Архитектурата в Средн. Б-я - Кр. Миятев

свързват с българското Средновековие. Сметнах за нужно да посветя в началото и няколко бегли страници на старото културно наследство, върху което почиват много от основните традиции на нашето строителство.

В този труд са включени строителни обекти и архитектурни паметници от земите, които в дадена епоха са влизали в границите на българската държава и за които има данни или може да се предполага, че са били дело на български владетели или феодали, на български духовни лица или на български майстори и зидари. Не сметнах обаче за необходимо да разгледам и онези битови и културни паметници, които са създадени през време на турското робство навярно от български майстори и с труда на българския народ, но не са били тясно и непосредствено свързани с бита на широките народни маси. Тези паметници наистина са достойни за едно обстойно изследване, което трябва да се извърши от съответни специалисти.

Сериозни затруднения се явиха при набавянето на илюстративния материал. Наложи се по необходимост да бъдат използувани от по-стари издания, планове и фотоснимки на несъществуващи вече постройки или на такива, които се намират извън пределите на България, без да са коригирани евентуалните им недостатъци или неточности.

София, март 1964 г.

УВОД

Източната половина на Балканския полуостров има дълго историческо минало. Тук още от праисторически времена са ставали множество етнически промени, сменяли се една след друга обществено-икономически формации, създавали се и загивали култури. Първите исторически сведения, които имаме за обитателите на тези земи, се отнасят до многобройните тракийски племена, които живеели на компактни маси, имали свои племенни обединения и още през V в. пр. н. е. образували своя държавна организация. От незапомнени времена траките попадали под културното влияние на Гърция и Мала Азия, но това влияние се засилило от VI в. пр. н. е. насам, когато по западния бряг на Черно море се настанили няколко гръцки колонии. Те водели оживена търговия с местното население и внесли в неговата първобитна култура много елинистически елементи, които проникнали дълбоко във вътрешността на страната. Влиянието от юг се насаждало и чрез тракийските владетели и заможни среди, които внасяли за своите нужди произведения на изкуството и на художествените занаяти. Град Севтополис, столицата на тракийския цар Севтес III, бил устроен по образеца на елинистическите градове, а гръцки художници украсявали с живопис гробниците на тракийските вождове.

От I до средата на VII в. страната се намирала под римска власт, която също внесла промени в обществено-икономическия бит на траките. Римляните кръстосали новите си владения на Балкана с удобни военни и търговски пътища, издигнали стари тракийски селища в благоустроени по римски образец административни центрове и основали съвсем нови гранични и вътрешни градове, чието население се измесило с пришелци занаятчии и търговци от Мала Азия, Сирия и Египет. За сметка на обеднялото местно селско население била създадена градска заможна класа, която станала проводник на римската цивилизация в страната. Към V—VI в. голяма част от траките, особено от тези, които живеели в градовете, загубила своя език и говорела латински или гръцки.

Важни последици за историческото и културното развитие на страната имало преместването на столицата на Римската империя от Рим в Цариград (330). От далечна римска провинция източната половина на Балканския полуостров се превърнала в непосредствен хинтерланд на един мощен икономически, политически, военен и културен център, чието неотразимо влияние се наложило за дълги векове на Балкана и далеко в Западна и Източна Европа. Земите, разположени северно от Цариград покрай Дунав, станали не само непосредствени доставчици на храни за многолюдната столица, но се превърнали в неин стратегически защитен пояс срещу постоянната опасност от северни народи, които започнали своите нахлувания още от втората половина на II в. и продължили до VII в.

Вражеските нападения и вътрешните социални и политически борби създали условия, които открили пътя на нови етнически, обществено-икономически и политически събития. На територията на империята се настанили завинаги огромни славянски маси и непосредствено до нейната столица била създадена една държава — държавата на славяните и прабългарите.

АРХИТЕКТУРАТА НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ В КЪСНОАНТИЧНАТА ЕПОХА

Когато славяни и прабългари образували на Балкана своя трайна държава в обществената, политическа и културна обстановка на късната античност, те са били принудени не само да се приспособят към тая обстановка, но постепенно да усвоят много нейни особености, за да осигурят своето независимо политическо и културно съществуване.

Богато и разнообразно е било културното наследство, което римляните и византийците оставили в онази област на Балканския полуостров, в която бе създадена славянобългарската държава. Особено бележити са оставените от тях творения в областта на защитните съоръжения, градоустройството и архитектурата, които по-късно оказали голямо влияние и върху строителството на българите.

Но стимулите на българското културно творчество, особено в областта на строителството, не изхождали само от местните традиции на умиращата античност. Те идвали и от живото влияние на тогавашния източносредиземноморски свят и по-специално на Византия чрез нейните главни културни центрове на Балкана Цариград и Солун. Това влияние било улеснено от почти еднаквите обществено-икономически условия в двете страни и прониквало по най-различни пътища и на първо място чрез религията и държавния апарат.

Наистина ние все още слабо познаваме в подробности късноримското и ранновизантийското градоустройство в тази област, защото градовете, които продължили да съществуват през средните векове и в ново време, като например Сердика (София), Пауталия (Кюстендил), Филипопол (Пловдив), Берое (Стара Загора), Дуросторум (Силистра), Одесос (Варна) и др., променили съвършено своя старинен облик, а останките от техните постройки ако са запазени, лежат дълбоко заровени под съвременните градски строежи. Друга част от античните градове и особено ония, които били разположени в Добруджа и между Дунав и Стара планина и които били изложени на ударите на северните нашественици, като например Рациария (при с. Арчар), Ескус (при с. Гиген), Нове (при Свищов), Никополис ад Иструм (при с. Никюп), Абритус (при Разград), Марцианополис (при с. Река Девня), Аксиополис, Истрия, Калатис (в Добруджа) и др., били разрушени и обезлюдени и никога след това не били възобновени. Тези мъртви градове са все още недостатъчно проучени, защото останките от техните обществени и жилищни сгради лежат под дебел пласт от насип. Но въпреки това не липсват данни за тяхното общо устройство, за техните настлани с големи плочи прави улици, които се пресичали под прав ъгъл, за градските водопроводи и канализационната мрежа, за монументалните култови и граждански постройки с мозаични подове и фрески по стените, за обширните обществени бани с хипокаустно отопление, за театрите, за търговските магазини и занаятчийските работилници, за зиданите украсени с живопис гробници и пр. Разкопките при Мадара и на територията на град Абритус показаха как приблизително са изглеждали жилищата и вилите на богатите робовладелци. Всички тези постройки били изградени от здрав и висококачествен материал (ломен или обработен камък, добре изпечени квадратни тухли, бял или червен хоросан) с изкусна строителна техника, която им осигурявала голяма трайност. Към всичко това трябва да се прибави и обилната употреба на архитектурна украса от мрамор и варовик, която не е липсвала на никой римски или ранновизантийски град.

Още старите траки ограждали някои от своите селища с дебели стени от едри несвързани с хоросан камъни. Гръцките колонии по западното Черноморско крайбрежие също укрепявали градовете си с високи каменни стени. По-късно, през III и IV в., когато започнали чести грабителски нахлувания от страна на северни народи, римляните били принудени да издигнат крепости около по-важните административни и военни центрове. Крепостното строителство било особено засилено при Юстиниан I, когато според византийския писател Прокопий били построени или възобновени много от старите крепости, които образували гранична и вътрешна отбранителна система, предназначена да спре непрекъснатото нахлуване на славяните.[1]

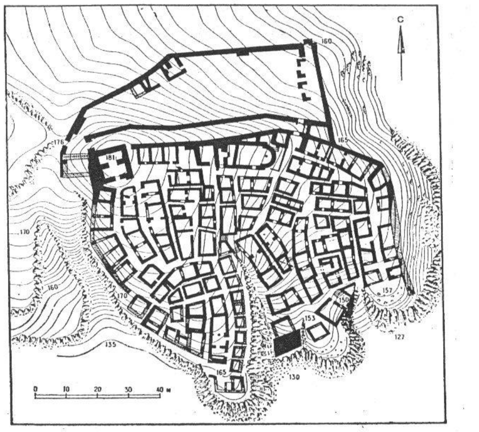

1. Селище на „Големаново кале". План (по Г. Берзу)

Римско-византийската укрепителна система на градовете била почти еднаква навсякъде. Тъй като селищата били разположени предимно в равнини, тяхната защита е могла да бъде осигурена само с яки стени, които били дебели от 2 до 3 м и се издигали на височина от 8 до 10 м, завършвайки отгоре с бойна платформа и зъбери. За флангово обстрелване на нападащия противник към стените били построявани четириъгълни, триъгълни, петоъгълни или кръгли кули. Такива кули охранявали и главните входове на крепостта.

Стените и кулите са строени обикновено с т. нар. смесена зидария (opus mixtum) от ломени камъни и тухли, образуващи хоризонтални ритмични пояси. В различните времена тухлите били слагани в 3, 4 и 5 реда.[2] За спойка на камъните и тухлите служел здрав червен хоросан.

Като сравнително най-добре запазен образец за градската римско-византийска фортификационна система в България могат да се посочат останките от крепостни стени, които ограждат лечебното летовище Хисар (античната Августа), разположено на 42 км северо-

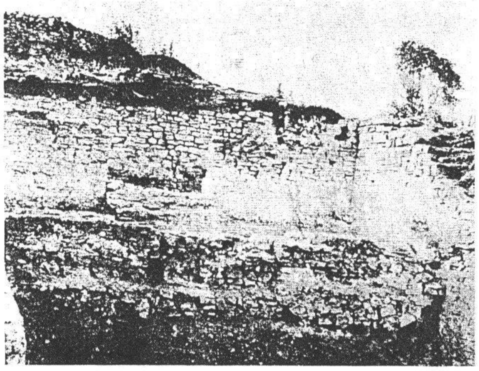

2. Притвор на църква в селището на „Големаново кале“. Снимка (по Г. Берзу)

източно от Пловдив. Заграденото със стени пространство има форма на неправилен четириъгълник с най-голяма дължина 650 м и ширина 550 м. Стените са дебели 3 м и са изградени със смесена зидария от ломен камък и пластове от 4 реда тухли, споени със здрав червен хоросан. Височината им е била около 10 м. За изкачване на бойната платформа служели двураменни стълби, яко свързани със стената. Крепостта е имала всичко 42 кули. От тях само кулите при трите ъгъла са били цилиндрични (многоъгълни), а всички останали имали правоъгълна форма. На всяка страна е имало по една порта, от които южната, фланкирана от две мощни кули, със своята височина и размери е имала внушителен монументален вид.[3]

Неспокойните условия през VI в. се отразили и върху устройството на някои от селата. Едно такова село бе открито в местността „Големаново кале“ недалеко от с. Садовец (Плевенски окръг) и цялостно разкопано през 1937 г. (обр. 1).

Селището се е намирало на една височина с отвесни склонове към р. Вит и е заемало площ от около 120 дка. Оградено е било с крепостна стена само откъм север и изток, тъй като откъм запад и юг отвесните скали са го правели недостъпно. Крепостната стена е дебела 1,50 и 2 м и е построена от ломен камък и бял хоросан. В северната част между една външна и една вътрешна стена е заделено едно пространство, в което не са открити постройки. Останалата част на селото е гъсто застроена с жилища, между които се намира и една еднокорабна църква с полукръгла апсида. Много от жилищата са долепени до крепостната стена, която им служи за гръб. Останалите къщи са без дворове и са гъсто застроени една до друга, а улиците са криви и толкова тесни, че по тях не е

могло да се движи ни кола, ни едър добитък. Къщите са малки едноетажни постройки. Рядко се виждат и двуетажни къщи със стълби откъм улицата. Някои жилища имат само едно помещение, а други се състоят от две или повече стаи (обори, складове), разположени в един ред една до друга. Долните им части били от ломени камъни, споени с кал, а стените им били от дъски или от плет, измазан с глина, размесена с плява. Само селската църква показва малко по-солиден строеж (обр. 2).[4] Устройството на селището и строежът на къщите, църквата и крепостната стена показват, че неговите жители, предимно земеделци, не са били запознати с римското градостроителство и архитектура.

Трудно би било по това единствено укрепено селище да се направи обобщителен извод за устройството и вида на всички села в страната през тази епоха. Но все пак не може да не се изтъкне голямата разлика между устройството на античния град и античното село, между римските строителни материали и строителните материали на селището при с. Садовец, между висококачествената строителна техника на римските постройки и строежа на селските дървени къщи със стени от плет и покриви от слама. И селската крепостна стена се различава както по материал, така и по техника от яките крепости на римско-византийските градове.

През VI и VII в., когато славяните и прабългарите влезли в непосредствен и траен допир с византийската държава, тя съвсем не се намирала в онова цъфтящо състояние, в каквото е била Римската империя на Балкана през първите три-четири века от н. е. В продължение на много години земите, разположени между Долни Дунав и Стара планина, били често опустошавани от войни и жестоки грабителски нападения. Много села и почти всички градове били опожарени и напълно разрушени. Други, особено градовете, които се намирали на юг от Стара планина, устояли на вражеския напор зад своите здрави крепостни стени. Старото население било разредено, но не и съвършено унищожено. Запазена била и голяма част от селското население, понеже то не оказвало военна съпротива на нашествениците. Освен това през IV—VI в. с местното население се смесили много чужди етнически елементи или цели групи от северен и източен произход.[5] В тези неблагоприятни условия оцелелите села и градове били принудени да водят ограничено икономическо и културно съществуване, което се крепяло все още върху богатото старо наследство на елинската и римската цивилизация в страната. По такъв начин традициите на старата средиземноморска култура били до известна степен запазени и продължени. Тази култура обаче добила през V и VI в. под влияние на широко разпространилото се християнство нов, християнски облик. Естетическите идеали на античната древност били отхвърлени от църквата и от народните маси, а произведенията на старата религиозна архитектура и на изкуството се разрушавали, за да се издигнат с техните материали нови постройки, отговарящи на новите нужди. В градовете под защитата на крепостните стени все още били запазени някои антични градоустройствени съоръжения, обществени сгради, водопроводи и др. Продължавали, макар и в по-ограничен размер, старите занаяти, чиито произведения задоволявали не само градското, но и селското население.[6] Не било спряно напълно и строителството, което съобразно с нуждите на новата вече широко разпространена религия сега било насочено преди всичко към издигане на църкви. Редица възстановени стари крепости, както и многобройните рушевини на големи и малки християнски храмове от IV, V и VI в. свидетелствуват доста ясно за значително крепостно и църковно строителство през тази епоха. Някои от църквите в централната област на Балкана по размери и архитектурно оформление съперничели дори на столичните църкви.

Първите християнски храмове се появили още през IV в. заедно с разпространението на християнството. За голямата роля, която новата религия е играела в страната през този век, говори фактът, че в 343/344 г. е бил свикан в Сердика един от вселенските църковни събори. В по-големите селища, особено в онези, които били епископски седалища, възникнали църкви, които в течение на V и VI в. ставали все по-многобройни и по-величествени. Известни са дори много стари селища, като например Сердика, Филипопол, Августа и др., с по няколко църкви. Към числото на селищата, в които са открити ранновизантийски църкви, би могло да се прибавят още много имена, които се споменават в историческите извори като епископски центрове и в които без съмнение е имало и епископски църкви.[7] Повечето от първите християнски храмове били еднокорабни или трикорабни базилики с предимно елинистически планове, конструкции и форми. Не липсвали обаче и базилики, изградени под влияние на църковната архитектура на Мала Азия и Сирия, или базилики с купол над централния кораб. Застъпени били и църкви с центричен план във форма на кръг или четирилистник.

Старохристиянските и ранновизантийските църкви от добългарската епоха са строени с квадратни тухли или със смесена зидария — редуващи се пластове от ломени камъни и пластове от 3 до 5 реда тухли. Среща се и трети начин на градеж — блокаж между две лица от тухли или от камъни. Строителният материал, камък или тухла, е спояван с много здрав и обилен хоросан, който в повечето случаи е съставен от вар, пясък и дребни късчета от тухли. При тухления градеж фугите са толкова дебели, колкото и самите тухли (от 3,5 до 6 см).

С малки изключения църквите от тази епоха са достигнали до нас в развалини. Ние познаваме повечето от тях само по подземните им основи, открити в последно време чрез разкопки. В това състояние паметниците не предлагат достатъчно данни за първоначалния им архитектурен облик. В повечето случаи може да се възстанови само планът, а по него да се определи приблизително и общият архитектурен тип. Отделни находки показват, че много от църквите са имали подова настилка от мраморни плочи или от тухли, поставени върху хоросанова подложка, на други подът е бил образуван от геометрични фигурки, съставени от плочки (opus sectile), а на трети — от мозайка с геометрични, растителни или фигурални мотиви. Късове от стенна мазилка със следи по тях от стенопис или мозайка показват, че още в тази ранна епоха църковните стени били украсявани с живопис. Наред с нея не по-малко видно място е заемала и пластичната украса, фрагменти от която се намират в развалините почти на всички църкви: колони, капители, бази, корнизи, преградни плочи и др.

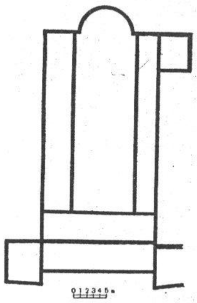

3. Бухово. Елинистическа базилика. План (по В. Иванова)

Религиозната архитектура от тази епоха е представена в централната област на Балкана с четири главни типа: 1) трикорабни базилики, 2) еднокорабни църкви, 3) кръстовидни църкви и 4) църкви с центричен план.

Най-разпространена е била елинистическата базилика, която се е ширела навред из цялата тази област от бреговете на Черно море до Охридското езеро. От този тип базилики не е запазена нито една в първоначалния ѝ вид. Той обаче може да бъде възстановен в общи черти не само по многобройни подземни и надземни останки, но и по аналогия с редица елинистически базилики от същата епоха в други страни, запазени до днес в много по-добро състояние.

В план елинистическата базилика на Балкана представя продълговат правоъгълник, разделен на три надлъжни кораба (обр. 3). Имало е и базилики с напречен кораб (мраморната базилика в Тропеум Траяни, базилики № 4а и 4б в Хисаря). На източната страна сградата е завършвала с една широка полукръгла или тристенна, по-рядко петстенна апсида, а на запад в най-старите базилики е имало само атрий или притвор и атрий (Тропеум Траяни, Хисар № 3). По-късно атрият отпаднал и останал само единичен или двоен притвор. Срещат се обаче и базилики без никакъв притвор (Паликура, Хисар № 4а, Мадара). В църквата се е влизало обикновено през притвора, но ние знаем и базилики, които имали входове и на източната стена по един от двете страни на апсидата (Паликура, Хисар № 1, Кюстендилски хисарлък,[8] Абтаат, Старата митрополия в Несебър и др.). Често пъти към плана били прибавяни с функционално предназначение (баптистерий, катехумен, стълбище за горен етаж) допълнителни помещения от едната или двете страни на притвора или в края на страничните кораби към северната или южната им страна.

Характерен за балканската елинистическа базилика е бил и нейният външен силует. Средният кораб се е издигал високо над страничните и е имал дървен покрив на два ската. Страничните кораби, дори и когато е имало емпори над тях, са били по-ниски и също покрити с дървен покрив.

По начина, по който били разделяни корабите в наоса, ние различаваме три вида елинистически базилики: 1) базилики с колони, 2) базилики със зидани четвъртити стълбове и 3) базилики с редуващи се стълбове и колони. Обикновено стълбовете или колоните започват непосредствено от източната стена от двете страни на апсидата, но има случаи, когато за нуждите на богослужението пред апсидата се обособява едно олтарно пространство, отделено от страничните кораби с по една къса стена, която е продължение на редицата колони или стълбове.

Колоните и стълбовете имали не само конструктивна функция. Те давали и архитектурния облик на вътрешното пространство. Колоните образували две редици от леки аркади с високи архиволти над капители и кемпфери, които не отделяли оптически средния кораб от страничните. Те отвеждали погледа на богомолците към идеалния център на постройката — апсидата, без да образуват плътни прегради в пространството. Колоните били монолитни от мрамор или варовик, а където е липсвал такъв материал, изграждали колони от каменни барабани или от нарочно приготвени тухлени сегменти. Такива изградени от тухли колони имали много от базиликите в Хисаря.

В базиликите със зидани стълбове пространството действува оптически по съвсем друг начин. Зиданите стълбове са тежки и масивни, по-дълги, отколкото дебели. Те са свързани също с арки, които започват направо от стълба без посредство на капител или корниз, който да ги отделя. Така оформена, колонадата прилича на стена, в която се отварят тесни проходи към страничните кораби. Средният кораб изглежда като изолирано пространство, лишено от пластическа украса. Такава стена с отвори е отделяла и средния кораб от емпорите над страничните кораби.

Базилики със смесени подпори от зидани стълбове и колони са рядкост. Този начин на отделяне на корабите не почива нито на конструктивни, нито на естетически принципи, а е наложен на места от липса на достатъчно колони. Базилика с такава смесена аркада е имало при с. Абтаат (Толбухинско).

От елинистическите базилики със зидани стълбове сравнително по-добре е запазена т. нар. Стара митрополия в Несебър.[9] В план тази църква представя малко скъсен правоъгълник с външни размери дължина 25,50 м и ширина 20,20 м (обр. 4, 5 и 6). Два реда масивни стълбове разделят сградата на три кораба, средният от които е широк 9,30 м, а страничните са по 3,75 м. Стълбовете са 1,55 м широки и 0,40 м дебели, а отворите между тях имат ширина само 1,50 м, така че тези две аркади изглеждат на пръв поглед като масивни прегради с по шест отвора във всяка една, високи само 3,50 м. Такива тежки прегради със също такива стълбове и отвори издигат средния кораб над страничните. Тук отворите първоначално са били почти до половината им височина (3,90 м) допълнително зазидани. Това са прозорците, които са осветявали средния кораб. Базиликата е имала една широка (6,50 м) тристенна апсида с тристъпален синтрон в нея. На източната стена от двете страни на апсидата е имало по един вход. Притворът е бил разделен на три части, отговарящи по широчина на трите кораба. В него се е влизало освен през обичайните три

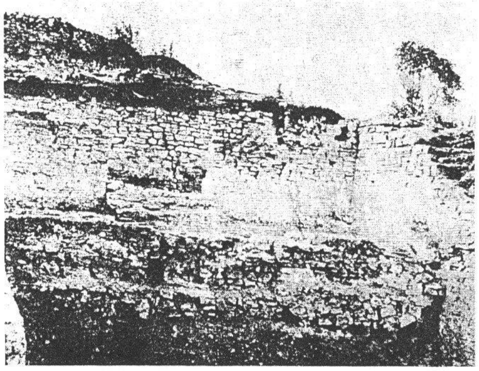

2. Притвор на църква в селището на „Големаново кале“. Снимка (по Г. Берзу)

източно от Пловдив. Заграденото със стени пространство има форма на неправилен четириъгълник с най-голяма дължина 650 м и ширина 550 м. Стените са дебели 3 м и са изградени със смесена зидария от ломен камък и пластове от 4 реда тухли, споени със здрав червен хоросан. Височината им е била около 10 м. За изкачване на бойната платформа служели двураменни стълби, яко свързани със стената. Крепостта е имала всичко 42 кули. От тях само кулите при трите ъгъла са били цилиндрични (многоъгълни), а всички останали имали правоъгълна форма. На всяка страна е имало по една порта, от които южната, фланкирана от две мощни кули, със своята височина и размери е имала внушителен монументален вид.[3]

Неспокойните условия през VI в. се отразили и върху устройството на някои от селата. Едно такова село бе открито в местността „Големаново кале“ недалеко от с. Садовец (Плевенски окръг) и цялостно разкопано през 1937 г. (обр. 1).

Селището се е намирало на една височина с отвесни склонове към р. Вит и е заемало площ от около 120 дка. Обградено е било с крепостна стена само откъм север и изток, тъй като откъм запад и юг отвесните скали са го правели недостъпно. Крепостната стена е дебела 1,50 и 2 м и е построена от ломен камък и бял хоросан. В северната част между една външна и една вътрешна стена е заделено едно пространство, в което не са открити постройки. Останалата част на селото е гъсто застроена с жилища, между които се намира и една еднокорабна църква с полукръгла апсида. Много от жилищата са долепени до крепостната стена, която им служи за гръб. Останалите къщи са без дворове и са гъсто застроени една до друга, а улиците са криви и толкова тесни, че по тях не е

могло да се движи ни кола, ни едър добитък. Къщите са малки едноетажни постройки. Рядко се виждат и двуетажни къщи със стълби откъм улицата. Някои жилища имат само едно помещение, а други се състоят от две или повече стаи (обори, складове), разположени в един ред една до друга. Долните им части били от ломени камъни, споени с кал, а стените им били от дъски или от плет, измазан с глина, размесена с плява. Само селската църква показва малко по-солиден строеж (обр. 2).[4] Устройството на селището и строежът на къщите, църквата и крепостната стена показват, че неговите жители, предимно земеделци, не са били запознати с римското градостроителство и архитектура.

Трудно би било по това единствено укрепено селище да се направи обобщителен извод за устройството и вида на всички села в страната през тази епоха. Но все пак не може да не се изтъкне голямата разлика между устройството на античния град и античното село, между римските строителни материали и строителните материали на селището при с. Садовец, между висококачествената строителна техника на римските постройки и строежа на селските дървени къщи със стени от плет и покриви от слама. И селската крепостна стена се различава както по материал, така и по техника от яките крепости на римско-византийските градове.

През VI и VII в., когато славяните и прабългарите влезли в непосредствен и траен допир с византийската държава, тя съвсем не се намирала в онова цъфтящо състояние, в какво̀то е била Римската империя на Балкана през първите три-четири века от н. е. В продължение на много години земите, разположени между Долни Дунав и Стара планина, били често опустошавани от войни и жестоки грабителски нападения. Много села и почти всички градове били опожарени и напълно разрушени. Други, особено градовете, които се намирали на юг от Стара планина, устояли на вражеския напор зад своите здрави крепостни стени. Старото население било разредено, но не и съвършено унищожено. Запазена била и голяма част от селското население, понеже то не оказвало военна съпротива на нашествениците. Освен това през IV—VI в. с местното население се смесили много чужди етнически елементи или цели групи от северен и източен произход.[5] В тези неблагоприятни условия оцелелите села и градове били принудени да водят ограничено икономическо и културно съществуване, което се крепяло все още върху богатото старо наследство на елинската и римската цивилизация в страната. По такъв начин традициите на старата средиземноморска култура били до известна степен запазени и продължени. Тази култура обаче добила през V и VI в. под влияние на широко разпространилото се християнство нов, християнски облик. Естетическите идеали на античната древност били отхвърлени от църквата и от народните маси, а произведенията на старата религиозна архитектура и на изкуството се разрушавали, за да се издигнат с техните материали нови постройки, отговарящи на новите нужди. В градовете под защитата на крепостните стени все още били запазени някои антични градоустройствени съоръжения, обществени сгради, водопроводи и др. Продължавали, макар и в по-ограничен размер, старите занаяти, чиито произведения задоволявали не само градското, но и селското население.[6] Не било спряно напълно и строителството, което съобразно с нуждите на новата вече широко разпространена религия сега било насочено преди всичко към издигане на църкви. Редица възстановени стари крепости, както и многобройните рушевини на големи и малки християнски храмове от IV, V и VI в. свидетелстват доста ясно за значително крепостно и църковно строителство през тази епоха. Някои от църквите в централната област на Балкана по размери и архитектурно оформление съперничели дори на столичните църкви.

Първите християнски храмове се появили още през IV в. заедно с разпространението на християнството. За голямата роля, която новата религия е играела в страната през този век, говори фактът, че в 343/344 г. е бил свикан в Сердика един от вселенските църковни събори. В по-големите селища, особено в онези, които били епископски седалища, възниквали църкви, които в течение на V и VI в. ставали все по-многобройни и по-величествени. Известни са дори много стари селища, като например Сердика, Филипопол, Августа и др., с по няколко църкви. Към числото на селищата, в които са открити ранновизантийски

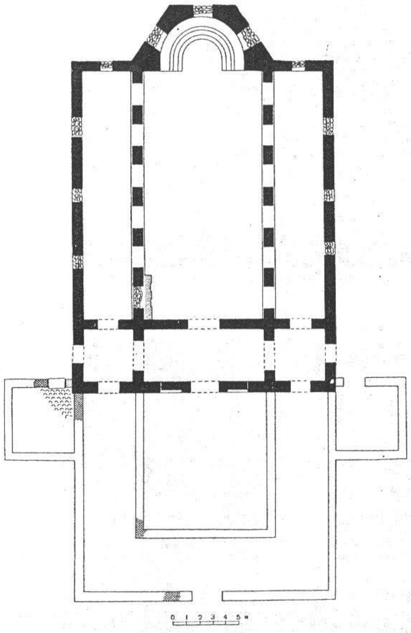

4. Несебър. Старата митрополия. План (по Ст. Бояджиев)

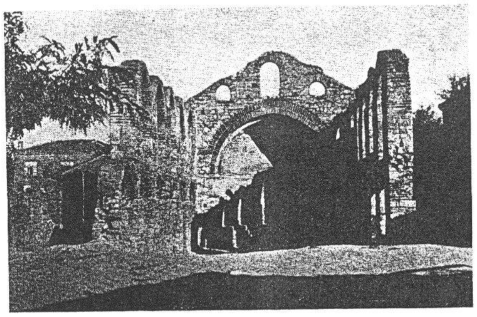

5. Несебър. Старата митрополия. Средният кораб. Снимка (авторът)

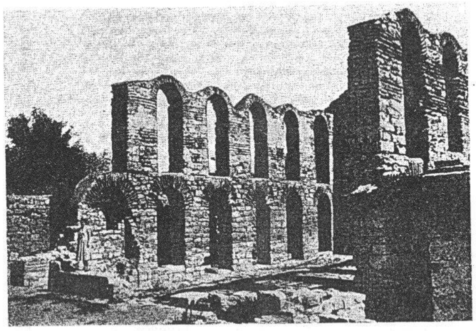

6. Несебър. Старата митрополия. Северна колонада. Снимка (авторът)

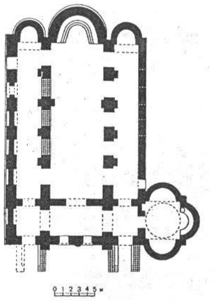

7. Голямо Белово. Базилика. План
(по А. Грабар — В. Емерсон)

входа на западната стена, още и през входове на северната и южната му страна. Такива странични входове ние ще срещнем и в други ранновизантийски църкви и особено по-късно в някои църкви в Плиска и Преслав. На западната страна църквата имала квадратен атрий с две квадратни прибавки към север и юг. По формата на запазената източна стена, както и по една стара гравюра може да се заключи със сигурност, че средният кораб е имал дървена покривна конструкция, която по всяка вероятност не е била закрита с плосък таван. Двата странични кораба и притворът са били ниски и са имали едноскатно покритие.

Старата митрополия е претърпяла през втората половина на първото хилядолетие значителни поправки.[10] В днешното ѝ състояние строителният ѝ материал е ломен камък и тухли, които се редуват на пластове. Само тухли са употребени за засводяване на отворите между корабите и за конхата на апсидата. За спойка на материала е употребен червен хоросан с фуги, широки от 4 до 6 см.

По своята конструкция и начин на строеж тази базилика се е различавала твърде много от другите елинистически базилики в страната. Нейният среден кораб — представителният компонент на цялата постройка, — макар и значително просторен в трите измерения, е произвеждал впечатление на грубост и суровост както поради тежките си пропорции, така и поради масивността и гъстотата на стълбовете, които го отделяли от страничните кораби. Тази църква е имала всички елементи на елинистическата базилика, но не и нейната логична и приятна за окото съразмерност. Липсвал е и елинистическият пластичен декор на вътрешността. По своята разширена форма, по тристенната си апсида и по входовете на източния край на страничните кораби Старата митрополия напомня на Студийската базилика в Цариград. Нейните архитектурни особености и начинът на градеж показват обаче, че тя ще да е била построена около един век по-късно, т. е. през втората половина на VI в.

Вторият вариант — засводената базилика — е представен засега само с една църква при с. Голямо Белово (Пазарджишки окръг), достигнала до нас в развалини (обр. 7 и 8).[11] Това показва, че този архитектурен тип, който води началото си от Мала Азия, не ще да е намерил у нас широк прием, както е станало това с елинистическата базилика. По своя план Беловската църква не се различава от елинистическата базилика. Тя е дълга 28 м и широка 17,15 м. Разделена е на три кораба, които завършват на изток с по една полукръгла апсида. На запад се намира триставна нартика, към южната страна на която е прибавен триконхален баптистерий. Цялата базилика с изключение на основите е изградена от тухли, споени с червен хоросан, чиито фуги са дебели от 5 до 7,5 см. От тухли са направени и стълбовете, които разделят средния кораб от страничните. Те са били свързани с арки, над всяка една от които е била направена и по една облекчителна арка. От постройката са запазени сравнително малко части: северната аркада, южното отделение на притвора и западната фасада с два реда прозорци по нея. Тези остатъци дават възможност да се установи до известна степен и конструкцията на горните части. Централният кораб е бил по-висок от страничните и е бил покрит с полуцилиндричен свод, който е бил

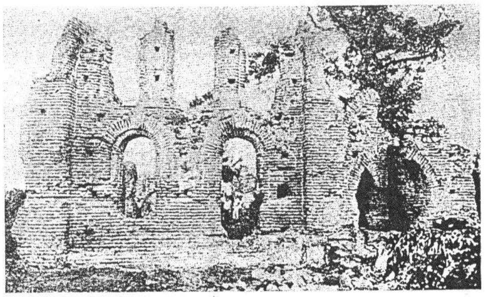

8. Голямо Белово. Базилика. Западната стена, гледана отвътре. Снимка (по П. Мутафчиев)

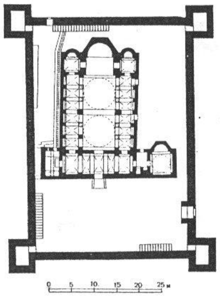

9. Пирдоп. Еленска базилика. План
(по П. Мутафчиев)

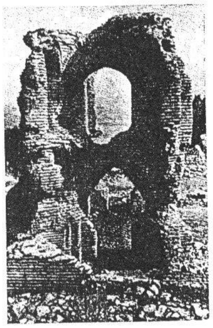

10. Пирдоп. Еленска базилика. Източна част.
Снимка (авторът)

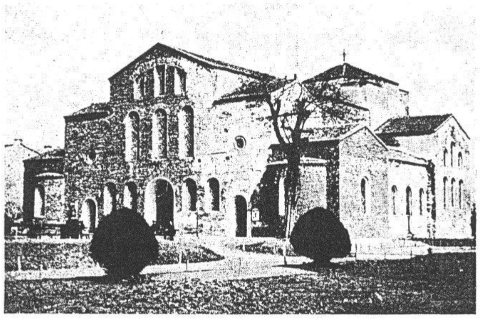

11. София. Църква Св. София, гледана от югозапад. Снимка (авторът)

подкрепян от напречни аркови пояси. Такива пояси са поддържали и кръстатите сводови конструкции над страничните кораби. Притворът е бил двуетажен, а това ни дава основание да предполагаме, че и над страничните кораби е имало емпори. Една особеност на тази църква е нейната западна стена. Тя няма главен вход, който да води направо в средното отделение на притвора и оттам в централния кораб. Беловската базилика се отнася също към VI в.

Третият вариант на базиликата, т. е. базилика с купол, е представен само с църквата на т. нар. Еленски манастир при Пирдоп.[12] И този паметник не е запазен в първоначалния си вид, но по останките му може с голяма вероятност да се възстанови неговият план и архитектурният му тип. Тази църква има също правоъгълен план (дължина 30,50 м, ширина 17 м) с три апсиди (средната тристенна), които отговарят на трите кораба (обр. 9 и 10). В източната част на наоса са ясно оформени едно правоъгълно предапсидно пространство и встрани от него по едно затворено квадратно помещение (протезис и диаконикон), всички свързани помежду си и със съответните кораби. На запад се намира притворът, разделен също на три части, отговарящи на корабите. Едно помещение на северната страна на притвора е служело за стълбище. На южната страна има също стълбище, а до него квадратен баптистерий с тристенна апсида на източната му страна. Двете колонади, които разделят средния кораб (широк 6,90 м), имат на източния и западния си край масивни стенни пиластри. Точно по средата между тях се издигали свободни четвъртити стълбове от големи блокове, които заедно със стенните пиластри очертавали в средния кораб два еднакви квадрата. Между стенните пиластри и свободните стълбове е имало по две колони, изградени от отделни каменни барабани. Това разпределение на подпорите в средния кораб показва ясно, че в случая имаме конструкцията на една куполна базилика от типа на базиликата Св. Ирина в Цариград. Източният квадрат е бил покрит с полусферичен купол, а над западния ще да е бил построен полуцилиндричен свод. С такива сводове, подпрени на напречни аркови пояси, били покрити страничните кораби и притворът. Стълбите от двете страни на притвора са водели към галерия, която се е простирала и над страничните кораби. Над баптистерия, протезиса и диаконикона е имало калоти. В Еленската куполна базилика се различават два начина на градеж: външните стени и баптистерият са били построени от пластове ломени камъни, редуващи се с пластове от тухли (opus mixtum), споени с хоросан без или с малко примес от чукани тухли. Всички останали части на постройката с извити или носещи повърхности са изградени от тухли, свързани със здрав червен хоросан. И в единия, и в другия градеж фугите между тухлите са дебели от 3,5 до 6,5 см.[13]

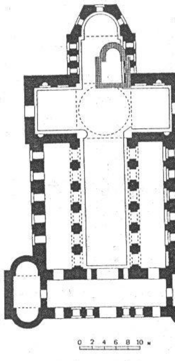

12. София. Църква Св. София. План (по Ст. Бояджиев)

Куполната базилика при Пирдоп е единствената в България укрепена църква. Тя е построена върху площадка, която е оградена с крепостна стена (дебелина 1,60 м) с четири правоъгълни кули в ъглите. Стената и кулите са имали бойни платформи със зъбери, до които се е възлизало по три стълби, изградени близо до кулите. Следи от други постройки в заграденото пространство не са намерени. Времето, когато е била построена Еленската базилика, не е определено, но ако се съди по нейния архитектурен тип, който се явява най-рано през VI в., както и по оформените като стаички протезис и диаконикон, тя трябва да се отнесе към края на VI в. Нейното ограждане с яки защитни стени говори също за едно неспокойно време, когато тези земи са били нападани от авари и славяни.

Съвсем особен вид куполна базилика представя църквата Св. София в София.[14] В нея са съчетани елементи от елинистическата, засводената и куполната базилика (обр. 11 и 12). В план тя е трикорабна постройка с една тристенна апсида и притвор, който се фланкира от две помещения с полукръгли апсиди на източната и западната им страна. Към тези основни форми на плана е прибавен един напречен кораб и едно квадратно пространство между апсидата и напречния кораб. Масивни зидани стълбове с кръстовидно сечение, поставени гъсто един до друг и свързани с арки без посредство на капители, отделят средния кораб от страничните. Главният кораб се издига високо над страничните, пресича трансепта, който е по-нисък от него, и продължава към изток, като обхваща и предапсидния квадрат. Понеже този квадрат не е отделен като във византийските църкви с по-нисък свод, пространството получава форма на латински кръст, който е съставен от еднакви по форма елементи и е добре изтъкнат от обилното осветление. Там, гдето средният и напречният кораб се пресичат, се образува квадрат, покрит отгоре посредством пандантиви със сляп купол, скрит отвън в четиристенна обшивка. Галерия има само над притвора. Външността на църквата се отличава със своята строга монументалност, която отразява точно вътрешното разчленение на пространството. Св. София е построена през VI в. изцяло от тухли и червен хоросан върху основи от каменни блокове. По стените ѝ личат множество по-късни поправки от разни времена, които обаче не са изменили значително първоначалните форми.

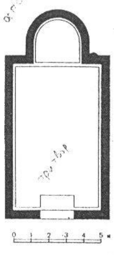

13. София. Еднокорабна църква под църквата Св. София. План (по Б. Филов)

В централната област на Балкана били разпространени и еднокорабни църкви, някои от които са били с малки размери и скромно архитектурно оформление. Техният план е правоъгълник, който има на източната си страна една апсида, а на западната притвор. Има обаче и по-опростени планове, при които притворът липсва. Апсидите са полукръгли или тристенни. Понякога апсидата е широка колкото и самия кораб (църквата в Аксиополис в Добруджа).[15] Като покритие на този вид църкви може да се приеме полуцилиндричен свод или обикновена дървена конструкция.

Като ранен представител на еднокорабните църкви без притвор и с дълбока полукръгла апсида може да се смята една гробищна църква в София, построена още през IV в.[16] Тя е дълга заедно с апсидата 10,10 м и широка 4,65 м (обр. 13). Целият под е бил покрит с мозайка с геометрични фигури и една цяла композиция в апсидата като алегоричен образ на рая. По-късно тази църква е била разрушена и над нейните развалини била построена през VI в. куполната базилика Св. София.

Малко по-сложен план е имала църквата при с. Исперихово (Пазарджишки окръг) от V в., която освен притвор е имала и малък параклис, долепен до южната ѝ стена. В апсидата е имало синтрон. Притворът е с три врати: към запад, север и юг. Църквата при с. Исперихово е била дълга 23,60 м и широка около 9,70 м.[17]

С тристенна апсида и притвор е била църквата при с. Веригово (Пловдивски окръг), вероятно от VI в. Дължината ѝ е 22,50 м, а ширината — 8,90 м. Построена е била от ломени камъни, редуващи се с пластове от тухли, спосни с червен хоросан. Покривът е бил дървен.[18]

Простата еднокорабна църква с полуцилиндричен свод е продължила да съществува и през цялото Средновековие, включително и до най-ново време.

Като по-сложна разновидност на тоя тип се явяват църквата при с. Иваняне (Софийски окръг) и църквата на „Джанавартепе" при Варна. Планът и конструкцията на тези два паметника са останали изолирани в историята на църковната архитектура в България.

Църквата при с. Иваняне[19] е еднокорабна постройка (обр. 14) с една тристенна апсида и притвор с широко отворен вход на западната стена. Притворът е бил отделен от кораба с колонада (трибелон). Цялата дължина на църквата е 17 м, а ширината на кораба достига до 5,20 м. Последният е имал вероятно дървен покрив. Особеното на тая църква са нейните четири странични помещения: по едно от двете страни на притвора и по едно до северната и южната стена на кораба. Този паметник е достигнал до нас само с най-долните части на стените си и затова не може да се определи с точност нито видът на четирите крила, нито тяхното предназначение. Едно или две помещения до притвора или до олтарната част ни са познати от други ранновизантийски църкви в България (Св. София в София, Еленската базилика, църквата в Исперихово и др.). Те служат като стълбище за горен етаж или като баптистерий. Двете крила до единствения кораб на църквата при Иваняне имат съвсем особено положение и предназначение. Те не могат да се тълкуват като напречен кораб, защото 1) по размери те не са еднакви, 2) не се отварят към кораба с цялата си широчина и 3) под всяко едно от тях се намира зидана крипта. Двата пиластъра отвън, които излизат от северната и южната им стена към запад, се посрещат от два подобни изстъпа на помещенията до притвора, а това навежда на мисълта, че тези изстъпи са

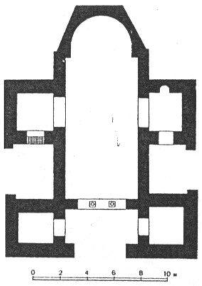

14. Църква при с. Иваняне. План (по В. Иванова)

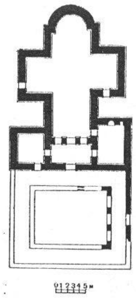

16. Църква в Клисекьой (с. Църквище). План (по П. Мутафчиев)

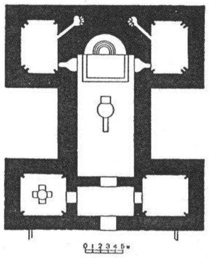

15. Варна. Църква на „Джанавартепе". План (по К. Шкорпил)

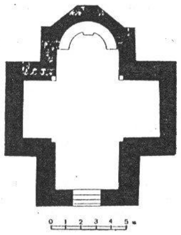

17. Ботево. Кръстовидна църква. План (по Ст. Станчев)

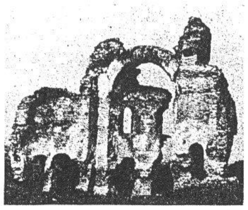

18. Червената църква при Перущица. Снимка (Археологически музей при БАН)

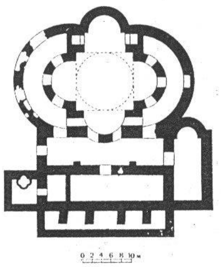

19. Червената църква при Перущица. План (по С. Покровски)

крайни опори на две аркади, които са свързвали източните със западните крила. В такъв случай църквата при с. Иваняне едва ли ще е имала форма на открит кръст. Тя произхожда от V—VI в.

Подобна по план на Иванянската църква е църквата на „Джанавартепе“ до Варна.[20] Тя също е еднокорабна, с притвор и с една вградена в корпуса на сградата полукръгла апсида (обр. 15). Цялата дължина на църквата е 31 м, а широчината заедно с крилата е 28 м. И тук имаме четири крила: две до притвора и две до източния край на постройката, гдето те образуват нейната равна източна фасада. И четирите крила са отделни помещения, които не се съобщават с кораба. Подовете на двете източни помещения са били с мозайка. В тях се е влизало през солеята. Две вити стълби, изградени в дебелината на стените зад апсидата, водели в техния горен етаж кула. Едно от западните помещения е служело за кръщалня, в другото, постлано също с мозайка, може би е била развита стълба за етаж над притвора. Църквата на „Джанавартепе“ се отличава по план и архитектурен тип от всички останали съвременни ней църкви на Балканския полуостров. Отличава се и по своя масивен градеж и почти пълна затвореност и изолираност от външния свят: тя има само един вход по средата на широката западна фасада. Дебелите до 2 м стени на наоса и на страничните помещения говорят не само за тежки сводови покрития над тях, но и за желанието на строителя да направи от една култова сграда яка крепост. Намерените при разкопките фрагменти с релефни орнаменти показват обаче, че вътрешността на църквата не е била без пластична украса. Произхожда от V—VI в. Като тип и архитектурна концепция църквата на „Джанавартепе“ е останала у нас като единичен паметник, създаден навярно да обслужва някоя етническа група, заселила се в Одесос от Сирия заедно със свои строителни традиции.

Истинска кръстовидна църква е била построена през V в., основите на която са открити в с. Клисекьой (сега Църквище, Пирдопско) (обр. 16).[21] Кръстовидната форма на постройката се е получавала от пресичането на два кораба (главният е широк 6,30 м, а напречният — 5,80 м), които са били вероятно еднакво високи и са били засводени. За покритие на квадрата, който се е образувал при пресечката, може да се приеме полусферичен купол на пандантиви. На западната си страна църквата е имала малък притвор, свързан с наоса чрез три аркови входа (трибелон). От двете страни на притвора е имало две помещения, едното от които (южното) е служело за баптистерий. Една важна особеност на тази църква е нейният почти квадратен атрий с портици от четвъртити стълбове. Цялата църква заедно с атрия е била внушителна постройка, дълга 44 м и широка (напречният кораб) 18,20 м. Нейните части не са били еднакво изградени: над цокъл от големи дялани камъни се вижда зидария само от тухли, на други места са били изградени добре само лицевите страни на зида, а вътрешността е била запълнена с блокаж. За спойка на строителния материал е бил употребен червен хоросан.

Подобна кръстовидна църква е имало и в с. Ботево, което се намира на около 5 км от с. Арчар на Дунава (обр. 17).[22] Планът на църквата е установен по нейните случайно разкрити основи като открит кръст, образуван от четири четвъртити рамена с обща дължина 13,50 м и ширина 11,50 м. Източното рамо завършва отвън с голяма тристенна апсида, в която са намерени останки от синтрон. Това рамо е било отделено от наоса с преградни олтарни плочи, основите на които, запазени на място, са били от вторично употребени антични надписи и надгробни плочи. Най-дълго (3,50 м) е западното рамо, което е изпълнявало ролята на притвор, тъй като църквата не е имала за тази цел специално помещение. Стените на сградата, дебели 1,30 м, били изградени от тухли и бял хоросан. С такива тухли бил постлан и подът. Четирите рамена на кръста са били покрити със сводове, които поддържали купол.

Църквата в с. Ботево е била епископска и вероятно се е намирала в тясна връзка с близкия град Рациария, който през IV в. и първата половина на V в. е бил голям и многолюден административен и икономически център. Построена е била навярно през първата половина на V в., защото по-късно градът западнал след опустошението му от хуните в 442 г. и от аварите в 586 г.[23]

Особено място в добългарската архитектура заема една постройка близо до с. Перущица (Пловдивски огръг),[24] която е известна под името Червената църква, понеже изцяло е изградена от червени тухли и дебели (7 см) фуги от червен хоросан (обр. 18 и 19). Това са останките от единствената в България църква от ранновизантийско време (VI в.) с четириконхален план. Около един централен квадрат със страна 8 м са разположени към север, запад и юг по една полукръгла конха. Четвъртата конха е олтарната апсида, пред която е оформено и едно правоъгълно пространство. Тези конхи са поддържали един квадратен в план барабан, чиито ъгли са срязани, та се е получила осмоъгълна форма. Върху барабана е бил сложен полусферичен купол. Северната и южната конха са обхванати отвън с по една втора по-ниска конха, която образува около тях полукръгъл коридор. Към запад наосът завършва с два притвора и един открит портик с четири колони. И тук от двете страни на притвора има едно помещение. Северното е квадратно и е служело за баптистерий. Южното е удължен правоъгълник с една полукръгла апсида на източната му страна. Така оформена, Червената църква е дълга 32,77 м, а широка заедно с външните конхи 28,50 м. Всички нейни отвори и помещения са засводени полуцилиндрично. Подът ѝ е бил постлан с мозайка, а стените на височина до 2 м са били облицовани с мраморни плочи, над които са запазени остатъци от мазилка със стенописи.

Тук би следвало да отбележим като рядко явление в централната област на Балкана и кръглата църква при с. Конюх, недалеко от Куманово (Македония), която има твърде оригинален план, оформен отвън като неправилен правоъгълник (23 × 17,50 м). Вътрешността на правоъгълника образува едно кръгло помещение с централна ядка от редуващи се стълбове и колони, които са поддържали купол. Централната ядка, която има диаметър 7,50 м, е широко отворена към олтара. Около нея обикаля подковообразен коридор. На изток църквата завършва с олтарно пространство, отделено с ниска преграда от каменни плочи. Апсидата е отвътре полукръгла, а отвън се издава с правоъгълно очертание. От двете страни на олтарното пространство има по едно четвъртито помещение без апсиди. В западната част на правоъгълника съответно на трите отделения на олтарното пространство се намират също три помещения, които прилягат плътно до обиколния коридор. Една стълба, вградена в масивния зид на северозападния ъгъл, е водела за горен етаж. Църквата при Конюх е била грижливо изградена с малки каменни блокове. Тухли били употребени за арките, сводовете и купола. Според Св. Радойчич църквата произхожда от VI в.[25]

АРХИТЕКТУРАТА НА СЛАВЯНИТЕ ДО ИДВАНЕТО ИМ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ

Славяните, които през VII в. се настанили окончателно в източната половина на Балканския полуостров, се наричат от старите историци анти и склавини (славени). Местата на техните първоначални живелища не са точно установени. Знаем само, че в първата половина на първото хилядолетие склавините населявали северните и източните склонове на Карпатите по течението на Днестър, отгдето по-късно се прехвърлили във Влашката и Маджарската равнина. Антите обитавали земите между Днестър и долното течение на Днепър. Писмените извори от онова време дават съвсем оскъдни сведения за бита и културата на тези племена, но затова пък археологическите изследвания на старите селища на склавините и антите установяват, че техните обитатели още през първата половина на първото хилядолетие притежавали култура, която в много отношения надминавала културата на другите славянски племена в Средна и Източна Европа.

Основният поминък на антите и склавините е бил земеделието и свързаното с него скотовъдство. Занаятчийското производство е стояло също на сравнително високо равнище а близостта до римските провинции по Долния Дунав и Карпатите е давала възможност на тези славянски племена да възприемат някои елементи на средиземноморската култура и да водят оживена търговия, изнасяйки кожи, жито и роби срещу луксозни стоки от юг.

Още от най-древни времена тези славянски племена познавали строителството за жилищни и култови нужди, но строителната техника се намирала на доста ниско равнище, което отговаряло напълно на тогавашното състояние на техните производителни сили. Те не умеели да дялат камъка за строеж, не знаели да правят тухли и не употребявали хоросана като свързващ материал. Главните строителни материали у антите и склавините били дървото (греди, пръти, колове), глината и сламата. С тях те изграждали своите защитни съоръжения, своите жилища и култови постройки. При тогавашните условия на живот тези постройки имали чисто утилитарно предназначение, без да се е търсело при оформянето им някакво художествено въздействие.

От строителството на антите и склавините в старата им родина не са запазени цялостни паметници, понеже тленният им материал е отдавна изчезнал. За тях днес може да съдим само по землените им останки.

Кратки и неясни са и сведенията у старите писатели за селищата и жилищата на антите, склавините и другите славянски племена, населявали днешната територия на Украйна и земите по Долния Дунав. Най-ранните писмени известия, които биха могли с голяма вероятност да се отнесат до жилищата на балканските славяни, когато те са живели на север от Дунав, принадлежат на византийските писатели Прокопий и Псевдомаврикий. В своята „Готска война", кн. III, 14, 24, 30, Прокопий пише, че славяните, заемайки голяма част от брега на Дунава на отвъдната страна на реката, пръснати далеко едни от други, живеят всички в „бедни хижи". Към това известие Псевдомаврикий прибавя само допълнението, че жилищата на славяните имали много изходи поради дебнещите ги опасности (Стратегикон, XI, 5).

Сведенията на двамата византийски автори са не само неясни, но и противоречиви. У Прокопий съвсем не е ясно какво трябва да се разбира под израза „бедни хижи" — дали подземни или надземни постройки — и в каква форма трябва да си ги представяме. Във времето, за което пише Прокопий, славяните били изоставили вече своя първобитен родов строй. Тогава се издигнали като важна стопанска единица отделните семейства, които по редица понятни причини се нуждаели от по-малки жилища. Ето защо едничкото нещо, което може да се извлече от Прокопиевия израз, е само това, че „бедни хижи" са могли да бъдат наречени само неголеми постройки със съвършено просто устройство и първобитен начин на строеж. Ако този извод е правилен, известието на Псевдомаврикий за многото изходи сигурно не ще да се отнася до „бедните хижи", които едва ли са могли да имат повече от един вход, а навярно до многото изходи на укрепените славянски селища, които ще да са осигурявали възможност на обитателите по-лесно да избягват опасните нападения.[26]

За бедни хижи (колиби) на славяните в Солунско през VII в. се споменава и в Деянията на св. Димитрий.[26а]

Тези сведения на изворите се покриват само отчасти от археологическите данни. Така например от многобройните изследвания на съветски и румънски археолози е установено, че славянските селища в южните области на Русия, както и тези в Румъния наистина били разположени предимно на високи и мъчнодостъпни места при сливането на две реки или в речни завои, които образуват непристъпни полуострови. Освен това селищата били оградени околовръст или само откъм най-достъпната им страна с дълбок ров и вал до него, подсилени понякога с дървени греди и плетища. Разкопките показват, че масовото жилище на старите славяни е била землянката.

Славянските землянки били обикновено едностайни правоъгълни постройки върху площ от 12 до 20 кв. м, вкопани в земята на дълбочина средно от 0,70 до 1 м. Надземната част била направена от дървен скелет и стени от плет, дебело замазани с глина, в която примесвали слама или плява. Землянките били с едноскатен или двускатен покрив, покрит с пръст или слама. Няколко стъпала пред входа давали достъп във вътрешността. Подът бил от трамбована глина. Една лежанка или пейка за сядане изрязана в пръстта, и една глинена или каменна куполовидна пещ със или без отвор отгоре за дима — това е била единствената мобилировка на тези прости славянски постройки, които са служели не само за живеене, но и за занаятчийски работилници. Землянката е била масово народно жилище, което не е било рядко явление и в градове като Киев.

Основният бит на населението е налагал да има в съседство с жилището и помещения за стопански нужди, но тези помещения били безспорно по-прости и още по-първобитни.

Жилищата и стопанските постройки били разполагани в чертите на селището без някакъв строго определен ред, ту около един централен площад, ту от двете страни на неправилно оформена улица. Докато славяните живеели още в първобитнообщинен родов строй, селищата им били малки и с ограничен брой постройки. По-късно, когато големите патриархални семейства и родовите общини започнали да се заместват от малки семейства и териториални (селски) общини, големите родови жилища или комплекси от свързани с покрити преходи малки жилища били заменени с малки къщи за еднобрачни семейства, а някои от жилищата се откъсвали дори от териториалната община, защото били построени на собствена, обработвана от семейството земя. Навярно такива пръснати и отдалечени едно от друго жилища е имал пред вид византийският писател Прокопий, когато е писал, че жилищата на славяните били на големи разстояния едно от друго.

Погрешно би било обаче да се мисли, че землянката е била единственият жилищен тип у антите и склавините, докато те живеели още в най-старата си родина. При постепенно разпадащия се първобитнообщинен строй, при образуващото се имуществено неравенство и начеващо класообразуване из славянското общество се отделили и знатни хора, които заставали начело на племената и общините или се отделяли от масите по своето имотно състояние. Логично е да се приеме, че тази славянска знатна класа се е отделяла от простия народ и чрез своите жилища, за които ние нямаме нито писмени, нито археологически данни. Можем обаче да предполагаме с голяма вероятност, че тези жилища са били в по-голямата си част надземни постройки с по-сложно устройство. От такива жилища на антите и склавините не са запазени или не са открити досега никакви останки.

Това обстоятелство се явява в подкрепа на предположението, че къщите на знатните славяни са били направени изцяло от дърво. Съществуват дори и основания да допущаме, че някои от тези дървени домове са били украсявани с дърворезба.

Дървени са били и някои езически капища на славяните. Останки от една такава култова сграда били открити напоследък в Украйна. Тук именно едно от градищата по средното течение на р. Дясна („Благовещенская гора“ до с. Вчиж) е било в древността не укрепено селище, а езическо светилище. Там при разкопките са били намерени останки от една голяма дървена постройка, дълга около 60 м и с план във форма на подкова. Пред тази сграда, следвайки нейната подковообразна форма, били побити в земята на известно разстояние един от друг единични колоне, образуващи голям кръг, в центъра на който ще да е стоял идолът, вероятно под четиристълпен дървен балдахин. Подобни светилища, обградени с кръг от забити в земята дървени стълбове, одялани като човешки фигури, е имало и на други места в земите на източните славяни.[27]

АРХИТЕКТУРАТА НА ПРАБЪЛГАРИТЕ ПРЕДИ ИДВАНЕТО ИМ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ

През втората половина на първото хилядолетие от н. е. прабългарите живеели на север от Кавказ и в земите около Азовско море. Много векове преди да бъдат заети от прабългарите, тези области били обитавани от скитски, алански и сарматски племена, чиито останки били покорени от българските завоеватели и включени в състава на техния мощен, но краткотраен племенен съюз, известен през VI в. под названието Велика България. През IV—V в. част от прабългарите били покорени от хуните и въвлечени от тях в набезите им в Средна Европа. По-късно друга част попаднала под владичеството на хазарите. Вследствие на хазарския натиск някои прабългарски племена се преселили на север в басейна на р. ~~Ока~~ Кама, а други, водени от Аспарух, се настанили на Балканския полуостров, гдето окончателно минали към уседнал начин на живот.

Прабългарите били тюркоезичен народ. Те били отначало номади и имали добра военна организация. Начело на племената стоели влиятелни родове, които образували силна военна аристокрация. Народните маси се препитавали главно със скотовъдство, но в условията на по-уседнал живот в южноруската им родина те се занимавали и със земеделие. Имали и високо развити занаяти, между които видно място заемали грънчарството, ковачеството, златарството, кожарството и др.

Материалната култура на българите в южноруската им родина още не е достатъчно изследвана, защото досега там не е открито нито едно сигурно прабългарско селище, нито един прабългарски некропол. Съвременни на прабългарите писатели не съобщават нищо за тяхното строителство. Само в една сирийска „Църковна история“ от 555 г. четем, че българите (наречени „бургаре“), който живеели през VI в. в областта Кубан на изток от Азовско море, били „езически и варварски народ, който имал градове“. Такива градове още не са открити, но в същия сирийски извор българите се изброяват наред с други номадски племена, които живеели в палатки и се хранели с месо от добитъка, с риба и с дивеч. В последно време съветската археологическа наука започна да хвърля известна косвена светлина и върху битовата култура на прабългарите в южноруските степи и днес се приема, че тая култура по ред признаци е била близка до салтово-маяцката култура на аланските племена, които населявали заедно с прабългарите земите между реките Дон и Северски Донец. Общите белези на двете култури могат да се проследят в състава на битовия инвентар и във формите и украсата на керамиката. Особено характерни за материалната култура на прабългарите са били глинените котли с вътрешни уши и жилищата във вид на кръгли полуземлянки с конически покриви.[28]

ГЛАВА ПЪРВА

АРХИТЕКТУРАТА В ПЪРВАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

(Ранен феодализъм)

В началото на VII в. многобройни племена от южния клон на огромния славянски народ се спуснали от север през Дунава и гъсто населили източната половина на Балканския полуостров, включително Македония и Елада.

Към средата на същия век една част от един друг народ от тюркски произход, прабългарите, напуснала също своята родина при Кавказ и Азовско море и след успешни войни с Византия се затвърдила на Балканския полуостров.

По това време тези земи влизали в състава на Византия и от векове се управлявали от администрация, подчинена на централната цариградска власт. На Цариград била подчинена страната и в религиозно отношение.

В периода на заселването си на Балканския полуостров славяните се намирали в процес на разпадане на своя първобитнообщинен строй. В новата си родина славянските племена били вече не родови, а териториални обединения. Тук славяните продължили да се занимават изключително със земеделие и обработвали земята вече като частна собственост. През VII—VIII в. процесът на класообразуването у тях бил вече в пълен ход и довел до възникване на племенни обединения, а това било предпоставка за създаване на държавна организация като орган на феодална аристокрация.

Първото голямо племенно обединение на славяните станало в началото на VII в. в Южна Македония. Военните действия на Византия за отвоюване на завзетите земи срещнали силна съпротива от страна на славянските племена, които бързо усвоили висока военна тактика и техника и предприемали дори нападения срещу силната солунска крепост.

Голямо племенно обединение било образувано през VII в. и в областта между Дунав и Стара планина, в което влезли седем славянски племена.

Прабългарите дошли на Балкана със силна военна организация и влиятелна знатна класа, която също бе сложила начало на раннофеодално устройство, поставено постепенно, както у славяните, върху основата на земеделието. Прабългарите се установили на компактни маси в североизточния ъгъл на Балканския полуостров, включително и в Северна Добруджа, и вероятно за да си осигурят необходимото „жизнено пространство“ между славяните и запазят границите си откъм юг и запад, „поселили племето на северите от предната клисура на Верегавския проход към източните части, а към юг и запад останалите седем племена“.

Така в условията на ранните феодални отношения славяни и прабългари образували в 681 г. своя собствена държава, която в VIII и IX в. се простирала на север от Дунава между реките Тиса и Днестър, а на юг обхващала голяма част от днешната територия на Сърбия, цяла Македония, част от Албания и част от днешна Южна България, включително и Родопите. Столица на държавата била отначало Плиска, а след 893 г. — Преслав.

В новата съседка на Византия основното население не били вече старите траки, нито гръцките и римските етнически останки, а славяните, които имали числено и културно надмощие. Те асимилирали завареното местно население и своите прабългарски съюзници и наложили на едните и на другите своя славянски език и начин на живот. По името на прабългарите, които на първо време държали военната и политическата власт в страната, новата държава била наречена България, а нейното население — българи*.

Силен тласък за развитието на българската култура бил даден с приемането на християнството в 865 г. Наскоро след това България се сдобила и с автономна църква, която обаче признавала върховенството на цариградския патриарх. В същото това време била създадена предимно за нуждите на църквата и българска писменост със славянска азбука и на славянски език.

От своето основаване до края на X в. българската държава се намирала в непрекъснат политически и икономически възход. Войните и новозавладените земи носели на царския двор и на военноплеменната аристокрация не само военен престиж, но и огромна плячка и доходи. Държавните и военните нужди способствували да се развие металургията и военната техника. Голям напредък постигнали и разните занаяти, а търговията с Византия, Моравия, Унгария, Русия и други страни станала важен фактор не само в икономиката на държавата, но и в нейните външнополитически отношения. Високото самочувствие на царете и болярите намерило израз в монументални строежи и в увековечаване на делата и личностите чрез релефа и надписите на Мадарските скали и особено чрез многобройните надписи на колони от IX в.

През X в. България превъзхождала по своята военна мощ и по материалната и духовната си култура всички останали славянски и много от западноевропейските страни. Тя станала опасен политически и военен съперник и на самата Византия. Обаче златният век на българската държава и на нейните столици продължил само до края на X в., когато източната част на страната паднала под византийска власт и нейната столица никога вече не могла да възвърне своето значение на голямо културно средище за българския народ. Такава била съдбата и на западната половина с нейните столици Преспа и Охрид, които след продължителни епически войни били окончателно покорени през 1018 г. С това бил сложен край на Първата българска държава (681—1018). Нанесен бил и съкрушителен удар на нейната култура.

През последните 125 години от съществуването на тая държава били окончателно сложени и оформени основите на чисто славянската българска народност, на нейната висока материална и духовна култура. Тогава били създадени една от най-богатите на времето книжнина и най-величавите паметници на българското изкуство и българската архитектура.

В областите, гдето се намирали последователно политическите и духовните центрове на държавата, наред със старата битова култура било развито в кратко време и огромно строителство като резултат на насъщни държавни нужди. Най-старите строежи на българите имали предимно практическо предназначение и започнали още с основаването на държавата. За охрана на границата били изкопани дълги окопи, а в страната били основани нови градове и крепости, за планировката на които бил от значение военният бит на обитателите. Достигналите до нас каменни надписи от IX в. сочат хан Омуртаг (814—831) като един от най-големите строители. Той издигнал „преславен" дворец на Дунава, построил мост на р. Тича, а до него и аул, който украсил с четири колони и два мраморни лъва. Навярно на Омуртаг се дължат и някои от големите строежи в Плиска.

Държавата се нуждаела от силни крепостни съоръжения против външни и вътрешни врагове. Най-близкият и най-опасен неприятел на новата балканска държава била Византия. За да устоят на нейните удари, българите е трябвало да си осигурят защитни средства,

---

* Така ще го наричаме и ние в следващите страници, без да правим разлика между славянски и прабългарски етнически елементи.

каквито се налагали не само от техния военен бит, но и от нападателните бойни средства на Византия.

На второ място, българската държава се нуждаела от постоянен политически и военен център, който по своите размери и монументални постройки е трябвало да съответствува на огромната територия на държавата, да предлага достатъчен подслон за войската и да осигурява пълна безопасност на ханския двор. Самият хански двор е имал нужда от тържествени и жилищни палати, които със своята монументалност е трябвало да символизират мощта и непреходността на ханската власт.

В обстановката на оформящия се феодализъм християнската религия добила ясно определен класов характер и се превърнала във важна идеологическа надстройка на феодалната стопанска и обществена система. Ето защо християнството се нуждаело също от величествени и блестящи със своята архитектура и украса храмове.

Заедно с приемането на християнството били положени и основите на българската църковна архитектура и свързаното с нея декоративно изкуство. Първите християнски храмове били групирани най-вече в две области, които в края на IX и през целия X в. били средища на политическия и културния живот на страната — Плиска и Преслав в Североизточна България и Преспа и Охрид в Македония. Като първи строители на християнски храмове се проявили самият княз Борис и Методиевите ученици Климент и Наум. Започнатото от тях строително дело било продължено от следващите владетели и боляри, както и от висши духовни лица. И в източната, и в западната част на държавата възникнала най-напред като тип на обществена и представителна църква трикорабната базилика, която била историческо продължение на добългарската местна традиция, възприета и продължена и от първите български майстори. Това е била църквата предимно на владетелски особи или на лица с висок светски или духовен сан. Обаче едновременно с базиликите били строени и църкви с кръстокуполен и триконхален план, които имали по-малки размери и по-интимен характер.

Славяни и прабългари нямали в първоначалната си родина всички тези идеологически институции, от каквито се нуждаела новосъздадената държава. Като наложителна държавна необходимост те трябвало да бъдат създадени тепърва на балканска почва върху основата на местната строителна традиция, която предлагала на българите готови планове, форми, конструкции, техника, а често дори и строителни материали.

Археологическите изследвания показват, че славяните и прабългарите пренесли в новата си родина и част от своите стари строителни традиции. Землянки и бедни селски хижи все още служели за жилища на селски маси и на бедни градски жители през VII—X в. и по-късно през цялото Средновековие, та дори и до XIX в. в някои крайдунавски села.[1] До късно домашните битови традиции оказвали влияние върху къщния инвентар, върху оръдията на земеделското и занаятчийското производство и неговите произведения. Но в новата политическа и обществено-икономическа обстановка старият отечествен бит не е могъл да остане незасегнат от влиянието на местната култура. Народът се запознал с устройството и водоснабдяването на местните селища и с високо развитата обществена и жилищна архитектура на византийците. Той обогатил своето строително умение с нова строителна техника и възприел за своите битови строежи местните строителни материали — дялан камък, тухла, керемида, суров кирпич и споителен хоросан, каквито не употребявал в своята стара родина в Южна Русия.

Така от синтеза на културните и по-специално на строителните традиции на славяни и прабългари, от една страна, и, от друга, на непосредственото влияние на римско-византийското архитектурно наследство, чиито традиции продължавали непрекъснато във Византия и България, се създала и българската архитектура, в многовековното развитие на която се очертават успоредно два главни клона: 1) *официална* архитектура за нуждите на държавата, църквата и господствуващата класа и 2) *народна* архитектура за битовите и стопанските нужди на народа.

СТОЛИЦИТЕ ПЛИСКА И ПРЕСЛАВ

Плиска и Преслав са новоосновани градове. Ние не знаем дали на тяхно място е имало по-рано някое тракийско или старославянско селище. Те не са възникнали и върху по-стари римски или ранновизантийски градове.[2] Те не лежат край стари римски пътища. На техните места никоя антична карта или итинерарий не показва селище, град, кастел или станция. На територията на тези градове не се намират битови останки, особено керамика и некрополи, които да показват, че там е живяло население през късноримската или ранновизантийската епоха. Тук се срещат само строителни материали и сполии, включително и надписи от античната епоха, донесени от развалините на околни по-стари селища, за да бъдат използувани при построяването на новите столици и на някои от техните култови и светски сгради.

Тези два града, възникнали последователно един след друг, са били не само резиденции на държавната власт, но и крупни военни, културни и производствени центрове. Тяхното устройство е съобразено с обществено-политическата и военната конюнктура на новата българска държава и на нейното развитие през IX и X в.

Българските столици се различавали по своето общо устройство от всички римски градове в централната част на Балканския полуостров. Последните били гъсто застроени и защитени с яки крепостни стени, които затваряли едно твърде ограничено пространство. Имали праволинейна улична мрежа и две главни павирани улици — кардо и декуманус, — които се пресичали под прав ъгъл, гдето бил архитектурно оформен централен площад (форум). Тяхното водоснабдяване ставало чрез общ водопровод, който се разклонявал в града. От всичко това в Плиска и Преслав няма никаква следа. Плиска и Преслав се различават съществено и от съвременните им византийски градове, включително и от византийската столица. Тяхната планировка е различна от планировката, социалното и икономическото устройство на градовете във Византия. Техните крепостни съоръжения и тронни палати използуват византийски, респективно цариградски форми, но техниката и материалите, с които те са построени, съвсем не са византийски.

Плиска и Преслав били разположени на много широка площ и се състояли от две концентрични крепости: една вътрешна цитадела, която обхващала владетелския двор, и една външна, която заграждала обширно пространство. При тогавашните условия тези просторни градове не са могли да бъдат гъсто застроени, нито прорязани с гъста улична система, както античните и византийските градове. Те не са имали и централно водоснабдяване. Устройството на Плиска и Преслав отразявало военния бит и феодалните порядки в държавния център, в който владетел и управляваща аристокрация били отделени от народа и териториално.

ПЛИСКА

Плиска е разположена в равнинна местност със слаб наклон от север към юг. През средата ѝ протича малка рекичка. Нито писмени известия, нито археологически данни дават сигурни опорни точки, за да се установи кога точно и от кого е била основана първата българска столица. В „Сказание Исайе пророка“ като основател и създател на Плиска се сочи Исперих.[3] Това известие има легендарен характер, но под светлината на историческите факти то става напълно вероятно. Старите автори не дават почти никакви подробности за устройството на Плиска през VII и VIII в.[4] Тя не е достатъчно проучена и археологически, за да се установи какви са били първите нейни военни и жилищни строежи. По откритите досега паметници и изследваните участъци не може да се състави подробна и точна картина на историческото развитие на града като столица, крепост и производителен център, а още по-малко да се добие абсолютна хронология на всички строежи. Все пак общата градоустройствена и укрепителна система на столицата е достатъчно ясна ако не

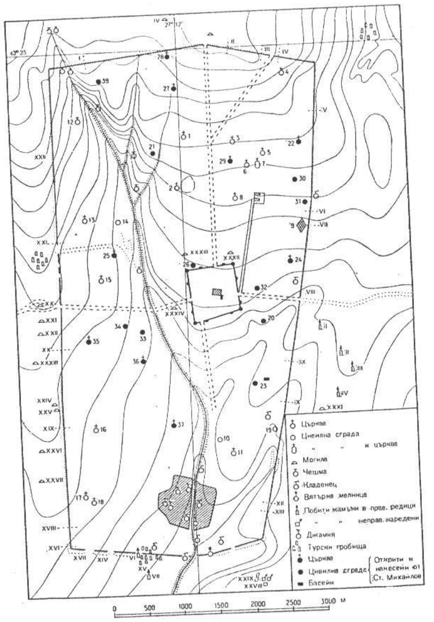

20. Плиска. Общ план на столицата (по К. Шкорпил — Ст. Михайлов)

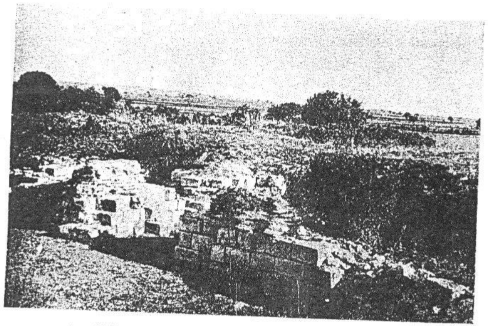

21. Плиска. Крепостна стена на Вътрешния град. Снимка (авторът)

за най-стария период от нейното минало, то поне за по-късната епоха, която съвпада с времето, когато започват големите отбранителни и завоевателни войни на хан Крум срещу аварите и византийците и забележителната строителна дейност на хан Омуртаг през време на тридесетгодишния мир с Византия.

Така в началото на IX в. едно землено укрепление, което се е състояло от ров и вал, е ограждало едно пространство от 23,3 кв. км („Външен град") (обр. 20). В средата на това пространство се е намирала вътрешната цитадела („Вътрешен град") с каменни стени, които са почти успоредни с четирите страни на земленото укрепление. Вътрешният град обхваща 0,5 кв. км.

Земленото укрепление има форма на удължен правоъгълник, разположен от север към юг.[5] Източната и западната страна са дълги по 7 км, северната е 3,9 км, а южната — 2,7 км. Днешното състояние на укреплението е доста лошо. На места ровът е засипан, а насипът разоран и понижен. От по-добре запазените части може да се установи приблизително неговото първоначално устройство. Ровът е бил до 10 м широк и около 6—7 м дълбок. Насипът е имал ширина в основата 12 м, горе 3,5 м, а височината му е достигала около 7 м. Възможно е ровът и насипът да са били подсилени някога с плет и греди.

Днес е мъчно да се установи колко входа е имало земленото укрепление и какви съоръжения са пазели тези входове. Много е възможно обаче и те да са били дървени, понеже по насипа днес не личат никакви следи от каменен строеж.

Плисковското землено укрепление не е било изолирано в Североизточна България. Даже в околностите на Плиска (Нови пазар, Кабаюк) личат още останки от няколко такива, но с много по-малки размери укрепления.[6] Още римляните укрепявали своите лагери с валове, но с този вид укрепления си служели и славяните (а може би и прабългарите) в Южна Русия, та мъчно е да се определи на коя укрепителна традиция се дължи земленото укрепление на Плиска — на римската или на славянската.

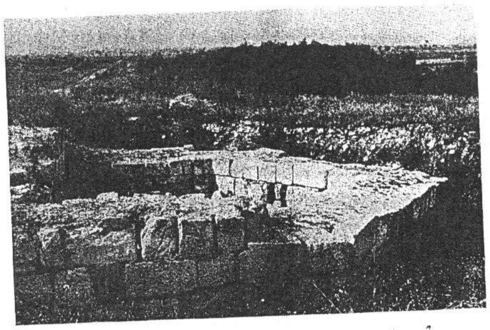

22. Плиска. Петоъгълна кула на Вътрешния град. Снимка (авторът)

Вътрешното укрепление е известно като „Вътрешен град", но това название е съвременно. Прабългарите наричали тази част на столицата „аул"[7], а славяните — „дворец" или „двор". От един гръцки ръкопис[8] научаваме, че във времето на хан Крум (804—814) неговият аул е бил защитен с ограда от гъсто поставени дървени греди и в него е имало улици и жилища. Там се намирали също ханските съкровища и хранилища за вино. След като в 811 г. византийският император Никифор превзел Плиска, Крумовият аул бил ограбен и опожарен заедно със защитната му дървена ограда. Очевидно описанието в гръцкия ръкопис се отнася до Вътрешния град на столицата, който наскоро след това бил възобновен от наследника на Крум Омуртаг (814—831). Издигнати били монументални представителни и жилищни постройки, а изгорената дървена ограда била заменена с каменна защитна стена.

Вътрешният град, или аулът на Омуртаг, запазен днес в развалини, има форма на трапец.[9] Източната му стена (обр. 21) е дълга 612 м, западната — 788 м, а северната и южната — по 740 м. Дебелината на стените е 2,60 м, а височината им достигала до 10 м. Отгоре те завършвали с платформа и парапет с двускатни зъбери. На всеки ъгъл на крепостта се издигала по една кръгла (цилиндрична) кула (външен диаметър 8,60 м) (обр. 23), а освен тях на всяка стена имало още по две петоъгълни кули (ширина около 10 м) (обр. 22). Стените на кулите били дебели 1,50—1,60 м, а височината им ще да е била около 14 м. В кулите се е влизало през засводен вход през крепостната стена. Две от разкопаните кули имали и външни изходи (потерни), които били по-късно зазидани. Кулите били също увенчани с парапет и зъбери. С дървени подове те са били разделени на 2—3 етажа, до които се е достигало по дървени стълби. Чрез тези стълби и етажи е ставало изкачването на платформите на кулите и стените. Освен това на известни разстояния покрай стените е имало и външни стълби, изградени от каменни блокчета с пълнеж от ломени камъни и пръст.[10]

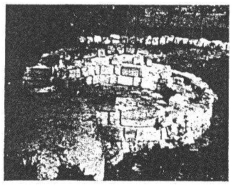

23. Плиска. Североизточната кръгла кула на Вътрешния град. Снимка (авторът)

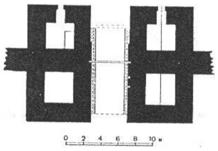

24. Плиска. Източната порта на Вътрешния град. План (по К. Шкорпил)

25. Плиска. Източната порта на Вътрешния град, гледана отвън. Снимка (Археол. музей)

В крепостта се е влизало през четири монументални порти — по една на всяка страна.[11] Открити и проучени са южната, източната и северната порта. Източната порта (обр. 24 и 25) е била масивна монументална сграда, широка 19,50 м. Самият вход е бил нещо като засводен с тухли пасаж, дълъг 13,60 м, широк 4,70 м и висок повече от 4 м. Той се е затварял с две врати — една външна падаща и една вътрешна двукрила. Пасажът се е намирал между две симетрично разположени двойни четвъртити помещения — кули, които са се издавали навън и навътре от двете страни на крепостната стена, с която те били тясно свързани. Външната широчина на помещенията е 7,66 м, а дебелината на стените им е 2,05 м. Те са имали вероятно три етажа, разделени един от друг с дървени подове и съобщаващи се със също такива стълби. Височината им е била приблизително 15 м. Завършвали са отгоре с платформа и парапет със зъбери, както и самата крепостна стена с бойните ѝ кули. При тази порта, която, изглежда, е била главният вход на града, при разкопки са намерени един къс от мраморна плоча, на която е запазена част от релефен конски крак, и три варовикови къса от кръглопластична фигура на лъв със старобългарски знак в гривата. Гърбът на лъва е плоско срязан, за да служи за поставка на колона. Тези фрагменти произхождат вероятно от скулптурната украса на портата.

По устройство и размери останалите порти са били съвсем еднакви с източната. Северната порта при откриването ѝ е била намерена задръстена с големи несвързани с хоросан блокове, грижливо поставени един до друг в хоризонтални пластове, които запълвали изцяло пасажа и образували каменна барикада. Не може да има никакво съмнение, че задръстването на портата е било бърза защитна мярка при някое вражеско нападение на Плиска.[12]

Крепостните стени, кулите и портите на Вътрешния град били еднакво изградени от пясъчници и варовикови блокове. Тухли с квадратен формат били употребени предимно за сводовете и за облицовка на пасажите на портите. Камъните са нееднакво големи квадри с дълга страна 0,80—1,00 м и къса 0,25—0,40 м. Лицевата им страна е обикновено добре изравнена. Те са слагани по лицето на зидовете най-често така, че се редуват дълга („лойфер") с къса („биндер") страна. В по-горния ред това редуване на блоковете се повтаря, но дългите им страни се постават над долните къси, а късите — над долните дълги. Този начин на градеж не е спазен навред съвсем точно, но той преобладава и е характерен за плисковските монументални постройки. Между блоковете са оставяни широки фуги, които са запълнени с изобилен хоросан, съставен от вар, пясък и счукани керемиди. Лицата на фугите са гладко замазани с хоросан, в който е примесено голямо количество керемиден прах. Вътрешността на зидовете между двете им лица е запълнена с блокаж от големи камъни и хоросан. Този начин на строеж не е познат нито от римските, нито от византийските градове на Балкана. По-късно вътрешният град бил разширен към север.

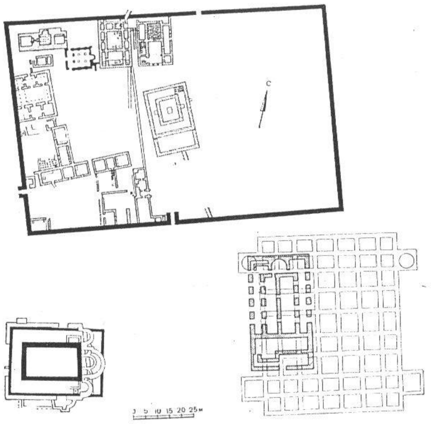

26. Плиска. Центърът на Вътрешния град. План (Ст. Станчев, Ст. Михайлов и авторът)

Вътрешното устройство на цитаделата още не е добре хронологически изяснено, но по археологически данни, които притежаваме от разкопките, ние можем да очертаем в общи линии една приблизителна картина, която се съгласува доста точно с данните на византийския извор.[13] Четири улици започвали от четирите крепостни порти и водели към средището на града. Там се издигали монументалните представителни сгради на ханския двор: тронна зала, жилищен дворец, баня и езически храм, който по-късно е бил преустроен в християнска църква. На север от жилищния дворец е открита една по-малка масивна сграда, а наблизо до нея и други помещения, които като че ли са образували едната страна (западната) на улицата, която водела към северната крепостна порта (обр. 56). Постройки от другата (източната) страна на улицата не са открити. В останалата част на Вътрешния град не са намерени досега останки на масивни постройки. Само тук-там личат следи от изолирани леки сгради, които ще да са били по-скоро разни работилници или помещения за войници и прислуга, отколкото болярски жилища. Правят впечатление многобройните водопроводи от глинени тръби, които се спущат от север към центъра на цитаделата. Вътрешният град на Плиска, макар че е заемал площ колкото един средно голям античен град, не изглежда да е бил гъсто застроен и с праволинейна улична мрежа. Тук животът ще да е бил съсредоточен главно в монументалните постройки на центъра (обр. 26), а сградите наоколо ще да са били функционално свързани с нуждите на Вътрешния град.

Така нареченият днес Външен град на Плиска или, с други думи, пространството от 23,3 кв. км, включено между Вътрешния град и земленото укрепление, е също все още слабо проучено. С голяма вероятност обаче може да се приеме, че това пространство е служело дълго време и за военен лагер. Върху този въпрос хвърля известна светлина Чаталарският надпис, гдето се чете следното: „(Омуртаг) обитавайки лагера (τὸν κάμπον) в Плиска, направи аул [укрепление] на р. Тича и премести [там] войската си срещу гърците и славяните."[14] От този израз може да се заключи, че във времето на Омуртаг столицата Плиска все още е имала характер на военен лагер, включващ аула и пространството около него, оградено с ров и вал. Оттук той преместил войската си в новопостроения аул на р. Тича, за да пази по-отблизо старопланинските проходи. Просторните размери на Външния град на Плиска показват, че там е била настанена за постоянно голяма военна сила, която се е нуждаела от сигурни землени укрепления. След прехвърлянето на част от войската в аула на р. Тича и особено след преместването на столицата в Преслав Плиска ще да е загубила първоначалното си военно значение и нейният Външен град ще да се е превърнал в селскостопанско поле. В предишните военни селища се настанило мирно, но вече феодално зависимо земеделско и занаятчийско население, за религиозните нужди на което след покръстването били построени между бедните жилища и скромни църкви.

Във Външния град бяха набелязани от К. Шкорпил голям брой ниски могилки, пръснати на далечни разстояния една от друга. При разкопаването на някои от тях се установи, че под недебел насип се крият развалини на малки църкви или на прости сгради с некултово предназначение. Досега са разкопани повече от 30 такива постройки и приблизително още толкова очакват своето откриване и проучване.[15]

Най-значителният паметник, открит тук, е един манастирски архитектурен комплекс, който отстои 1400 м североизточно от Вътрешния град. Този манастир, макар че изглежда изолиран, е бил тясно свързан с владетелския двор не само чрез своите размери и монументална архитектура, но и чрез един настлан с големи плочи път, който започва от източната порта на Вътрешния град и свършва точно пред вратата на манастирската църква. След преместването на царския двор в Преслав Плиска продължава да съществува като град дори и през време на Втората българска държава. По-нататъшната ѝ съдба обаче е обвита в мрак. Известно е само това, че през XVIII в. тя е била вече в развалини.[4]

ПРЕСЛАВ

Втората българска столица Преслав се е намирала на северния изход на Герловския пролом върху една доста пресечена местност. Тя е била разположена на левия бряг на р. Тича и се е простирала отчасти в равнината, отчасти по северозападните склонове на Преславската планина. Дълбокият дол на Румска река, която протича от запад към изток, е разделял територията на града на две половини — северна и южна.

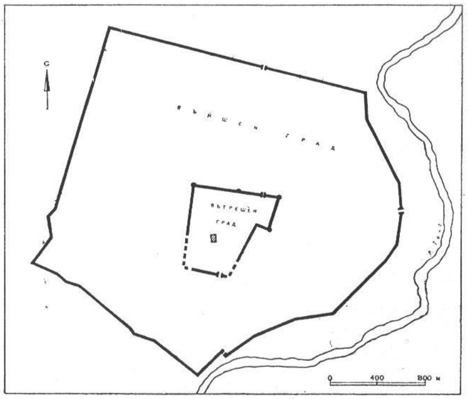

27. Преслав. Общ план скица на града (по Б. Игнатов)

Началото на Преслав като столица на българската държава се поставя в 893 г. Приема се, че градът е бил основан от княз Симеон и е бил устройван според едно писмено известие цели 28 години.[16] Краят на неговия висок разцвет се отнася към 972 г., когато източната половина на България заедно с нейната столица паднала под византийско иго. След тази дата Преслав продължил да съществува като второстепенен град и не е играл съществена роля в политическия и културния живот на страната. През време на турското робство той е бил окончателно разрушен. За устройството и планировката на тази столица ние притежаваме някои твърде кратки, но важни сведения от нейни съвременници.

Българският писател Йоан Екзарх (X в.) описва в шестото слово на своя „Шестоднев" Симеоновата столица по следния начин: „Когато беден и странен селянин дойде отдалече към крепостните стени на княжеския двор, той се удивлява, като ги види. И като пристъпи към вратите, чуди се и разпитва. А като влезе вътре, вижда от двете си страни къщи, украсени с камък и с дърво изпъстрени. Като влезе в двореца и види високите палати и църкви богато украсени с камък, дърво и краски, а отвътре с мрамор, мед, сребро и злато, той не знае на какво да ги уподоби, защото не е виждал на своята земя нищо друго освен бедни сламени хижи."[17] От това описание се вижда съвсем ясно, че

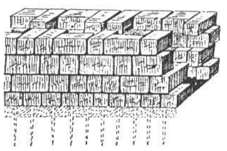

28. Преслав. Строеж на стената на Външния град (по К. Шкорпил)

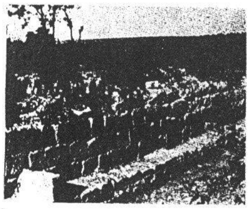

29. Преслав. Северната стена на Вътрешния град. Снимка (авторът)

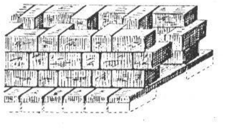

30. Преслав. Строеж на стената на Вътрешния град (по К. Шкорпил)

Йоан Екзарх говори най-напред за крепостните стени и вратите на столицата, която той нарича княжески двор (кънѧжии дворъ). След това странникът влиза през градските порти и върви по улица, от двете страни на която има големи къщи (храмы). Най-после той влиза в двореца, гдето е имало високи палати и богато украсени църкви. Следователно Симеоновата столица е имала една външна градска стена с порти и един вътрешен, същински княжески двор или дворец, гдето са се намирали високите палати и княжеските църкви (обр. 27).

Същата картина ни чертае и византийският историк Лъв Дякон, но той я допълва със сведения, които хвърлят повече светлина върху защитните съоръжения на столицата и на двореца в нея. Описвайки обсадата и боя за Преслав в 972 г., той пише, че най-напред русите се отбранявали на градската стена, която имала зъбери, и след като последната била щурмувана и превзета от византийците, русите се оттеглили в обиколения с яка стена царски двор, в който се пазело съкровището на българите.

Писмените сведения за една външна и една вътрешна крепост на Преслав се потвърждават напълно от археологическите данни. Тук действително съществуват останки от две такива крепости.[18] Следователно втората българска столица, която е непосредствено продължение на Плиска, е имала в общи черти устройството на старата столица. Нейните две крепости — външна и вътрешна — се отличават от плисковските само по своите размери и по това, че външната крепост на Преслав не е землена, а каменна стена.

От външната крепостна стена са запазени на места само подземни останки. Тя е образувала неправилен четириъгълник (с площ около 3,5 кв. км), защото следва формите на терена. От югозапад, запад и север тя върви по височините, а от изток следва коритото на. р. Тича, като прави широка дъга. Тя търси следователно естествената защита на местността. Стената не е добре проучена и затова не се знае дали е имала бойни кули, какви са били те и где са се намирали. Не се знаят точно и местата на вратите. К. Шкорпил пише, че крепостта е имала четири врати — по една на всяка страна. От тях сигурно най-важна е била северната, от която е излизал път към Плиска и Дунава. Стената е била дебела 3,25 м (обр. 28). Тя е била изградена по лицевите страни с варовикови блокове (0,50—0,75 на 0,30—0,35 м), образуващи правилни редове от редуващи се лойфери и биндери, както в крепостните стени на Плиска. Вътрешността на зида между двете лица е била изпълнена с дребни камъни и изобилен хоросан. Стената е плитко фундирана чрез забити в земята колове (диаметър 7 см)— около 30 в 1 кв. м. Горната част на коловете на височина 20 см е била оставена над земята и после запълнена с хоросан и плоски неправилни камъни.[19] От описанието на Лъв Дякон знаем, че външната крепостна стена на Преслав е имала платформа и парапет със зъбери. Намерените край стената двускатни капаци на такива зъбери потвърждават известието на византийския историк.

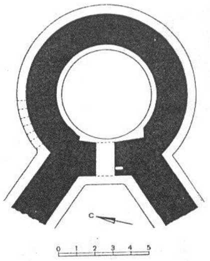

31. Преслав. Североизточната кула на Вътрешния град. План (по К. Шкорпил)

Вътрешната крепост на Преслав се намира почти в средата на Външния град. Тя е разположена на полегатата тераса в полите на „Зъбуите“ и „Манастирския рът“ и има форма на стеснен към юг четириъгълник, източната страна на който, следвайки формите на местността, прави една силна чупка. Крепостната стена на Вътрешния град обхваща едно пространство от около 200 дка. Няколко части от източната стена стърчат и досега над земята, а северната стена е разкрита частично чрез разкопки (обр. 29 и 30). Благодарение на това устройството на тази стена е сравнително по-добре проучено. Тя е дебела от 2 до 2,28 м, но основата ѝ е по-широка и се издава от двете страни като цокъл. Крепостта имала в ъглите си кръгли (цилиндрични) кули с вътрешен диаметър 5,56 м, а външен 8,90 м (обр. 31); останалите кули край стените били четвъртити (9,90 × 7 м). Зидовете на кръглите кули са по-дебели (1,70 м) от зидовете на четвъртитите (1 м). И едните, и другите имали подова настилка от неравни плочи на варов разтвор. Лицевите страни на стената и кулите били построени, както и на външната крепостна стена, с блокове и пълнеж между тях от бял хоросан и ломени камъни. Фугите били замазани с хоросан. И тази стена е завършвала отгоре с платформа и парапет със зъбери, покрити с двускатни капаци.

Вътрешната крепост на Преслав имала две главни порти: една северна и една южна (обр. 32).[20] И тук като в Плиска портите били масивни величествени постройки, съставени от две симетрично разположени двойни четвъртити помещения, между които се намирал пасаж със свод от тухли. Двойните помещения в план били квадратни. Входове имали само вътрешните помещения, в които се намирали дървени стълби, водещи за етажите и за платформата на крепостната стена. Подовете, които разделяли етажите, били от дърво. Двете порти, на пръв поглед твърде прилични една на друга, показват и някои различия. Докато южната заема една площ от 175 кв. м, площта на северната е с около 100 кв. м по-голяма. Пасажът на северната порта се е затварял с една предна падаща врата и с една задна двукрила. Южната порта е имала също две врати, но и двете са били двукрили. Съществува също разлика и между строителния материал и строителната техника на двете порти, което дава основание да се предполага, че те не са били построени едновременно.[21]

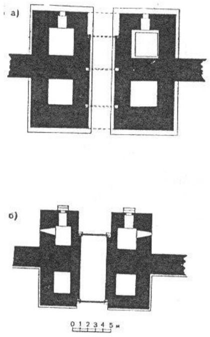

32. Преслав. а) Северната порта на Вътрешния град. План (по К. Шкорпил). б) Южната порта на Вътрешния град. План (по Б. Игнатов)

По своето устройство вътрешната крепост на Преслав прилича твърде много на вътрешната крепост на Плиска. Разликата е само в това, че петоъгълните кули край стената в Плиска са заменени в Преслав с четириъгълни.[22] Иначе като фортификационна система и като градеж двете крепости са напълно сродни и принадлежат безсъмнено на оная епоха, в която българската държава е била принудена да възприеме за защита на своите столици защитната тактика и укрепителната система на своя най-голям и постоянен враг — Византия. Такива крепости със зъбери по стените и кръгли, петоъгълни и четвъртити кули ограждали множество римски градове, но те били обикновени и за градовете на Византия през втората половина на първото хилядолетие. Само в България и в Добруджа могат да се посочат редица стари крепости (Хисар, Пауталия, Улметум, Капидава и др.) с кръгли кули в ъглите, а четвъртити кули намираме в Истрос и даже в самите цариградски укрепления. Като белег, който говори за близките отношения между крепостите на Плиска и Преслав, от една страна, и съоръженията на римско-византийската фортификация — от друга, могат да послужат също и общите за двете системи двускатни капаци на зъберите (обр. 33). Освен това крепостните постройки в Плиска и Преслав се сближават с римско-византийските и по своите строителни материали. Приблизително такъв начин на строеж с каменни блокове може и досега да се види при крепостните стени на някои антични градове в Добруджа и в най-старите части на крепостната стена на Херсонес.

От описанието на Йоан Екзарх и разказа на Лъв Дякон за битката в Преслав се разбира съвсем ясно, че Вътрешният град на Преслав подобно на този в Плиска е бил същинският „княжески двор“. Ако се съди по разположението на неговите две врати, той ще да е бил прекосен от една главна улица с посока север—юг. Към средата на тая улица е бил разположен дворцовият комплекс, от който сега са запазени само основите на една голяма зала, подобна по план на тронната зала в Плиска, а западно от нея — останките вероятно на жилищни сгради. По описанието на княжеския дворец от Йоан Екзарх може да се заключи, че Вътрешният град ще да е бил повече застроен, поне със сгради (палати и църкви) от двете страни на главната улица, които са така картинно описани от българския писател и от които още нищо не е открито. Множество водопроводи от глинени тръби показват, че княжеският двор е бил обилно снабден с вода.

От „Шестоднева“ на Йоан Екзарх могат да се извлекат известни данни и за Външния град на Преслав. Йоан Екзарх пише, че странникът, като влезе през портите на градската стена, преди да стигне до княжеския дворец, вижда от двете си страни „Храмы“, укресени с камък и изпъстрени с дърво. Понеже думата храм на старобългарски означава по-солидна къща, трябва да предполагаме, че Йоан Екзарх говори за част от града, населена от боляри или търговци, която вероятно се е намирала непосредствено до северната градска порта. Равната и ниска местност между р. Тича и Вътрешния град носи днес название „Селище“. Тук са открити чрез разкопки основите на няколко малки църкви и останки от постройки с некултово предназначение. Такива църкви и постройки са разкопани и на самата тераса под върха „Зъбуите“ и в северната част на Външния град на Румска река. Има данни и за съществуването на манастири в чертите на Външния град. Следователно картината на застрояването на Външния град е приблизително еднаква с картината на Външния град на Плиска, с тази само разлика, че за Преслав поради значително по-малките размери на неговия Външен град мъчно ще може да се приеме, че пръснатите малки църквици са били църкви на отделни селища. В случая по-скоро трябва да предполагаме едно неплаономерно застрояване на по-удобните места (северната височина над Румска река и местността „Селище“) с жилищни постройки и църкви на болярски семейства.

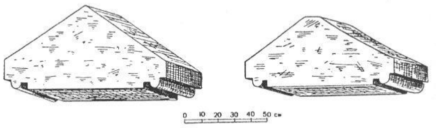

33. Преслав. Капаци на зъбери от Вътрешната крепост (по К. Шкорпил)

Освен в границите на града през X и XI в. имало и множество църкви, манастири и жилищни сгради в близката и далечната околност на Преслав, разположени по склоновете или в гънките на планината.

ЗАПАДНОБЪЛГАРСКИТЕ СТОЛИЦИ

Ако не смятаме Преспа в малкото Преспанско езеро, която е била за кратко време столица на Самуил и за чието устройство ние не знаем почти нищо,[23] като трета и важна столица на българската държава в края на X и началото на XI в. бил издигнат Охрид. Този град се отличава съществено от Плиска и отчасти от Преслав по своята планировка и по укрепителните си съоръжения. Тази столица не е новооснован град като първите две български столици. Охрид е съществувал под името Лихнидос като илирийско селище, което е било под културното влияние на Гърция и което в 168 г. пр. н. е. е било завладяно от римляните и издигнато в главен град на областта. От значение за неговото процъфтяване е било и обстоятелството, че през него е минавал големият път (via Egnatia), който е свързвал по сухо Драч с Цариград. Градът продължил да съществува и когато славяните се заселили в този край. Неговото значение обаче порасnало още повече, когато Методиевите ученици Климент и Наум, изпратени тук от българските владетели Борис и Симеон като християнски проповедници и учители, превърнали града и в културен център. В Охрид и в близките му околности били построени в ранновизантийско време и по-късно през Средновековието множество църкви. Следователно не случайно и не без важни политически и стратегически съображения цар Самуил пренесъл столицата си от Преспа в Охрид.

През X и XI в., както и сега, този град е бил застроен на един вдаващ се в езерото нос, образуван от два хълма. Откъм север и изток той е бил ограден с крепостна стена (обр. 35), която заедно с бреговата линия затваря един неправилен четириъгълник (обр. 34). В града се е влизало през две порти — „долна“ и „горна“, които се намирали на източната стена (обр. 37). На западния хълм, който господствува над целия град, се е издигала

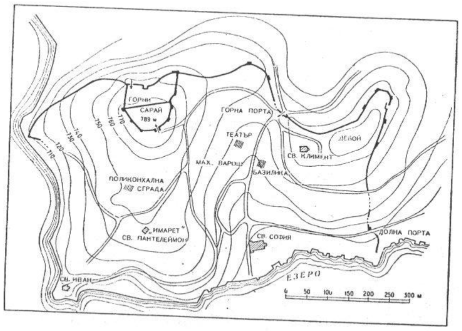

34. Охрид. План на крепостта (по Б. Чипан)

яка вътрешна цитадела, допряна до северната градска стена. Тази цитадела, известна сега под името „сарай", е запазена частично и импонира с високите си стени и особено със своята монументална порта между две цилиндрични многоетажни кули (обр. 36). Една стена по средата дели цитаделата на два двора — северен и южен, в които личат останки от строежи.[24]

Самуиловата столица е имала характер на типична средновековна крепост. Построена вече не в равнина, а върху хълмове и оградена с дебели стени от ломен камък и бял хоросан, които следват извивките на терена, тази столица се отличава рязко от Плиска. Тя има известни общи черти с Преслав, но представя едно по-нататъшно развитие на град крепост, характерно за тези градове във Византия и България през епохата на развития феодализъм.

АУЛИ

Ние знаем от прабългарски надписи и от византийски писмени източници, че българите имали в Североизточна България през IX в. укрепени „аули". Самата Плиска е наречена в Търновския надпис „аул", а Чаталарският надпис назовава с това име едно правоъгълно съоръжение на р. Тича, южно от днешното село Цар Крум (Чаталар).[26] То е било образувано, както и Плиска, от землено укрепление от ров и вал и една вътрешна каменна крепост в средата (обр. 38), чиито стени, изградени с големи блокове, били дебели до 2 м. Каменната крепост е имала само една порта на източната си страна. Тук са открити останки от леки постройки, от една баня и от големи помещения, разположени край източната и северната стена (обр. 39). Това са били вероятно казарми за войската. Във вътрешната крепост е намерен и един от двата мраморни лъва, които според Чаталарския надпис били поставени

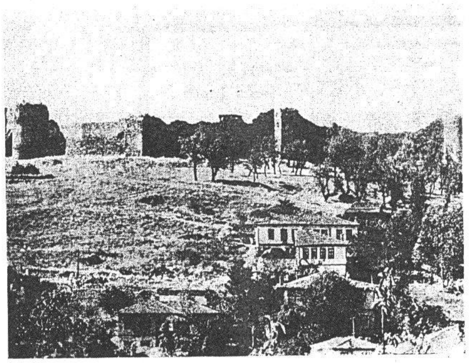

35. Охрид. Общ вид на крепостта. Снимка (авторът)

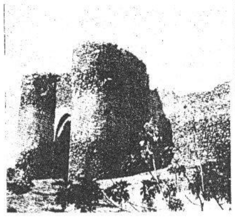

36. Охрид. Главната порта на крепостта. Снимка (авторът)

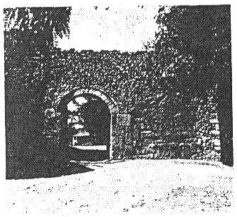

37. Охрид. „Горната" порта на крепостта. Снимка (авторът)

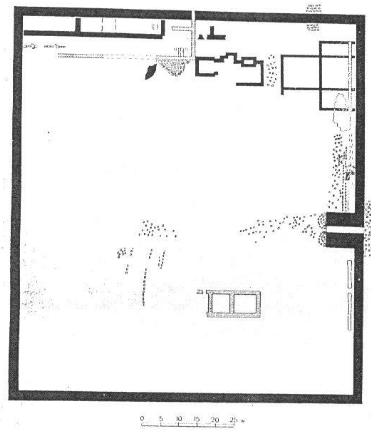

38. Каменната крепост на Омуртаговия аул на Тича. План (по Цв. Дремсизова — В. Антонова)

първоначално до (върху) четири колони. На дясната плешка на лъва се вижда вдълбан старобългарски знак. Характерът на този аул не е напълно изяснен, но от контекста на Чаталарския надпис и от някои археологически данни може да се заключи, че това е било предимно военно укрепление.[26]

Важна крепост ще да е бил и „преславният дом на Дунава", за който съобщава Търновският Омуртагов надпис. Стратегическото предназначение на тая крепост е очевидно от самото ѝ разположение на Дунава (*ἐς τὸν Δανούβην*), а и от контекста на надписа, дето тя е свързана с едновременното построяване на „тумба" по средата между Плиска и Дунава. Точното измерване на разстоянието от тумбата до дунавския дом и до столицата Плиска показва, че тази тумба не ще да е била обикновена могила, а някакво военно съоръжение, което е осигурявало връзката между крепостта на Дунава и Плиска. Иначе тя не би била наречена в надписа „всеславна".

Омуртаговият „преславен дом на Дунава" не е открит досега на българска територия, но във връзка с въпроса за неговото местонахождение уместно е да припомним, че от 1957 г. румънски археолози проучват останките на една голяма крепост на дунавския остров

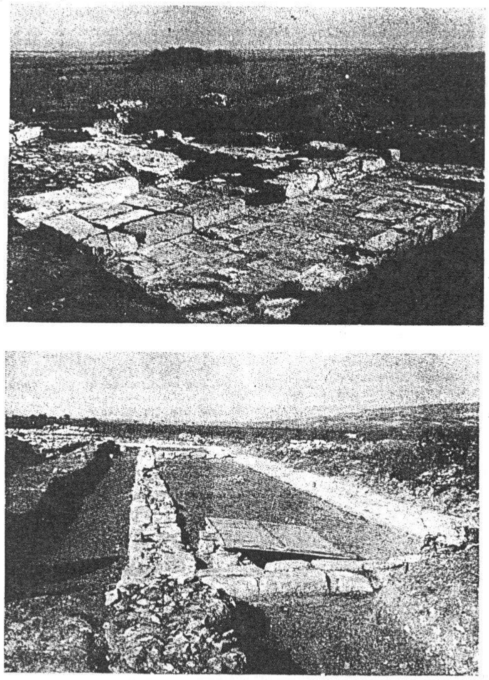

39. Омуртагов аул на Тича. Горе — останки от портата, долу — казармено помещение. Снимки (авторът)

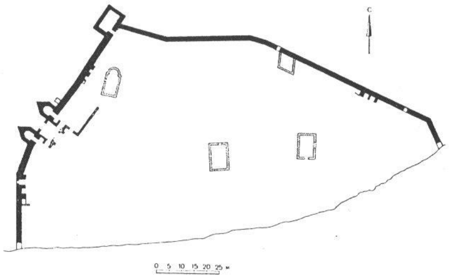

40. Мадара. План на крепостта над скалите (по Ив. Велков)

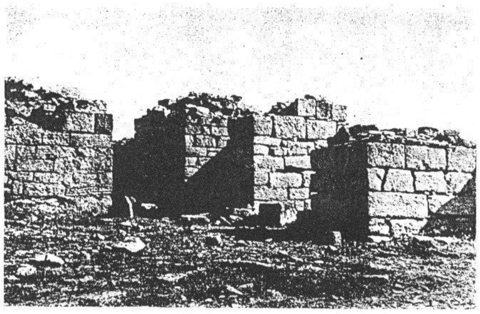

41. Мадара. Крепостта над скалите. Снимка (авторът)

Пъкуюл луй Соаре, който се намира срещу Силистра.[26а] Тая крепост е била издигната на източния край на острова, за да затваря водния път по Дунава от север към голямата крепост Силистра и оттам към вътрешността на Балканския полуостров, респективно към столиците Плиска и Преслав. Сега голяма част от крепостта е отнесена от водите на Дунава, но от нея има запазени и няколко зида с дебелина 4,20 м, изградени от големи блокове. Според археологическите находки (керамика, монети и др.) крепостта е съществувала между X и XV в. и може с увереност да се свърже с живота на българската държава. Ако бъдещите изследвания покажат, че началото на крепостта може да се отнесе и към по-ранно време, идентификацията ѝ с Омуртаговия дом на Дунава ще се окаже напълно вероятна.

Освен чрез главните крепости и аули защитата на държавата и на отделни местности, проходи и др. е била осигурена и от землени и каменни укрепления, построени в стратегически места. И досега са запазени следите на няколко землени укрепления около Плиска,[27] останките от големите гранични валове Хайредински и Островски в Западна България, Еркесията между Бургаския залив и Марица и окопите в Добруджа между Черна вода и Констанца. Към последните през X в. е бил прибавен и мощният каменен зид, наречен в Сказанието на пророк Исая „велик презид“. В основите на този зид бе намерен вграден блок с български надпис на лицевата страна от 943 г.[26б]

Български крепости се споменават в писмените извори за военните действия на Симеон против маджарите (Мундрага) и на Самуил против Василий II (Перник, Мацукион и др.). Представа за тези малки опорни точки ни дава крепостта върху скалите при с. Мадара, която бе разкрита през 1927 г. (обр. 40).[28] Тази крепост е била защитена, от една страна, от непристъпността на скалите, а от друга — с каменна стена, която затваря крепостта само от север и изток. Освен това крепостната стена откъм север е била засилена от единичен и двоен укрепен с камъни землен вал, какъвто на изток не е бил необходим поради дълбокия дол пред стената. Крепостта е имала един главен вход (широк 3,12 м), който е бил затварян с една външна падаща врата и една вътрешна двукрила.

Входът е бил фланкиран от две петоъгълни кули. Трета кула с правоъгълна форма е имало на североизточния ъгъл. На три места до крепостната стена са били изградени каменни стълби за възлизане на платформата, която вероятно е имала парапет със зъбери. Стълбите са били двойни и имали като субструкции по две засводени ниши. Крепостната стена и кулите в зависимост от достъпността на мястото имат дебелина от 1,80 до 3,50 м. Те са градени с добре обработени блокове, някои от които достигат на дължина до 1 м. Блоковете са слагани по двете лица на стените, а пространството между тях е запълнено с дребни камъни и обилен бял хоросан с примес от едри късчета от керемиди. Фугите са добре запълнени (обр. 41).

В Мадарската крепост не са открити останки от монументални постройки. Близо до северната стена са намерени основите на една еднокорабна църква без притвор. На юг от нея към средата на крепостта личат следи на две едностайни постройчици. Последните както и църквата са градени с ломени камъни на кал.

Мадарската крепост се споменава под името Матара във връзка с превземането ѝ от турците в 1388 г. и по-късно при похода на Владислав в 1444 г. Но тя без съмнение е съществувала и много по-рано. Нейното общо устройство, землените валове, петоъгълните кули, стълбите край стените, входът с падаща и двукрила врата и техниката на строежа с блокове ни дават основание да предполагаме, че тя е била построена в по-ранна епоха, но е съществувала едновременно и с крепостите на Плиска и Преслав.

ДВОРЦИТЕ В ПЛИСКА И ПРЕСЛАВ

Аулът, или дворецът (дворът), е бил запазен за хана, ханското семейство и най-приближените до държавната власт боляри. Това негово предназначение е определяло в главни линии и устройството му. Тук цялата обстановка е трябвало преди всичко да съответствува на величието на огромната българска държава и на неограничената мощ на ханската власт. От друга страна, крепостните стени, които ограждали ханския аул, отделяли дворцовото общество от народа и му обезпечавали достатъчно сигурност в случай на бунтове. Зад тези стени живеела върхушката на една класа, която крепяла общественото и икономическото си надмощие не само чрез своята материална и военна сила, но и чрез една грижливо стъкмена идеология, която упорито се внушавала на народа от държавната и църковната власт. В подкрепа на тази идеология било поставено също строителството и изкуството. Жилищата и представителните сгради, както и всички други строежи, които били свързани с личността, с личните и с държавните дела на хана и неговите придворни, е трябвало да образуват величава и блестяща рамка, която ги е отделяла рязко от бита на простия народ. Това силно подчертано и упорито прокарвано различие е било едно от средствата да се внушава на народа съзнание за силата и превъзходството на господствуващата класа, за небесния произход на ханската власт, за установения от бога ред на земята.

В духа на тази идеология били устроени и царските дворове в Плиска и Преслав. Те представлявали затворени в яки стени архитектурни комплекси, приспособени да задоволяват целокупния личен и официален живот на техните обитатели. Тези комплекси не са още цялостно проучени и затова техният пълен състав не ни е известен, но все пак от досегашните археологически и писмени данни той може да се възстанови в общи черти. За аула в Плиска знаем, че е пострадал жестоко от пожар през 811 г., когато бил превзет от византийския император Никифор.[29] Наскоро след това той бил възобновен, възникнали и нови сгради, за които били използувани отчасти и старите строителни материали. Още по-късно, когато Плиска престанала да бъде столица, в бившия ханскии двор се явили по-скромни и по-леки постройки. Останките от тези няколко строителни периода, както и следите на унищожителния пожар в 811 г. и досега личат в развалините на старата българска столица.[30] Археологическите проучвания установиха, че ханският двор в Плиска се е състоял от една тронна палата, от жилищни, бански и стопански помещения, от езически, а по-късно и от християнски храмове. Археологическите данни за двора в Преслав са още много оскъдни. Открити са само основите на тронната зала и части от жилищна сграда. Тези данни се допълват до известна степен от Йоан Екзарх, който, както видяхме вече, пише за високи палати и богато украсени църкви в княжеския двор.

ТРОННАТА ПАЛАТА В ПЛИСКА

От всички постройки в царските дворове на Плиска и Преслав най-големи и най-представителни сгради били тържествените тронни палати.

Най-старата тронна палата в плисковския двор е била построена може би още от първите български ханове в края на VII или в началото на VIII в. Тя е била напълно опожарена от император Никифор и затова ние я познаваме сега само по следите от основите ѝ, заровени 2 м под земята и известни в археологическата литература под името „Крумов дворец" (обр. 42).[31] Нейните основи били изградени от четвъртити каменни блокове, почти еднакви по размери с блоковете на крепостната стена. Блоковете в основите били положени върху подложка от хоросан с примес от тухлени късчета, широка 2 м и дебела 20—35 см. Подложката е била укрепена с отвесно забити в земята четвъртити колове. Само тук-там са останали блокове върху подложката, но самата тя е навред много добре запазена и дава възможност да се очертае планът на цялата сграда в най-дълбоките ѝ основи. Той представя един правоъгълник с посока север—юг, дълъг 74 м и широк 59,50 м. По дългите страни на правоъгълника се издават навън по две четвъртити помещения (навярно кули) с размери 8,60 × 8 и 10,20 × 8,80 м. Вътрешността на две от тези помещения (северните) е кръгла и има диаметър 6,40 м. Шест успоредни зида с посока север—юг и осем успоредни зида с посока изток—запад се пресичат под прав ъгъл и разчленяват вътрешността на правоъгълника на 63 правоъгълни и квадратни не еднакви, но близки по размери помещения. Заедно с кулите всичките помещения стават 67, а застроената площ на сградата е 4718,26 кв. м.

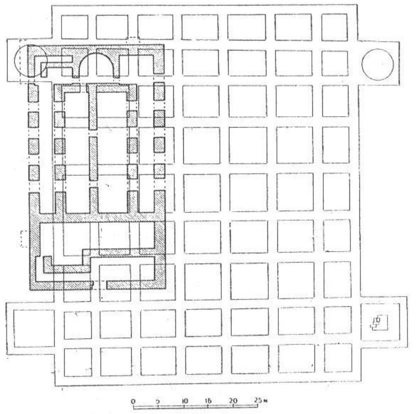

42. Плиска. Крумовият дворец и тронната палата над него. План (авторът)

В тясна връзка с Крумовия дворец стои един таен подземен ход, който е започвал от двореца, минавал е през двора на жилищните сгради и под тяхната северна оградна стена и се е насочвал към северната порта на Вътрешния град.[32] Този таен ход, който говори твърде ясно за несигурността на живота дори в дворците крепости на българските ханове, е бил също опожарен при голямото бедствие, сполетяло Плиска в 811 г. Неговите останки обаче можаха да бъдат проследени на доста голямо протежение. Тайният ход е бил облицован отгоре и отстрани с четвъртити греди или дебели дъски, поставени гъсто една до друга, а подът му е бил постлан с квадратни тухли в два пласта и се е намирал на 3 м под земята. Височината на хода е била 1,90 м, а широчината му 1 м.

При състоянието, в което бе открит Крумовият дворец, не е възможно да си представим тази постройка във вида, в който се е намирала тя преди опожаряването ѝ. В моя труд върху този дворец аз се опитах да дам само една груба хипотетична възстановка, като използувах някои археологически паралели от Цариград и от самата Плиска.[33] Аз предположих, че зидовете, които образуват 63 слепи помещения, са се издигали само до нивото на терена, за да послужат като стилобати на множество зидани стълбове, предназначени да носят един обширен подиум. Върху този именно подиум се е издигала сградата на същинския дворец, в която, ако се съди по огромните пожарни насипи, дървеният материал ще да е играл значителна роля и която ще да е имала тераси или чардаци, за каквито (ἡλιακά) се говори в споменатия по-горе Ватикански ръкопис.[34] Страничните четири помещения или кули ще да са били стълбища. Тази необикновена на пръв поглед архитектурна композиция изглежда много странна, но тя не е била чужда на византийската архитектура в Цариград. Много от така наречените цариградски „цистерни“ с колони не са били в същност никакви водохранилища, а субструкции на големи постройки. Дори прочутият Текфур сарай в Цариград е бил построен през XIV в. така, че приземието му не е нищо друго освен широко открита, достъпна и необитавана субструкция на горните два етажа.

На същия принцип наскоро след 811 г. е била изградена и голямата тронна палата, чиито останки са открити през 1899—1900 г. Тази постройка била издигната над развалините на Крумовия дворец, като били използувани част от неговите блокове и дори някои от неговите стени. Голямата тронна зала не възстановява плана и архитектурата на Крумовия дворец. Тя е дори значително по-малка от него — дължина 52 м и ширина 26,50 м. Но и тя като него е била изолирана постройка, ориентирана от север към юг.

Тронната палата е запазена само в приземните си части.[35] Със своята тежка масивност и дебели стени (външните от 2,20 до 2,60 м), изградени от големи каменни блокове по същия начин, както са изградени и крепостните стени на Вътрешния град, тя прилича по-скоро на крепост, отколкото на сграда, предназначена за тържествен церемониал. В зидовете има вградени и антични надписи.

Тронната палата има правоъгълна форма (обр. 43). На южния ѝ край се намира едно преддверие, а на срещуположната страна се вижда една полукръгла отвътре апсида, включена в корпуса на сградата и фланкирана от две правоъгълни помещения. Преддверието е разделено от една начупена стена на две части, едната от които още при изграждането на постройката е била запълнена с пръст. В предното помещение на преддверието се виждат следи от тясна дървена стълба, която е водела за горния етаж. Следи от подобна стълба има и в помещението от лявата страна на апсидата. Главната (парадната) стълба се е намирала обаче извън корпуса на сградата и е била прилепена към нейната източна фасада. Частта, която следва непосредствено след преддверието, изглежда на пръв поглед като сложна система от успоредно разположени помещения, в същност обаче това не е нищо друго освен една обширна „зала“, разделена от една по-тънка стена на две неравни части. От изток и от запад тази зала е оградена с по един коридор. Външните стени, както и стените на средната зала имат по четири разположени в една линия отвора, които не са прозорци, а входове, през които е могло да се минава свободно през цялото приземие на сградата. Всичките помещения на приземието са били засводени с надлъжни цилиндрични сводове от тухли.

Не може да има никакво съмнение, че този приземен етаж, така, както е достигнал до нас, не е могъл да бъде обитаван. Това се установява от многото открити входове и от засипаните и недостъпни помещения. От друга страна, извънредно яките стени, сравнително ниските сводове и стълбите пред източната фасада и в двата края на сградата показват, че последната е имала и втори етаж. Следователно това, което е запазено днес, не е нищо друго освен необитаема субструкция на една масивна двуетажна постройка. Горният етаж

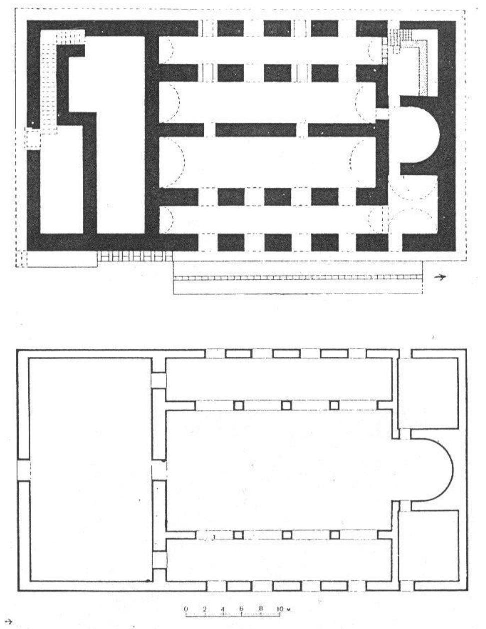

43. Плиска. Тронната палата. Приземие и етаж. План (К. Шкорпил и авторът)

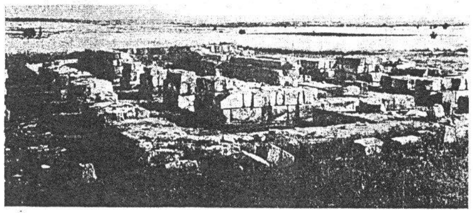

44. Плиска. Общ вид на тронната палата. Снимка (авторът)

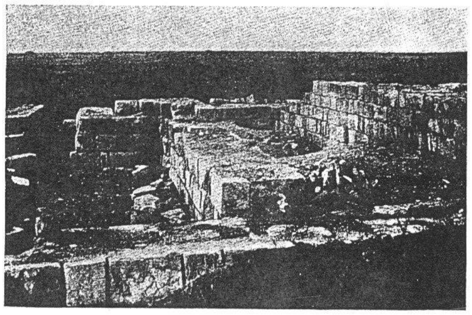

45. Плиска. Част от приземието на тронната палата. Снимка (по К. Шкорпил)

можем да възстановим по следния начин. На юг — едно преддверие, което е било толкова просторно, че подът му се е нуждаел от подпорна стена в приземието. От преддверието се е влизало в една трикорабна базиликална зала, чийто среден кораб е бил широк 14 м и поради това подът му също се е нуждаел от подпорка в приземието. Залата е завършвала на север с една апсида между две стаички, които отговаряли на страничните кораби. Два реда от по три мраморни колони отделяли средния кораб от страничните. Сградата ще да е имала навярно дървен покрив. За архитектурната украса на трикорабната тронна зала ние можем да съдим само по оскъден материал, намерен в развалините: късове от мраморни колони с различни диаметри, една мраморна база и няколко капитела с трапецовидна форма, между които и един композитен с йонийски волути и двойни трилистни палметки между тях.[36] Този декоративен материал произхожда от по-стари постройки.

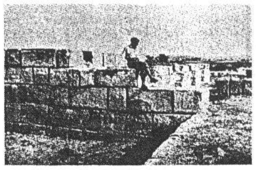

46. Плиска. Зид от приземието на тронната палата. Снимка (авторът)

Базиликалната форма на плисковската тронна зала ни дава основание да я свържем с римската и византийската дворцова архитектура. Археологически данни и множество писани известия показват, че от IV до X в. базиликалната форма е била една от най-любимите за тържествените и тронните зали. В това отношение Цариград предлага много паралели от IX в., т. е. от същото време, от което произхожда и плисковската постройка. От тях най-близко до нашата тронна зала стои построената от Константин Велики, но подновена през IX в. тържествена зала, която е известна под името Магнаура. Последната е била също изолирана постройка, чиято тронна зала се е намирала на втория етаж. Залата е била трикорабна и е завършвала към изток с една апсида между две стаички, които съответствували на страничните кораби. Византийските писатели съобщават, че в апсидата на Магнаура се е намирал царският трон, а това ни дава основание да приемем, че и апсидата в Плиска е служела за същата цел. Не може следователно да има никакво съмнение, че когато е трябвало да възобнови опожарения Крумов дворец, Омуртаг е взел за образец цариградската Магнаура, тъй като и през IX в. тя е продължавала да се използува от византийските императори като тържествена приемна зала, която е поразявала чужденците със своето архитектурно и декоративно великолепие. Но българите възприели за новия дворец само формите от Цариград, като приложили своята стара строителна техника на Крумовия дворец и на крепостните стени и по такъв начин създали една сграда със сурова и строга монументалност (обр. 44, 45 и 46). Това обстоятелство показва, че строителите на плисковската тронна палата са били българи, които не били още опитни в римско-византийските строителни традиции и не познавали добре техните конструктивни принципи.

ТРОННАТА ПАЛАТА В ПРЕСЛАВ

Тронната палата в Преслав се е издигала почти в средата на царския двор. От нея са открити засега само нищожни развалини, които все пак дават възможност да възстановим в най-общи черти само части от нейния план и надстройка.[37] Ако се съди дори само по останките на приземието, може да се каже, че преславската тронна палата е била не по-малко представителна от Омуртаговата тронна палата в Плиска, макар че по размери тя е била значително по-малка от нея (обр. 47 и 48). Тя също е била изолирана постройка на два етажа и е импо-

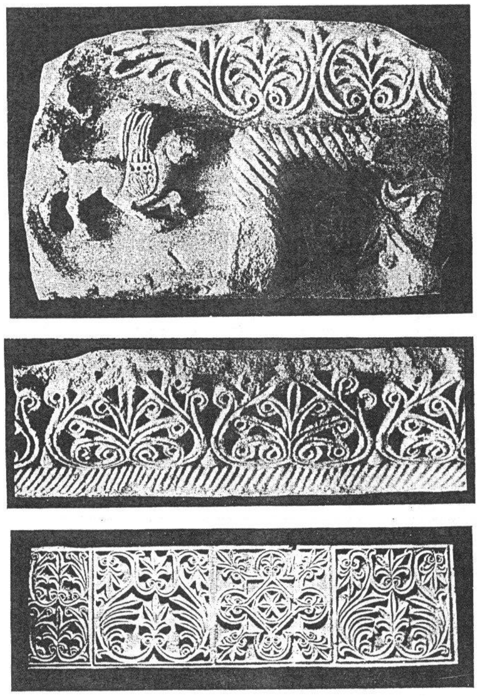

49. Преслав. Декоративни плочи от двореца. Снимки (Археол. музей)

ЖИЛИЩНИ СГРАДИ

Близо до тронните палати в царските дворове на Плиска и Преслав са се намирали и жилищните сгради на царското семейство. Те са били по-малки от тронните палати, но са били построени също от камък в строг монументален стил. Техните останки са още понищожни и не дават възможност да си съставим ясна представа за този архитектурен вид в двете столици.

Жилищният дворец в Плиска (обр. 26) се е намирал в един обширен правоъгълен двор (128×84 м) с посока изток—запад, в който са били включени и още няколко други стопански постройки: водохранилища, баня, кухня и една голяма сграда вероятно с култово предназначение. Дворецът е бил ограден с яка стена от квадратни тухли и червен хоросан, поставяни върху подземна основа от блокове и хоросанова подложка с отвесни и хоризонтални колове. Стената е дебела 1,60 м. По нея няма кули и крепостни порти, но възможно е да е била увенчана с платформа и парапет със зъбери, някои от капаците на които са били намерени при разкопките в насипа над оградната стена. В този двор се е влизало през входове на северната, западната и южната стена. Входовете са били широки около 2 м и са имали двукрили врати. Над западния вход е имало един античен полукръгъл архитрав, а при южния вход, който е водел към тронната палата и е бил по-представителен от останалите два, е имало и помещение за стражата. Жилищните и стопанските постройки са били разположени край оградната стена и само култовата сграда се е издигала в средата на двора. Пространството между сградите е било постлано с каменни плочи. Многобройни водопроводи от глинени тръби и разклонителни шахти показват, че жилищният дворец е бил обилно снабден с вода.[39]

Плисковският жилищен дворец е бил също опожарен при нашествието на Никифор през 811 г., но наскоро след това някои от сградите му били възобновени, а на мястото на други възникнали нови постройки с друго предназначение. Целият комплекс не е още напълно разкопан и основно проучен и затова хронологията на отделните постройки или части от постройки не е още окончателно установена.[40]

Самият жилищен дворец принадлежи по всяка вероятност към предомуртаговата епоха. В него личат следи от пожар и допълнителни поправки и прибавки. В същност този дворец се състои от две правоъгълни постройки, поставени до северната оградна стена една до друга с разстояние между тях около 2,50 м (обр. 50). И двете постройки са еднакво ориентирани от север към юг и южните им фасади (към вътрешността на двора) стоят на една линия. Тъй като и по план и строителна техника двете постройки са почти еднакви, те представят две половини на едно цяло, построени едновременно, но все пак разделени чрез тесен проход.

От двете сгради са останали само най-ниските части от стените на приземието (обр. 51). Стените, дебели 1,12 м (с цокъла — 1,60 м), са били изградени от каменни блокове, споени с хоросан. По някои от блоковете има легла на железни скоби. Планът на приземието може да се възстанови доста точно (обр. 50). Източната сграда (А), дълга около 19 м и широка около 14 м, се състои от едно почти квадратно помещение, на южната страна на което се е намирал един още по-просторен притвор, отворен към юг. От изток и запад тези две помещения са оградени по цялата им дължина от по един „коридор“, разделен с напречни стени по на три по-малки поделения, съобщаващи се с входове едно с друго, а така също и с квадратното помещение и притвора пред него. Освен от юг, през притвора, в сградата се е влизало и откъм изток — през източния „коридор“. В едно от малките странични отделения се виждат следи от стълба за горен етаж. Всички помещения са били засводени.

Западната сграда (Б) е голяма колкото източната и има почти същия план с незначителни разлики: притворът пред квадратното помещение е по-малък, а квадратното помещение има следи от отоплителна инсталация (хипокауст), между главната част на постройката и оградната стена са вмъкнати малки помещения със стопанско предназначение. И тук се

47. Преслав. Източната стена на тронната палата. Снимка (авторът)

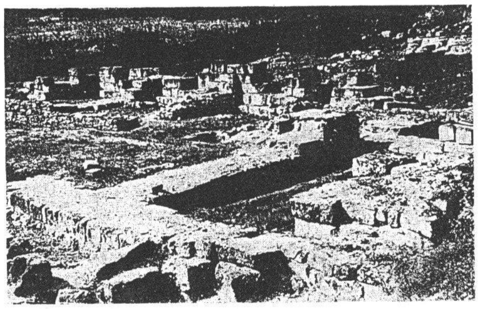

48. Преслав. Вътрешност на тронната палата. Снимка (авторът)

нирала с тежкия строеж на зидовете от големи блокове. И тя е имала същата затворена правоъгълна форма и същата ориентировка от север към юг. Приликата ѝ с плисковската палата се простира и във вътрешното разпределение. Приземието на преславската палата представя една правоъгълна масивна зала, дълга 35 м и широка 22,50 м. На южния край на залата се очертава един притвор, широк 5 м, а самата зала е била разделена по дължината ѝ от два успоредни зида — стилобати — на три кораба: един среден и два странични. Последните били разделени от четири напречни зида по на четири малки помещения. Напречните зидове опират до външните стени на залата, които пък от своя страна са били подсилени с по една лизена срещу всяка напречна стена. Ясно е следователно, че тези напречни стени не са били само разделителни, а са имали и конструктивно назначение. На север, в дъното на средния кораб, има също един напречен зид, който очертава едно четвъртито помещение, по-голямо от съседните нему помещения, с които завършват страничните кораби.

Външните стени на приземието, дебели 1,25 м, са изградени от големи варовикови блокове и бял хоросан. Блоковете са слагани на хоризонтални редове и са били свързани с железни скоби, без да е било спазвано плисковското правилно редуване на материала.

Грубият градеж на зидовете и тяхната дебелина подсказват съвсем ясно, че над приземието е имало етаж, чийто план може да бъде приблизително възстановен по субструкциите в приземието и по аналогия с втория етаж на тронната палата в Плиска. И този етаж следователно ще да е бил оформен като голяма трикорабна базилика с притвор на единия край и три правоъгълни помещения на другия, отговарящи на трите кораба. Средното помещение съответствува на апсидата в Плиска и е било предназначено за царския трон, който е образувал оптическия център на цялата зала. Средният кораб е бил широк приблизително 9 м, а страничните — по 4 м. Корабите са били разделени един от друг с два реда мраморни колони. При разкопките на палатата били намерени късове от колони от различен камък и с различни диаметри, което показва, че колоната е била използувана и като декоративен елемент. Намерени били също мраморни атически бази и капители с късновизантийска акантова украса. Подът на залата е бил покрит с мозайка от мраморни плочки с шестоъгълна, квадратна, ромбовидна, триъгълна и лещовидна форма.

Горният етаж ще да е бил изграден също от камък, като тухли са били употребени предимно за сводовете и арките.

Тронната палата в Преслав е била построена навярно при Симеон — почти един век след постройката на Омуртаговата палата в Плиска. Въпреки това тя има много общи черти с нея както в плана и разпределението, така и по отношение на строителния материал и техниката на градежа. Нейните големи блокове и прости форми също ще да са ѝ придавали строго монументален вид, който обаче е бил смекчен в духа на Симеоновата епоха отвън с пластична и колористична украса. Йоан Екзарх пише в своя „Шестоднев“, че в двора на княза се виждали палати високи и църкви, изобилно украсени с камък дърво и краски. От тази украса са достигнали до нас само няколко къса от външни варовикови корнизи с характерния за преславската архитектура силно изпъкнал торус и множество късчета от известната преславска пъстроцветна керамика, с която са били облицовани някои части на стените. За богата и разнообразна вътрешна украса на тронната зала свидетелствуват цяла редица късове от колони, бази, капители и мраморни плочи с релефна украса от палмети (обр. 49).[38] На един мраморен къс е изобразено и едно крилато животно. Но ние знаем, че по стените на тронната зала е имало и живописна украса, изпълнена вероятно в мозаична техника. Йоан Екзарх ни съобщава, че в двореца бил изписан на стената с краски князът в парадно облекло. Сигурно Симеоновият образ не е бил единствената живописна украса в тронната палата.

налага да приемем, че над приземието е имало етаж. Цялата тази сграда е по-затворена: в главната част се е влизало само откъм юг през притвора.

Затвореността, отоплителната инсталация и домакинските помещения показват, че тази постройка ще да е била предназначена за по-интимни нужди на ханското семейство. За тази цел тя, макар и да е представяла едната половина на целия жилищен дворец, е била нарочно отделена като самостоятелна постройка и все пак тясно свързана с източната половина чрез тесен проход. Нещо повече: не само двете половини на жилищния дворец са разделени, но и самият двор, в който се намират те, е бил разделен на две половини от една тънка стена, която започва от разделящия постройките проход и свършва близо до входа на южната оградна стена с една продълговата четиристайна постройка. По такъв начин източната половина на жилищния дворец попада в източната половина на двора, гдето е и култовата сграда, докато западната остава и другата част на двора, гдето се намират и останалите стопански сгради. Това обстоятелство ни дава основание да предполагаме, че източната половина на жилищния дворец е била „мъжко“ отделение за полуофициални случаи, докато западната е било „женско“ отделение, предназначено за интимните нужди на ханското семейство.[41]

Нашите сведения за жилищния дворец в Преслав са още съвсем недостатъчни, за да се каже нещо по-определено за неговия план и надстройка. Чрез започнати и недовършени разкопки е установено само, че западно от тронната палата се намират останки от голяма каменна сграда, а още по-нататък са открити зидове, запазени на височина до 1,50 м. Сградата е имала продълговата форма с ширина около 16 м и с посока север—юг. В разкритата част се виждат няколко еднакви помещения, които са разположени от двете страни на един коридор.

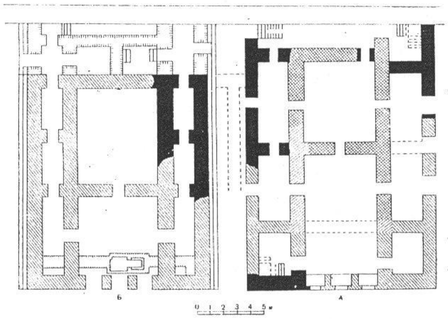

50. Плиска. Жилищен дворец. План (по П. Карасимеонов)

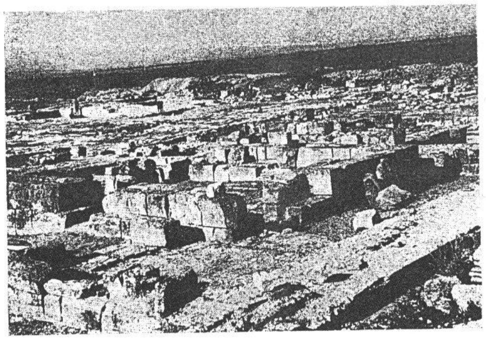

51. Плиска. Общ вид на жилищния дворец. Снимка (Археол. музей)

Сградата е била построена с квадри, по-малки от блоковете на тронната палата. Те са слагани на правилни пластове по лицевите страни на стените, а пространството между тях е запълнено с дребни камъни и бял хоросан.[42]

Възможно е въпросната сграда да е била действително жилищният дворец, както предполага К. Шкорпил. Дали обаче и той като в Плиска е бил разположен в отделен двор и дали е образувал комплекс от църковни и стопански сгради, остава да се определи от бъдещите изследвания.

ДВОРЦИ В ЗАПАДНА МАКЕДОНИЯ

От Самуиловите дворци в Преспа и Охрид не са запазени никакви надземни останки. От византийски писмени източници знаем обаче, че Самуил е имал дворец в Преспа, който бил запазен до 1071/1072 г., когато аламани и франки нападнали като византийски наемници Преспа, разрушили царския дворец и опожарили църквата Св. Ахил.[43]

Царският дворец в Охрид ще да се е намирал в цитаделата на градската крепост, разположена на най-високото място над града. И днес в нея личат следи от големи строежи, които още не са разкопани.

ЖИЛИЩНА И СТОПАНСКА АРХИТЕКТУРА

Археологическото изследване на старото българско жилище се намира у нас в незадоволително състояние, защото ние все още не притежаваме многоброен и основно изследван материал от цялата страна. Ние нямаме още нито едно цялостно и системно проучено славянско или прабългарско селище.

Останки от стари славянски селища са открити у нас случайно при разкопки или сондажи на антични населени места. Така например в развалините на римските градове Ескус, Никополис ад Иструм, Абритус, Апиария и др. се установява и славянски културен пласт. В много от тези места се оказва, че славянският културен пласт не лежи непосредствено между или над развалините на по-старо тракийско или римско селище. Между двата културни пласта се намира обикновено един хиатус, който разделя двете поселения — античното и славянското — по време. Това показва, че славяните, заемайки новите си земи на юг от Дунава, се настанявали и на местата на по-стари мъртви селища, за да използуват благоприятното им географско положение, а вероятно и останките на техните защитни съоръжения. От този факт не бива обаче да се прави извод, че първите славянски поселници на Балкана са се настанявали изключително между или над останките на тракийски села и римски градове. Като земеделски народ те предпочитали да се установяват и на незаселени, но годни за земеделие места.

Не може да има съмнение, че на Балканския полуостров славяните ще да са продължавали да строят и да живеят в бедни хижи, каквито ги описва Прокопий за славяните на север от Дунава. По аналогия на откритите в Румъния и Южна Русия останки от жилища от първото хилядолетие от н. е., а така също и по резултатите от археологически разкопки в България се установява, че и жилищата на първите славянски заселници на юг от Дунава са били главно полувкопани в земята землянки, чийто неподвижен инвентар се е състоял от една каменна печка, построена в един от ъглите. Така ни се представят жилищата на славянското селище в местността „Джеджеви лозя" при с. Попина, което е съществувало от VI до VIII в.[44]

Издирването и систематичното проучване на старите славянски селища у нас е още в самото начало. Проучванията стават главно в североизточната част на страната, където от 681 г. до края на X в. е било средището на българската държава. Тук населението се е състояло отначало главно от славяни и прабългари, докато през X в. и по-сетне славянският елемент добил количествено и културно надмощие. В резултат на мирното съжителство на тези два народа се получило взаимно проникване на техните първични култури, което може да се установи по редица археологически материали предимно от битов характер, включително и от жилищното строителство.

Изследване на славяно-български селища е подхванато и от румънски археолози в Северна Добруджа и Източна Румъния, които през VII—X в. са били обитавани от смесено славяно-българско население и са влизали в пределите на Първата българска държава. Важни резултати са получени от разкопките на територията на римско-византийската Диногеция при с. Гарван, където е открито гъсто и безредно застроено селище, съществувало до XI—XII в.

Не всички от проучените досега от румънски и български археолози селища могат да се отнесат към първите векове на славянското заселване. Материалите, които се откриват в тези селища, произхождат предимно от IX—X в., т. е. от времето, когато българската държава се е намирала в своя най-голям политически и културен възход, който, както показват находките, е намерил отражение и в отдалечените от центъра славяно-български селища.

Когато става дума за бедни хижи през IX и X в., ние не трябва да мислим, че три века след заселването си на Балкана всички славянски племена и всички обществени слоеве в тях продължавали да живеят все в същите онези първобитни постройки, в каквито те са живели отвъд Дунава. В новата си родина по-голямата част от славяните се настанила в плодородните полета близо до по-стари тракийски села и римски градове, които имали много по-богати стопански и строителни традиции. В обстановката на новите условия техните производителни сили бързо нараснали количествено и качествено, земеделието, скотовъдството и занаятите се издигнали на сравнително по-голяма висота, а всичко това довело и до повишаването на тяхната обща и по-специално жилищна култура. При новите условия на живот по-заможните семейства се нуждаели от по-просторни жилища, от отделни обори за добитъка и от специални складове за храни.

Сигурно е, че при историческия развой на българското жилище е упражнило своето влияние и старото местно строителство за жилищни и обществени нужди, което, особено в градовете, се е намирало на голяма висота. Това влияние се е отразило както на състава на жилището, така и на неговите форми, строителния материал и строителната техника.

Най-решителна роля обаче в по-нататъшния развой на българското жилище е изиграло класовото разделение на народа. Този процес е бил завършен на Балкана още дълго време преди идването на славяните. Но предпоставките за него били отдавна налице и у славяните, и у прабългарите и затова тези два народа, особено след като образували заедно своя държава, е трябвало само да се приспособят към заварените от тях в новите земи обществени условия.

Класовото разслоение в българската държава е намерило ярко отражение и в жилищното строителство. Князете и болярите, които разполагали с власт и с изобилни материални средства, живеели в солидни и представителни дворци, докато широките народни маси, тънещи в бедност и оскъдица, могли да задоволяват своите скромни битови нужди само в жалки колиби и сламени хижи.

За съществуването на разни видове жилищни и стопански постройки свидетелствуват известни езикови и писмени данни. За означаване на такива постройки е имало в старобългарския език следните думи: полата, трѣмъ, чрьтогъ, домъ, домьць, кѫшта, храмъ, храмина, храминица, хыжа, хыжина, хыжица, хыза, хызина, хызъ, истъба, клѣть, клѣтьца, стропъ и др. Всички тези думи едва ли могат да се считат като синоними на едно и също понятие. Повечето от тях са означавали разни видове жилищни постройки или най-малко част от такива.

Картината на класовото разслоение в България през X в., отразена в строителството, която ни представя Йоан Екзарх в своя „Шестоднев", пояснява до известна степен богатата номенклатура за жилищни и стопански сгради. Йоан Екзарх например разграничава съвсем ясно архитектурата на столицата Преслав от архитектурата на тогавашното българско село. Според него странникът селянин, като влезе в столицата на княза, вижда от двете си страни (на улицата) храмы, на които той се учудва, защото в своето село не е виждал нищо друго освен хызы сламны. С думата храмъ старите българи означавали изобщо солидна сграда за живеене или за култови нужди. А че преславските къщи (храмы) били наистина различни от сламените селски хижи, показва и самото определение, което им дава Йоан Екзарх: тези постройки били украсени с камък, изпъстрени с дърво и изписани.[45]

За градски или, по-точно, болярски жилища в Плиска и в Девол (в западните покрайнини на държавата), които се отличавали с по-особено устройство и по-сложно архитектурно оформяне, се говори в житието на Климент Охридски от архиепископ Теофилакт (XI в.). Когато Методиевите ученици след изгонването им от Моравия пристигнали в Плиска, княз Борис заповядал да им дадат жилища, които били определени за първите от приятелите му — болярите Есхач и Чеслав.[46] По-нататък в същото житие четем, че княз Борис предал като дар на Климент три къщи в Девол, превъзходни по удобства и принадлежащи на рода на комитите.[47] За съжаление горните сведения само загатват за богато устроени болярски къщи, без да дават подробности за тяхното архитектурно разпределение, оформяне и украса. Но затова пък ние знаем от „Шестоднева" на Йоан Екзарх, че преславските къщи били украсени отвън с камък, изпъстрени с дърво и изписани. Подобни ще да са били навярно и болярските къщи в Плиска и Девол.

В третото слово на същото съчинение Йоан Екзарх съобщава и материалите, с които се строели жилищата на богатите: [Ако някой] би пожелал да построи къща (храмъ), но няма с какво да я направи, би отишъл при богатите и би изпросил от едного мрамор, от другиго тухли (брьселниѧ), за да изгради стените и постеле пода с мрамор (мраморомь помостилъ). На същото място обаче ние четем и за „потонъ храмоу отъ лѣса", за покрив от слама и врати, изплетени от пръти.[48]

От писмените извори се добива впечатление, че дървото е играло важна роля в жилищното строителството. Йоан Екзарх изрично споменава за дрѣводѣлє (дърводелци), които съсичат истъбы и правят клѣти. Тук изразът сѣкати истъбы има същото значение, както руското рубить избу, което значи буквално сека изба, т. е. правя от дърво истъба, клѣть и пр.[49] За дървените къщи на македонските славяни в югозападната част на Балканския полуостров през X в. съобщана в 965 г. и Ирбахим Иби Якуба.[50]

Такава приблизително е картината на жилищното строителство в България през IX и X в., както тя се очертава от оскъдните писмени и езикови данни. Но може ли тази картина да се потвърди и по археологически път?

За съжаление археологическите материали за българското жилище са много ограничени както количествено, така и териториално. Те произхождат предимно от извършените в последните няколко години разкопки в Плиска, Преслав и в други места на Североизточна България и в Румъния и затова не могат да допълнят съществено картината на българското жилище в цялата страна. Откритите чрез разкопки постройки са установени по слаби следи или в най-добрия случай ние ги намираме само като основи или най-долни части на стените, по които може да се определи най-много планът, но не и надстройката и детайлите на сградата. В това отношение малко могат да ни бъдат полезни и отпадъчните строителни материали, които се намират в насипите на разрушените постройки. По тях може само да се съди до известна степен за строителния материал (оформени каменни блокове, ломен камък, тухли, хоросан), за покритието на сградата (керемиди, оловени плочи), за подовата настилка (варовикови, мраморни или шиферни плочи, тухли или мозайка) и отчасти за архитектурната украса (капители, корнизи и др.). При тези условия всякакви предположения за надстройката, особено за надстройката на богатите и архитектурно сложни жилища, в които сигурно и дървото е играло значителна роля, не могат да имат реална стойност.

В още по-несигурно положение се намираме по отношение на състава и архитектурните форми на селската къща, която (у нас) е все още археологически неизвестна, тъй като никое от старобългарските села не е открито и изследвано.

Недостатъчно изяснена е и абсолютната хронология на разкритите жилищни и стопански постройки. В повечето случаи в тях липсват точно датиращи предмети и белези. Хронологията на постройките не може да се определи също нито по плана, нито по строителния материал, нито по начина на градежа, защото всички тези особености се повтарят по традиция цели векове. Поради тези причини постройките в Плиска, Преслав и други градове и селища се датират обикновено по историческите данни за тях. Частно за столиците Плиска и Преслав се изхожда от положението, че техният културен и политически възход се отнася към IX и X в. Този метод за датиране на жилищните постройки в Плиска и Преслав не може да бъде абсолютно точен, защото животът в тези градове е започнал преди въздигането им в държавни центрове и е продължил, макар и не със същата интензивност, и след като те са загубили бляскавото си политическо значение. Като се има пред вид това, нашата обща датировка на жилищните постройки в Плиска и Преслав трябва да се смята като условна поради невъзможност да ѝ се уточнят по-тесните граници.

По формите на плана, по строителния материал и по начина на градежа откритите досега и проучени паметници на гражданската архитектура в България не могат да се класифицират като определено градски и определено селски жилищни и стопански постройки. В Плиска и Преслав наред със сложните планове, с по-солидния материал и по-добрия градеж се срещат и постройки с най-прост план и груба техника, с каквито са се отличавали навярно и повечето селски постройки. Поради тази причина ние можем да групираме разкопаните постройки според формата на плана, която засега е единствената по-положителна даденост. По такъв начин в Североизточна България и Добруджа могат да се набележат постройки с три вида планове, а именно: 1) постройки с едноклетъчен план, 2) постройки с верижен план и 3) постройки с помещения, включени в правоъгълник. От само себе си се разбира, че тази класификация не може да бъде обобщена нито за старите български столици, нито за другите български градове в страната през IX и X в.

ЕДНОСТАЙНИ СГРАДИ

Както се изтъкна вече, най-простата жилищна сграда, която славяните на север от Дунава са имали и която са пренесли и в новата си родина, е била землянката. Останки от такива прости жилища са открити в Североизточна България и в Румъния. Намерените в тях късове от славянска и прабългарска керамика и особено византийските монети от X—XI в. ги определят като жилища на населението от времето на Първата българска държава. Изследванията в Плиска, при селата Гарван, Попина, Цар Асеново, Якимово и др. показват, че землянката е била все още масово жилище на селското население дори и 3—4 века след установяването му на Балкана.

Най-добре проучено от румънските археолози е селището при с. Гарван. Там са открити голям брой землянки, пръснати безредно на територията на античното селище Диногеция (обр. 52). Землянките са вкопани в римския културен пласт. Между римския и българския пласт има археологически хиатус от около два века, което показва, че българското селище е възникнало едва през IX в. и е просъществувало приблизително до XII в. Разкопките са установили, че тук жилищата се намират в четири пласта. Най-долните три пласта съдържат останки от землянки, а в четвъртия, най-късния, се намират следи от надземни жилища. Землянките са имали правоъгълна форма с дължина на стените от 3,5 до 4 м. Покрити са били с греди и тръстика. Постоянна принадлежност на тези жилища е било огнището, което е било ограничено от един ред камъни, образуващи подковообразна или елипсовидна форма.[51]

Землянки са открити и в укрепеното с каменни стени българско селище при с. Цар Асеново (Силистренско), което според керамичните находки може да се отнесе също към IX—X в. Тук обаче землянките са вкопани в тракийски културен пласт. За отбелязване е, че на някои от тях стените са изградени с камък.[52]

Разкопките в местността „Джеджеви лозя" при с. Попина откриха селище от землянки, чийто недвижим инвентар се е състоял от една изградена с камъни куполовидна пещ, разположена в един от ъглите. Освен пещ в землянките имало и вкопана в пода яма за пазене на храни. Землянките в това селище се намират в два хоризонта: един долен, по-стар, от VI до VIII в. и един горен от VIII до XI в.[53]

Землянки е имало и в първата столица на българската държава. Едно такова жилище е открито дори във Вътрешния град в близко съседство с ханските жилища. Неговите стени са били облицовани с дърво. До западната му стена е имало каменна печка, вкопана отчасти в земята.[54] Във Външния град на Плиска са разкопани и група землянки, които са вероятно част от жилищата на едно селище (обр. 53 и 54).[55] За относителната старинност на това селище говори обстоятелството, че някои от неговите землянки са намерени под основите на по-късна постройка. Една от тези землянки е имала форма на неправилен трапец със страни: северна 3,10 м, южна 3 м и източна и западна по 2,80 м. Вкопана е била на 1,20 м под старото равнище на терена. Покривът ѝ е бил поддържан от осем дялани и недялани греди, поставени по една в ъглите и по една в средата на стените. В югоизточния ъгъл са намерени останки от квадратна каменна пещ. Друга землянка от същата група е била пра-

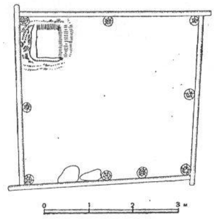

52. Диногеция (с. Гарван, Добруджа). План на землянка (по Г. Щефан)

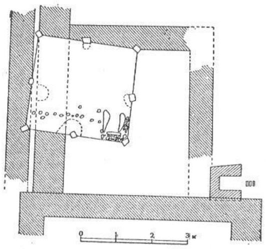

53. Плиска. План на землянка под по-късна постройка (по Ст. Михайлов)

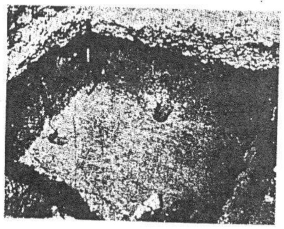

54. Плиска. Ямата на същата землянка. Снимка (по Ст. Михайлов)

воъгълна, но размерите на стените ѝ не са били еднакви (3,70, 3,80 и 4,28 м). Нейният под е бил също 1,20 м под равнището на терена, но тя се отличава от първата землянка по големия брой греди, които са подпирали покрива и които са били групирани по четири в ъглите и в средата на стените. Гредите са били дялани и недялани (обли и елипсовидни). И тук в единия ъгъл е имало квадратна (1,10×1,15 м) куполовидна пещ, изградена от камъни и глина.

Останалите землянки не се различават от описаните по размери и устройство. Те също са имали каменни пещи.[56] Срещат се и пещи, вкопани в пода.

В плисковските землянки са намерени късове от характерната за Плиска керамика, въз основа на която те могат да се отнесат към VIII—IX в.

Наред със землянките в българските селища е имало и надземни едностайни сгради, които са били значително по-големи и по-удобни за живеене. Следи от такива сгради са намерени при разкопките до селата Гарван и Исакча. В селището „Калето" при с. Попина също бяха разкопани основи на малко правоъгълно помещение (3,15×2,40 м), изградени от вторично употребени блокове, които са били споени с кал.[57] По-пълна представа обаче за този вид едностайни надземни сгради могат да ни дадат някои останки в Плиска, Преслав и Мадарската крепост, при все че и те не са запазени надземно на височина повече от 40—50 см.

Едностайни надземни сгради в Плиска (обр. 55) са открити засега само във Външния град.[58] Това са единични сгради, пръснати на далечни разстояния една от друга. Това показва, че този вид сгради ще да са били рядко явление дори и в самата столица на българите. Те имат правоъгълна форма и са дълги от 7 до 22 м. Техните стени са дебели около 1 м и са изградени от ломен камък и кал. Основите им не са по-дълбоко от 50 см в земята. Ориентирани са различно. Една от постройките е имала вход в средата на тясната си южна страна, друга — по средата на дългата си страна, обърната също към юг. Входовете на останалите едностайни сгради не личат поради лошата запазеност на стените.

Между плисковските едностайни постройки само една прави изключение по своя материал и начин на градеж. Тя е дълга 22 м и широка 13,50 м. Нейните стени, дебели 2,20 м, са изградени с блокове по същия начин, както са изградени и стените на дворците и крепостта. Изключение правят само фугите между блоковете, които тук са замазани с бял хоросан вместо с червен. Ние не притежаваме никакви други данни за цялостния вид на тази постройка и за нейното предназначение. Според материала и начина на градежа, според старобългарските знаци, вдълбани по някои от блоковете, както и поради това, че се намира наблизо и точно срещу източната порта на каменната крепост, тя може да се свърже по време с масивните блокови строежи на крепостните стени и дворците (обр. 55, долу).

В Мадарската крепост са открити две едностайни помещения с правоъгълна форма. Техните стени са дебели по 0,80 м и са изградени също от ломен камък и кал. Различават се само по размерите. Едното е дълго 8,70 м и широко 5,80 м. То има врати по средата на южната и северната стена. Другото е дълго 9 м, широко 6 м и е с врати на източната и западната стена (обр. 40).[59]

Едностайни каменни сгради с правоъгълен план са известни и от Омуртаговия аул на р. Тича. Една от тях е дълга повече от 20 м и широка 4,20 м. Зидовете ѝ, дебели 1 м, са били от блокове и бял хоросан. В югоизточния ѝ ъгъл е имало зидана печка от тухли, споени с глина. Печката е била засводена и по своето устройство е приличала на печките,

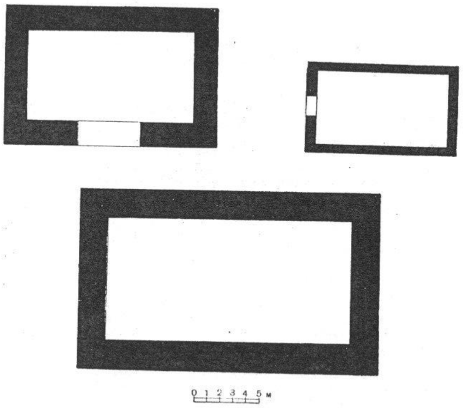

55. Плиска. Едностайни постройки. План (по Ст. Михайлов)

открити в Плиска.[60] Друга такава сграда е била построена с груби камъни и кал. Тя е била дълга 11 м и широка 6,73 м, с дебелина на стените 80 см.[61] И двете постройки са разположени до крепостния зид, който е използуван като четвърта стена на помещенията (обр. 38).[62]

Едностайни постройки е имало и в Преслав. Основите на една такава постройка бяха разкопани в близката околност на града. Тя е разположена в съседство с една жилищна сграда с по-сложен план (обр. 64) и представя навярно част от жилищен комплекс. Тази постройка е строена също от ломени камъни и кал. Стените ѝ са дебели 0,75 м, а размерите ѝ са 5,25×2,50 м. По намерените в нея керамични фрагменти тя може да се отнесе към IX–X в.[63]

При лошото състояние на едностайните сгради, които са открити досега в Североизточна България и в Северна Добруджа, ние не можем да имаме точна представа за техния цялостен вид и предназначение. С голяма вероятност може обаче да се приеме, че те са били едноетажни. Възможно е някои от тях да са били изцяло изградени с камък, а други ще да са имали над каменните основи леки паянтови стени. Някои от тези едностайни сгради са били покрити с керемиди, но твърде е възможно по-малките да са били със сламени покриви.

Прави впечатление, че едностайните сгради в Мадарската крепост, в аула на р. Тича и в Плиска имат сравнително големи размери при еднакъв правоъгълен план. Мадарските сгради и сградите в аула на р. Тича, бидейки в крепости, могат да се определят като помещения за постоянната охрана на крепостта — обстоятелство, което е наложило и по-големите размери на сградите. Това обяснение обаче не може да важи и за всички едностайни сгради в Плиска с големи размери. Както се каза вече, те са пръснати из целия Външен град на големи разстояния една от друга и може би са някакви представителни сгради в отделните селища, които са били разположени разпръснато върху обширната територия на Външния град. В плисковските сгради не са намерени никакви предмети, които биха могли да ни подскажат за предназначението им. Ето защо в това отношение тук могат да се правят само предположения, а именно, че големите каменни сгради са били: 1) жилища на селски първенци, 2) работилници за разните нужди на войската и 3) езически капища, каквито са намерени в Мадара и във Вътрешния град на Плиска, имащи същата правоъгълна форма, но различаващи се само по своя много по-солиден строеж. Такива едностайни сгради са били и някои от тракийските светилища.[64]

СГРАДИ С ВЕРИЖЕН ПЛАН

Постройките с верижен план представят една по-висока степен на развитие. Несъмнено те са се развили от едностайните сгради отначало чрез удвояване или утрояване на помещенията, които са се поставяли свързано едно до друго в праволинейна редица. С нарастване на жилищните или производствените нужди числото на помещенията се е увеличавало, а и самият верижен план е добивал най-често форма на буквата Т. Всички данни, които притежаваме за откритите досега сгради с верижен план, говорят в полза на предположението, че те са били едноетажни. Всяка стая е имала отделен вход. Междинни врати между съседни стаи са били рядкост.

Верижният план на светските сгради води началото си у нас още от античната епоха.[65] В славяно-българското селище при с. Гарван са намерени основи на такива сгради от IV–VI в., над които по-късно славяните направили своите землянки. В Плиска и Преслав този план е застъпен по-често, ние го виждаме и в градището при с. Долно Церово,[65a] но сигурно ще се намери и на други места при бъдещи проучвания, и то не само от същата епоха, но и от по-късно време.

Сгради с верижен план в Плиска се открити и във Вътрешния, и във Външния град. Ние ще опишем само по-характерните от тях — постройките край улицата, която е съединявала двореца със северната порта на крепостта,[66] постройките в двора на жилищната палата[67] и стопанската сграда във Външния град.

Постройките край улицата са разположени успоредно на нея и са образували вероятно западната ѝ страна (обр. 56). Най-напред на 35,50 м от двореца стои изолираната сграда на „болярското жилище“ (вж. по-долу). На 5 м северно от него и успоредно със северното му лице се е издигала една постройка от три наредени една до друга стаи (А, Б, В), които не се съобщават помежду си. Входовете на стаите са на юг, т. е. на южната фасада на постройката. Между тази сграда и „болярското жилище“ има дворна настилка от плочи, която свързва двете постройки в един ансамбъл. Дължината на тристайната постройка е 18,85 м, а ширината — 6,10 м. Стаите са еднакво големи — 5×4 м. Стените им са 1 м дебели, а основите им са само на 0,30 м в земята. Долните им части са били грижливо изградени от местен плочест пясъчник и червен хоросан (отчасти и кал). По зидовете на една от стаите са останали най-отгоре един ред малки дялани варовици, а освен това в насипа са намерени и тухли, по което може да се заключи, че и цялата постройка ще да е била масивна. Покрита е била с керемиди (дълги 60 см, широки на единия край 18—20 см, на другия 14—15 см и дебели 2—3 см; дълги 50 см, широки 22 и 16 см и дебели 2 см), по някои от които е имало знак (Y). Стените на помещенията отвътре са били измазани с варова мазилка без тухлен прах. Ако се съди по находките, тези помещения са служели за жилище на заможен човек. По една византийска монета, намерена в Б, тая сграда може да се отнесе към X в.

Долепена под прав ъгъл до тристайната сграда, но конструктивно несвързана с нея се е намирала друга сграда с верижен план от пет помещения (Г, Д, Е, Ж, З). От нея са останали само долните части, изградени с ломен камък и кал. Вероятно и тук помещенията не са се съобщавали помежду си и са имали отделни входове. Техните размери са 4,50×4, 4,25×3,90, 4,50×4, 4×4 и 9,70×4 м. Тази сграда е била сравнително много по-лека от тристайното жилище. За отбелязване е, че нейната външна стена, т. е. тази, която е била обърната към улицата, е била с 15 см по-дебела от стената, която се е намирала откъм двора на постройката, т. е. към запад и север (1 м).

С едно прекъсване от около 7 м верижните постройки продължават в северна посока. Следва в същата линия една сграда от четири стаи (И, К, Л, М), а по-нататък и друга, която е почти напълно унищожена. Те са също строени от ломен камък и кал с изключение на едно от помещенията, гдето е употребен бял хоросан и гдето са намерени останки от подова настилка, направена от разнородни тухлени късове. Това са още по-леки постройки, за които липсват каквито и да са данни за техните надстройки и покриви. Ясно е само, че колкото повече се отдалечават от двореца и се приближават до северната порта на крепостта, толкова повече верижните постройки се характеризират със слабия си градеж и с липсата на домакински инвентар в тях. Поради това не може да се каже с положителност дали те са били жилища или търговско-промишлени помещения. Всички тези постройки, макар и да са до известна степен различни по начина на градежа (червен и бял хоросан, кал), по форма и композиция са напълно еднакви и могат да се смятат като части на един уличен ансамбъл. Те са възникнали и съществували вероятно в един къс период от време, което, ако съдим по датата на масивната тристайна сграда (А, Б, В) до „болярското жилище“, ще трябва да се определи около X в.

Почти същия характер имат и верижните постройки в двора на жилищната палата (обр. 26). Там са открити основите на две такива постройки: едната е тристайна, а другата има пет помещения, чиито планове образуват буквата Т. На това място е имало порано обширна дворна настилка от варовикови плочи. Основите на двете постройки са заложени плитко под равнището на настилката или върху самата настилка, която е използувана като под на помещенията. Постройките са еднакви по план и строеж и са възникнали може би едновременно. За тях също можем да приемем, че са служели за живеене, и то вероятно след като жилищната палата не е била използувана повече от ханския двор.

Верижните постройки във Външния град на Плиска по план и строеж са подобни на постройките във Вътрешния град. Като пример ще посочим една тристайна сграда (№ 33), чиито стени също са направени от ломен камък и кал. Нейната средна стая, която е най-

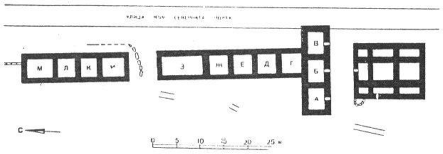

56. Плиска. Болярско жилище и постройки с верижен план. План (авторът)

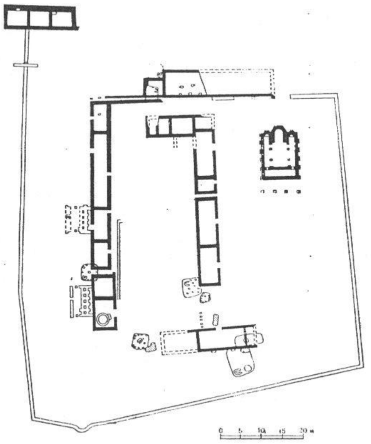

57. Плиска. Керамична работилница и църква. План (по Ст. Михайлов)

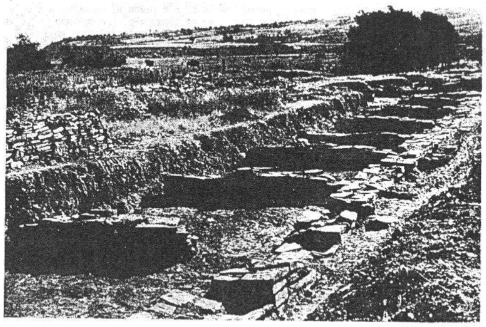

58. Преслав. Търговски помещения до южната крепостна стена. Снимка (авторът)

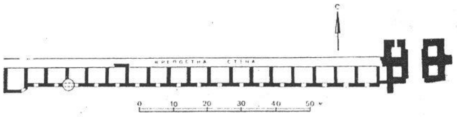

59. Преслав. Търговски помещения до южната крепостна стена. План (по Й. Чангова)

малка, е постлана с каменни плочи. Други данни за предназначението на постройката липсват.[68] Подобни постройки с две и повече помещения са открити и на обект № 31 (обр. 57). Те са образували и голям архитектурен комплекс, в който вероятно са били произвеждани керамични изделия, предимно керемиди. Тази грънчарница е била разположена в обширен двор, ограден с каменна стена.[69] Друга сграда е имала 18 стаи с входове към двора.[69a]

Особен интерес представя една продълговата много масивна постройка в северозападния ъгъл на двора на жилищния дворец, която по всяка вероятност ще да е служела за дворцова баня. Сградата е била около 20 м дълга и се е състояла от три наредени в една линия помещения, средното от които е било снабдено с хипокаустно отопление. Останалите две помещения вляво и вдясно са били съблекалня и огнище за затопляне на водата.[70]

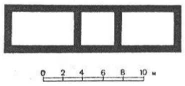

60. Преслав. Постройка с верижен план. План (по Й. Господинов)

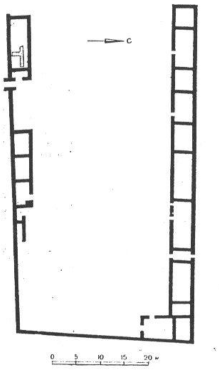

61. Преслав. Манастир на „Аврадака". Жилищни и стопански постройки. План (по В. Иванова)

Баня с подобен план е имало и в Омуртаговия аул на Тича. Тук постройката е била дълга 13,50 м и широка 4,80 м. Тя също е имала три отделения с функции, както трите помещения на банята в Плиска. В средното отделение са открити останки от хипокауст с колонки от тухли. Сградата е била твърде масивна. Правоъгълните големи блокове на основите й са сложени върху 20 см хоросанова подложка със забити в нея дървени колове, а стените са били изградени с камъни, тухли и обилен хоросан.[71]

Постройки с верижен план в Преслав са открити повече в близките околности на града, но също и в самия град (селище). Преславските постройки от този вид не се отличават много от плисковските както по своя план, така и по начина на строежа. И тук основната единица на плана е правоъгълното помещение, от което се образуват праволинейни редици. Имаме отделни постройки с две или три такива помещения, които са служели по всяка вероятност за живеене или за промишлено-търговски цели. Така например една двустайна постройка в Патлейна, построена от местен ломен камък и бял хоросан, се тълкува според находките в нея като работилница за стъкларски изделия.[72] Керамичната работилница под Кръглата църква се е състояла също от 3 до 4 правоъгълни помещения, разположени в една редица едно до друго.[73] На една височина, наречена „Гайдарова могила", в местността „Бял бряг", източно от стария град Преслав, е разкопана тристайна верижна постройка, която се отнася към първата половина на X в. (обр. 60). Тя също е била построена с ломени камъни и здрав бял хоросан, а дебелината на стените (1,20 м) и намерените в насипа керемиди показват, че това е било масивна сграда с доста големи помещения (6,20×4,70, 3,90×4,70 и 6×4,70 м). При разкопаването на сградата били открити в насипа мраморни късове от подова настилка и стенна облицовка, един фрагмент от мраморен капител, късове от варовикови корнизи и много късчета от разноцветно стъкло. Заедно с това били намерени и множество битови предмети (железни ножчета, гвоздеи, бронзово кръстче и множество фрагменти от глазирани и неглазирани глинени съдове). Всички тези находки показват, че въпросната тристайна сграда ще да е била добре украсено в архитектурно отношение жилище на знатен преславски жител.[74]

Стопанският и културният разцвет на Преслав през X в. създал добри условия за широко развитие на верижния план, който, както изглежда, е останал през целия този век като масово прилаган план за жилища, занаятчийски работилници и търговски магазини. Такава верижна постройка със седем помещения (дълга 53 м и широка 7,40 м) е открита в местността „Селище". Особени нужди налагали понякога да се образуват дълги редици от многобройни помещения. Такъв е случаят с търговските магазини, които били разположени по продължението на южната крепостна стена на Вътрешния град (обр. 58 и 59). Тук между градската порта и югозападния ъгъл на крепостта били построени в непрекъсната редица 18 еднакво големи, почти квадратни (5×4,60 м) помещения, разделени едно от друго със стена. Помещенията са били долепени до самата крепостна стена, която им служела като гръб.[75] Те са били обърнати към юг и всяко едно е имало точно по средата на южната си стена по един вход. Съобщение между отделните магазини не е имало. От тази постройка са останали само долните части на стените на височина до 1,30 м, изградени с плочест местен камък и кал. Широчината на зидовете е от 0,70 до 0,95 м. По запазените части на сградата не може да се установи дали стените и нагоре са били каменни или пък са били изградени от по-лек материал. Сигурно е само това, че сградата е била едноетажна и че е замислена и построена наведнъж като едно цяло, което е било използувано за търговски цели. Това нейно предназначение се установява от находките в сградата и най-вече от местоположението й пред градската стена в най-близко съседство с градската порта.[76]

Особено широко развитие е добил верижният план в преславските манастири (обр. 61). Там увеличението на помещенията се е налагало от разнообразните манастирски нужди: килии за монасите, работилници, складове за храни, готварници, помещения за слугите и добитъка и т. н. Големият брой на помещенията от своя страна е налагал дългите верижни редици да се разкъсат или пречупят и да се групират около манастирската църква или настрана от нея, затваряйки по такъв начин един повече или по-малко обширен двор. Така развити и оформени верижни планове имаме при преславските манастири на „Аврадака" и под „Вълкашина".[77] Техните жилищни и стопански сгради са много разрушени. Останали са само най-долните части на стените, които са изградени с ломен камък и кал. Но и при това състояние на паметника все пак може с голяма вероятност да предполагаме, че и тези постройки са били едноетажни, че са били обърнати с лицето си и с входовете си към двора и че външните им стени са образували плътна външна ограда на манастирския комплекс.

Приблизително такъв вид имали и верижните постройки на големия манастир под Мадарските скали.

ПОСТРОЙКИ СЪС СЛОЖЕН ПЛАН

В споменатото по-горе житие на Климент Охридски се съобщава за жилищата на болярите Есхач и Чеслав в Плиска, в които били настанени Климент, Наум и Ангеларий. По-късно Климент получил като дар от княз Борис „три превъзходни по удобства къщи" в Девол, които принадлежали на рода на комитите.

Известна представа за тези болярски жилища ни дават може би две постройки в Плиска, по чиито основи можем да възстановим само плана на тяхното приземие. Останките от едната от тях се намират на около 35 м западно от северната оградна стена на жилищния дворец и на 2,70 м западно от улицата, която е свързвала северната порта на крепостта с центъра на ханския двор.[78] Тази сграда е била във връзка с разгледаните по-горе постройки с верижен план на същото място (обр. 56 и 62). Нейните основи, построени с нееднакво големи варовикови блокове и червен хоросан, показват, че постройката е била доста масивна. Външните й стени са били дебели 0,75–0,80 м и са били оживени с лизени (широки 0,33 м и дебели 0,15 м), които, изглежда, са отговаряли на вътрешното разчленение на постройката. Последната се състои от девет помещения, включени в един правоъгълник, 16 м дълъг и 12,20 м широк, и разположени по три в три успоредни реда. Помещенията в средния ред са по-широки и по-големи (2,15×4,50, 4,50×4,50 и 5,35×4,55 м), докато страничните са тесни (2 м) и продълговати като коридори. В сградата се е влизало през два входа: един откъм север, който е водел в първото средно помещение — притвор,

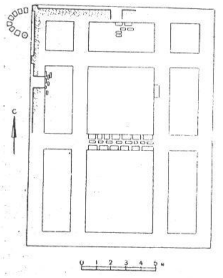

62. Плиска. Болярско жилище. План (авторът)

и един откъм запад — за един от страничните коридори. В някои от помещенията е била запазена и подовата настилка от правоъгълни варовикови плочи или от тухли. Планът на тази постройка има много голяма прилика с дворцовите жилищни палати в Плиска и затова тя също може да се смята за жилище, и то по всяка вероятност на високопоставена личност от дворцовото общество. Дебелината на основите и яките зидове на приземието подсещат и тук, както при жилищните палати, най-малко за един горен етаж. Сградата произхожда навярно от същото време, откогато са и жилищните палати.

Планът на дворцовите жилищни палати е възпроизведен и в една друга масивна постройка, основите на която са открити в двора на палатите.[79] Тя също има правоъгълна форма (18×14,50 м) и е била долепена до западната оградна стена (обр. 63). Първоначално на това място е имало по-старо квадратно водохранилище от тухли, части от стените (дебели 1 м) на което са били използувани за основи на по-късната постройка. Стените на тази постройка са били изградени с правилно издялани блокове, дълги от 35 до 50 см и широки до 20 см. За спойка е бил употребен бял хоросан. В средата на постройката се е намирала една правоъгълна зала (14×6 м), която е заемала цялата ѝ широчина. Откъм север и юг тя се е фланкирала от по едно отделение, широко 4,45, респективно 4,10 м. Две напречни стени разделяли всяко едно от тях по на три квадратни стаи, съобщаващи се с врати една с друга и всяка една поотделно със средната зала. Всички помещения били постлани с четвъртити каменни плочи. Приликата, която съществува между плана на тази постройка и плана на жилищните палати, ни дава основание да предполагаме, че и тази сграда ще да е била жилище на някой от приближените на хана боляри.

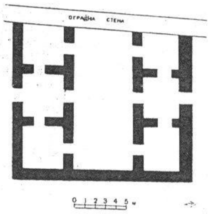

63. Плиска. Болярско жилище. План (по Ст. Станчев)

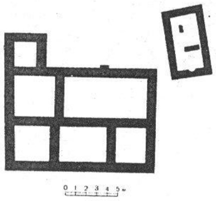

64. Преслав. Жилище със сложен план. План (по Н. Ангелов и Ст. Станчев)

За къщите на преславските граждани, които се издигали от двете страни на улицата, не знаем нищо друго освен това, че са били украсени с камък, изпъстрени с дърво и изписани. Трябва да предполагаме, че думите на Йоан Екзарх се отнасят до външната украса на постройките и че последните са били направени не само от камък, но и от дърво, при което както камъкът, така и дървото са били използувани и за декоративни цели. При разкопките в Преслав са намерени множество варовикови корнизи с различни профили, които освен църквите са украсявали може би и граждански постройки, включително и постройките на главната улица в града, за които говори българският книжовник. Вътрешното разпределение и устройство на тези постройки остава засега неопределено.

Основите на едно жилище, открито в местността „Бял бряг“ при Преслав, ни напомнят твърде много за сложния план на болярските жилища в Плиска (обр. 64). И тук помещенията са включени в един правоъгълник с дължина 14,20 м и ширина 9,80 м. И тук концепцията на плана е да се образуват две главни зали, които са фланкирани от двете страни от по-малки помещения. Разликата е само в това, че тук едното крило е останало непълно развито. То има само едно помещение, докато другото крило е запазило обичайните си три поделения. Една от двете главни зали прави впечатление с относително големите си размери. Тя е дълга 8,20 м и широка 4,60 м. Втората зала е 4 м дълга и 4,60 м широка. Останалите стаи са много по-малки (3,40×3,35, 4,60×3,35, 3,60×3,35 и 2,40×2,40 м).

Това преславско жилище е било сравнително по-лека постройка. Неговите основи са дебели от 0,60 до 0,70 м и са изградени с плочести и речни камъни и кал. Надстройката е била навярно в по-голямата си част дървена. Покрита е била с керемиди с размери 56×33 см. Сложен план е имала и една жилищна сграда в местността „Аврадака“.[79а]

ЕЗИЧЕСКИ КАПИЩА

Славяните се явили на Балканския полуостров като езичници. Заедно със своя бит и обществено-икономически строй те донесли със себе си и своите първобитни религиозни представи, които били свързани с известни култови обичаи. Техните стари вярвания и верски обреди били запазени в някои глухи и отдалечени краища на страната. Може да се предполага, че в такива места продължавали да съществуват до късно славянски светилища, посветени на старите езически божества. Писмени сведения за тях не са достигнали до нас, но в старобългарската книжнина се среща думата „капище“, която е заета от езика на прабългарите и която е означавала идол, храм на идол, жертвеник.[80] Самите славяни обаче едва ли са строели масивни култови сгради, понеже те имали обичай да се молят на открито под големи дървета, които почитали като свещени.

Прабългарите също имали своя религия, която на първо време оказвала значително влияние дори върху политическите условия в държавата. До официалното приемане на християнството от ханския двор надмощието в управлението на държавата се намирало в ръцете на прабългарската династия и на приближената до нея родова и военна аристокрация. За утвърждаване на своята власт над народа тая обществена и политическа върхушка се нуждаела не само от войската, но и от религията. Не случайно в официалната титла на хана в прабългарските надписи стои изразът „от бога хан“, не случайно там се споменава и самото име на прабългарското божество — Тангра. Напълно понятно е, че това божество, което дава на хана властта и закриля установения обществен ред, е трябвало да има и подходящ култ, оформен и издигнат като държавна религия. Привържениците на тази религия били най-вече силните властелини в държавното управление, защото тъкмо те повдигнали в 866 г. бунта срещу приемането на християнството.

Всичко това ни дава основание да предполагаме, че в българските политически и религиозни центрове до 865 г. е имало наред с величествените хански дворци и монументални капища на прабългарския бог на небето Тангра. И наистина между откритите в

Плиска и Мадара архитектурни паметници се очертават четири постройки, чиито планове се различават от плановете на всички други сгради. Това обстоятелство ни дава основание да предполагаме, че тези постройки ще да са били прабългарски капища.

В Плиска на мястото на т. нар. Дворцова църква, която е била в непосредствено съседство с тронната палата и жилищния дворец, е имало по-стара постройка, чиито основи или зидове са били използувани отчасти по-късно при изграждането на църквата.[81] От старата постройка са запазени само основите, които очертават нейния план като два вписани един в друг правоъгълника, ориентирани от изток към запад (обр. 65, А). Външният правоъгълник е 36 м дълъг и 26 м широк. Размерите на вътрешния са 23,60×14,60 м. Неговите стени са били по-дебели (1,70 м) от стените на външния правоъгълник и са били изградени също с грижливо изгладени по лицето каменни блокове, споени с червен хоросан. Фугите са били замазани с хоросан, смесен с тухлен прах. Основите на постройката са укрепени, както и основите на най-старите монументални постройки в Плиска, със забити в земята дървени колове и са сложени върху дебел пласт от червен хоросан. Изобщо строежът на тази сграда е напълно еднакъв със строежа на дворците и крепостните стени, а това показва, че тя ще да е била направена едновременно с тях.

При разкопаването на този паметник не са намерени никакви материали, по които да може да се определи неговото първоначално предназначение. Планът му се различава твърде много от плана на плисковските жилища, а големите му размери, солидният строеж и близостта му до тронната палата и до жилищния дворец говорят в полза на предположението, че това ще да е било обществено помещение, определено за култови цели. За такива цели то е било преустроено по-късно и в християнски храм.

Друга подобна култова постройка в Плиска се е издигала като изолирана сграда в източната половина на жилищния дворец (обр. 65, Б и 66).[82] Самото ѝ местонахождение показва, че тя е обслужвала дворцовите обитатели и поради това е значително по-малка от общественото капище до тронната палата. И тук планът ни показва две вписани едно в друго помещения, но тяхната форма е почти квадратна. Вътрешното е дълго 7,70 м и широко 6,80 м, а размерите на външното са 14,60×13,70 м. Това помещение обаче е удължено към юг с един притвор, та цялата му дължина става 20 м (външно около 24 м). Сградата е била ориентирана от север към юг, с вход вероятно на южната страна. Стените, дебели от 1,20 до 1,40 м, са изградени с каменни блокове и червен хоросан. След приемането на християнската религия тази постройка е била разрушена до основи.

Прабългарските светилища при Мадара са възникнали несъмнено във връзка с култа към скалите, който бил разпространен у много тюркски народи.[83] Тук са открити две капища. Едното от тях (обр. 68, Б) е било издигнато на мястото на по-стара християнска трикорабна базилика. То е било построено с големи блокове, подредени досъщ както и блоковете на плисковските строежи. Дебелината на стените е 1,40 м. В план светилището се състои също от два вписани един в друг правоъгълника, от които вътрешният е имал на източната си страна едно преддверие, дълбоко 3,50 м. Сградата е била ориентирана следователно в посока изток—запад. Дължината на външния правоъгълник е 21,50 м, а ширината — 14,50 м. Размерите на вътрешното помещение са 13,50×8,50 м.[84]

Второто мадарско капище се намира в непосредствено съседство с една изолирана скала, която била оградена с полукръгъл зид (обр. 69). Самото капище имало обаче попрост план (обр. 67 и 68, А). Състояло се е само от една правоъгълна сграда (17×8 м), която откъм изток и север е имала навес на дървени подпори. Ориентирана е от юг към север. Зидовете са градени също с дялани камъни и червен хоросан, а фугите са замазани с червена мазилка. Тук зидовете са запазени сравнително високо, та личат и отворите по тях. Такива отвори входове има по три един срещу друг на източната и западната стена и един — на южната.[85] Ние не знаем дали и другите прабългарски капища са имали подобни проходи, които са свързвали вътрешното помещение с обикалящия го коридор, но едно такова предположение не би било невероятно, като имаме пред очи и плана на тронната палата с нейните многобройни проходни отвори по дългите ѝ стени.

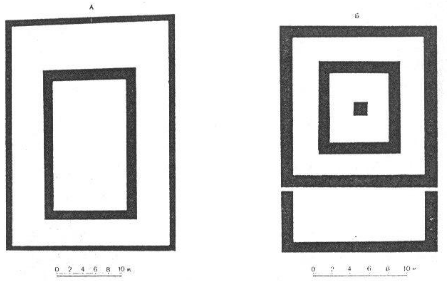

65. Плиска. Прабългарски капища. План: А — основи под Дворцовата църква; Б — в двора на жилищния дворец (по П. Карасимеонов и К. Шкорпил)

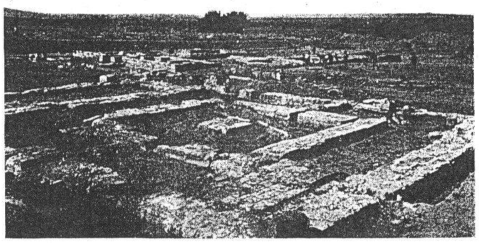

66. Плиска. Общ вид на прабългарско капище. Снимка (Археол. музей)

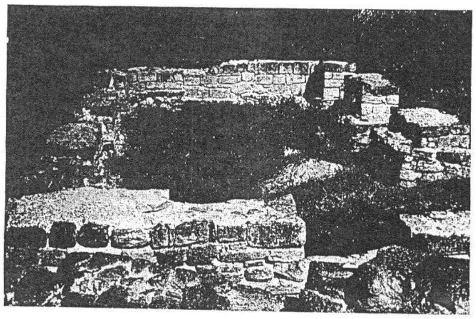

67. Мадара. Прабългарско капище. Снимка (авторът)

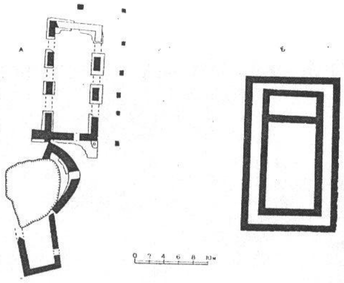

68. Мадара. Прабългарски капища. План (авторът)

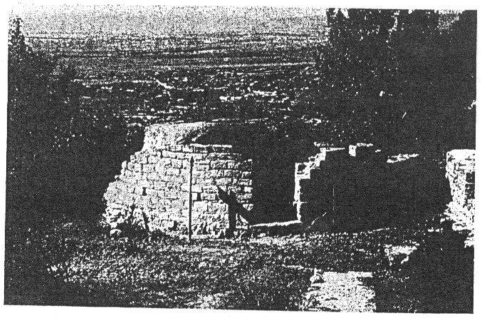

69. Мадара. Култова скала, оградена със зид. Снимка (авторът)

ЦЪРКОВНА АРХИТЕКТУРА

Първобитните религии на славяните и прабългарите се сблъскали на Балкана с християнството, което бе проникнало тук още в раннохристиянските времена. Още до идването на славяните полуостровът бил осеян с множество християнски храмове, обслужвани от епископи и свещеници.[86]

Възможно е заселването на славяните на полуострова и по-късно разширението към юг и югозапад на българската държава в нейния езически период да са ограничили на известни места строежа на нови църкви, но тези събития едва ли са могли да спрат изцяло по-нататъшното развитие на църковната архитектура, защото християнското население никога не е изчезвало както по крайбрежието, така и във вътрешността на страната, особено южно от Стара планина. Засега не може да се определи точно кои от запазените днес в развалини църкви са били построени между VI и IX в., но ние знаем случаи, когато на мястото на по-стари еднокорабни църкви били построявани трикорабни базилики.[87] Знаем също и няколко паметника, а именно базиликите Пиринч тепе до Варна,[88] Елеуса в Несебър[89] и Св. Илия при Пирдоп,[90] които показват явни следи от по-късно основно преустройство. Тези църкви са били вероятно полуразрушени през втората половина на VI в. при нападенията на аварите и славяните и едва по-късно, когато страната се умирила, били възобновени.[91] Тук трябва да припомним и за прабългарското капище при тронната палата в Плиска, което било превърнато в трикорабна базилика.[92]

След този тъмен, но нелишен от документи период в историята на църковната архитектура в България настъпва едно оживление, първият стимул на което е бил даден от официалното приемане на християнството от българската държава в 865 г. Писмени известия дори ни съобщават, че първият български владетел християнин княз Борис построил на разни места в страната много съборни храмове. Примерът на Борис ще да е бил сигурно последван от неговите наследници и от болярството.

Следователно истинското начало на българската църковна архитектура трябва да се постави в 865 г., когато се извършило официалното покръстване на владетелския двор, а заедно с него и на голяма част от болярството и народа. Бързото разпространение на християнството, подкрепяно щедро от държавната и духовната власт, създало благоприятни условия да се развие из цялата страна богато по форми и размери църковно строителство. Както във Византия, така и тук църквите били строени предимно от знатни и богати представители на господствуващата класа, която разбирала отлично значението на християнската религия за утвърждаването и поддържането на създадения обществен строй.

Първите български църкви са възникнали по всяка вероятност в политическите и духовните огнища на държавата Плиска и Преслав. Не останал назад в църковното строителство и третият културен и духовен център, който бил създаден в Западна Македония още в края на IX в., когато там били изпратени Методиевите ученици Климент и Наум като просветители и учители на народа. И двамата се проявили не само със своята широка културно-просветна дейност, но и като строители на църкви и манастири. Към духовната просвета на този далечен край били насочени и погледите на самия княз Борис и затова ние имаме голямо основание да предполагаме, че някои от неговите съборни църкви ще да са били построени и в Македония. Като Борисови църкви се смятат с голяма вероятност базиликата Св. София, която през XI и XV в. била преустроена, базиликата Св. Ахил в Преспа,[93] а така също и несъществуващите сега църкви в Девол[94] и Брегалница.[95]

Ние не знаем как точно са изглеждали всички тези църкви, но откритите и изследвани досега археологически материали у нас ни дават основание да предполагаме, че в течение на един век и половина (865—1018) българската църковна архитектура е успяла да създаде богато разнообразие по отношение на размерите, плановете, архитектурното оформяне и украсата на построените църкви. Това разнообразие се е обуславяло от големината и важността на селището или манастира, от общественото положение, материалното състояние и волята на ктиторите, но не в по-малка степен и от високата талантливост на българските архитекти.

Християнството започнало да се разпространява във вътрешните области на Балкана от Византия като устроена вече религия, която се настанявала тук заедно с целия си идеологически и култов апарат, съставен от съответна философия, теология и литература, от тържествена литургия с поезия и музика, от изобразително изкуство и своя специална култова архитектура.

Повечето от архитектурните типове, елементи и форми на християнските църкви били вече създадени в Палестина, Сирия, Мала Азия и Византия. Заедно с религията, а в известни случаи заедно и с преселници от изток някои от тези типове били пренесени през IV—VI в. и в централната област на Балканския полуостров, гдето те или оставали изолирани и неизменни в продължение на много векове, или пък се подлагали на частична или обща преработка съобразно с новата концепция, която придобивали на местна почва. В такива случаи били от значение и местните битови традиции, наличният материал за строеж и строителното умение на местните майстори. В своето историческо развитие българската църковна архитектура не е могла да остане незасегната от чужди влияния, които обаче не се изразявали всякога в механическо копиране на чужди форми. Те се осъществявали на широка обществено-икономическа основа, а видът и размерът им били в зависимост от степента на политическите, религиозните и културните отношения, които е имала България с чуждите страни.

От църквите, построени през времето на Първата българска държава, днес не е запазена нито една в първоначалния ѝ вид. Съвсем малка част от тях стърчи в развалини или е претърпяла многократни престроявания, други познаваме само по основите им, открити чрез случайни или научни разкопки, а останките на най-голямата част от тези паметници все още лежат под земята неоткрити и неизследвани. При това неблагонадеждно състояние на материала не може и дума да става за пълно и всестранно изясняване характера на българската църковна архитектура през този период. Оскъдните данни, с които разполагаме, могат да хвърлят известна светлина предимно върху плановете на постройките, а чрез тях и върху някои по-главни архитектурни типове, и то само в най-общи черти. Архитектурното оформяне на пространството, решението на фасадите и покритията, пластичната украса на цялото и на частите, както и други такива въпроси остават напълно или частично неизяснени за повечето от българските паметници. Все по същите причини не може да се определи точно и хронологията на всички църкви, ако искаме да ги датираме по техните особености, присъщи на едно или друго време или характерни за една или друга архитектурна школа. В такива случаи датировката на архитектурните паметници се опира о косвени данни от историческо естество, макар че този метод не всякога може да даде сигурни резултати. При липсата на точна хронологическа основа и на количествено и качествено достатъчен веществен материал като база на всестранно архитектурно изследване периодизацията на паметниците и тяхната историческа класификация могат да имат в някои отношения само временно и условно значение.

БАЗИЛИКИ

В най-ранния етап на своето развитие през IX, X и XI в. българската църковна архитектура е представена в столиците на държавата Плиска, Преслав, Преспа и Охрид с трикорабни базилики от елинистически тип. В същото това време в Цариград и други големи градове на Византия не се строели вече такива базилики, защото още от времето на Юстиниан те били изместени от куполни постройки. Поради това, като имаме пред вид, че в 865 г. българите са приели по официален път християнството направо от Цариград, ние бихме очаквали, че заедно с целия апарат на новата религия в България са се настанили и цариградските архитектурни типове и форми от това време. Вместо това ние виждаме да се издига в България един старинен, изоставен в Цариград архитектурен тип като представителен столичен и манастирски храм. Този факт не би изглеждал никак странен и непонятен, ако си спомним, че основите на българската култура и по-специално на българската архитектура не са заложени чрез формални подражания на цариградски образци, а са изградени чрез самобитно творчество, което е използувало широко опита на старото население във вътрешните области на Балкана.

Ние видяхме по-горе, че новите български градове Плиска и Преслав не са създадени по цариградски образец. Техните крепостни съоръжения, тяхната планировка, дворцовата и жилищната архитектура, водоснабдяването и пр. нямат нищо общо с византийската столица. Техните строителни материали и строителната техника в никой случай не могат да се сравняват с цариградските материали и с цариградската строителна техника. Всичко това българите са научили в своята балканска родина и са го пресъздали по свой самобитен начин. Във връзка с това нека си спомним още, че преди да приемат християнската религия, те са познавали и църковната архитектура в своята страна. Добре известно е, че базиликата в различните ѝ варианти и конструктивни форми е била широко разпространена още от IV—V в. в централната област на Балканския полуостров, включително и в неговата североизточна част, гдето по-късно възникнали българските столици. Редица такива паметници, създадени между VI и XI в., бележат историческия път на базиликата в тая област и показват достатъчно ясно, 1) че тук базиликалният архитектурен тип е продължил дълго време след VI в. да бъде обичайна и жива архитектурна форма и 2) че този тип се развивал у нас по свой собствен път независимо от политическите граници на държавите и етническите различия на населението. Така в централната област на Балкана, от Черно море до Албанските планини, е могла да се създаде от местни майстори на основите на гръко-римското културно наследство една средновековна строителна традиция, която и в областта на църковната архитектура, както всяка народна традиция, е държала здраво на старинните архитектурни типове, конструкции и форми. За продължителното задържане на базиликата от елинистически тип ще да е било от значение и обстоятелството, че този архитектурен тип в неговите безкуполни варианти е бил в конструктивно отношение много по-лек за из-

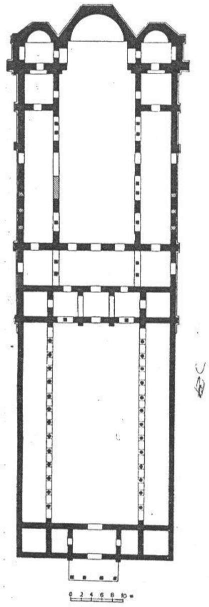

70. Плиска. Голямата базилика. План (по К. Шкорпил)

пълнение, отколкото сложните куполни системи на големите, увенчани с куполи базилики и кръстокуполни църкви, разпространени по това време в Цариград и други големи градове на Византия. Безкуполните варианти на трикорабните базилики са могли да бъдат построени с много по-малко средства и с местен материал, дори и с такъв от по-стари постройки. Базиликите от VI до VIII в. в тази област запазили в общи черти плановете, конструкциите и формите на своите предшественици — елинистическите и ранните византийски базилики, докато появилите се тук-там в същата област засводени и куполни базилики не са могли да се задържат и развият на българска почва. Естествено е, че при това положение, когато по-късно тук за нуждите на новата държавна религия се е налагало да бъдат построени нови църкви за дворцовото общество и за народа, съвсем не е било необходимо да се търсят образци за тях между цариградските архитектурни паметници.[96]

В Плиска и Преслав са открити чрез разкопки голям брой базилики, които се различават по размери и план. Тук наред с големите манастирски и градски базилики съществували и по-малки селски или болярски църквици с базиликални планове и форми.

Най-голямата от тях, която е въобще и най-голямата църква в древна България, е т. нар. Голяма базилика в Плиска. Това е църквата на княз Борисовия манастир, който се е намирал на около 1,5 км североизточно от Вътрешния град. Един настлан с груби плочи път е свързвал Голямата базилика с двореца не само функционално, но и по време: манастирската базилика е обслужвала плисковския двор; тя е била една от седемте съборни църкви, които построил княз Борис. Голямата базилика е запазена само в основи, но въпреки това е сравнително добре проучена, (обр. 70, 71 и 72). Дълга 99 м и широка 29,50 м, тя е застроена на 2920 кв. м. Състои се от атрий, нартика и трикорабен наос с три апсиди.[97] Средният кораб се е издигнал над страничните.

Атрият е правоъгълен двор, дълъг 50 м и широк 29,50 м. Той има портици само на северната и южната страна. На западната страна вместо портик е имало пет помещения, от които крайните две са били вероятно квадратни кули, а средното е служело като проходен вестибюл към атрия. Пред този вестибюл е имало преддверие. Източната страна на атрия е била оформена като триделна външна нартика с две четвъртити кули в краищата, в които са се намирали стълбите за горния етаж на вътрешната нартика, отгдето се е отивало и за галериите над страничните кораби на наоса.

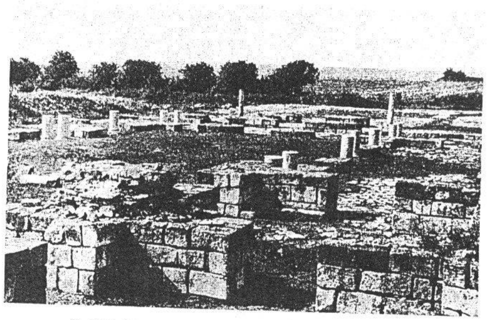

71. Плиска. Среден и южен кораб на Голямата базилика. Снимка (Археол. музей)

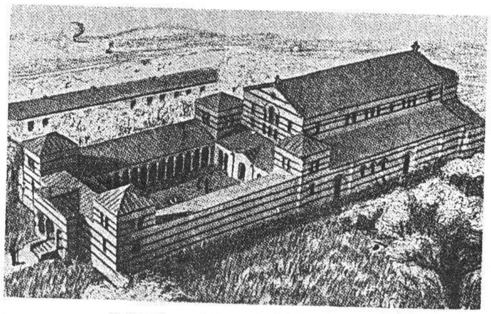

72. Плиска. Голямата базилика. Реконструкция на А. Рашенов

Същинската нартика на църквата е била разделена с две двойки колони на три части, които отговарят на трите кораба. Оттук три входа са водели към средния кораб и по един в страничните. В нартиката се е влизало и през два входа от двора на манастира — към север и юг. Тук страничните входове към нартиката могат да се обяснят с положението на църквата сред манастирския двор. Но ние ги видяхме и в Старата митрополия в Несебър. Тези странични входове на притвора са въобще необикновени за византийските църкви, но твърде характерни за Плиска и Преслав, гдето ще ги намерим при повечето от църквите и гдето те явно не са наложени по комуникационни съображения.

Наосът е бил дълъг 40,30 м и широк 29,50 м. Той е бил разделен на три кораба: среден (13,70 м) с вероятна височина около 20 м и странични (5,50 м) с вероятна височина около 10 м. Средният кораб завършва с едно предапсидно пространство, а страничните — с по една квадратна стаичка, след която идва протезисът, респективно диаконикoнът, и най-после — тристенните отвън апсиди. Квадратните стаички в дъното на страничните кораби с входове към протезиса (диаконикона), към наоса и към корабите са специфично явление в Голямата базилика, наложено навярно от особени практически нужди. Над страничните кораби е имало галерии, които са били свързани с галерия над нартиката. В средата на средния кораб, точно срещу средната врата на олтарната преграда, се е издигал кръгъл мраморен амвон.

Мраморните колони, които разделяли корабите, не са еднакви. Това показва, че те са взети от по-стари постройки. Липсата на достатъчно колони е принудила строителите да си послужат и със зидани стълбове, поставени симетрично в двете редици.[98]

Разнообразни и сборни са също базите и капителите. Те също са мраморни. Намерен е само един капител от варовик. В развалините са се оказали и няколко мраморни кемпфера, които показват, че колоните са били свързани с арки. Освен това при разкопаването на църквата били открити множество малки колони и стълбчета от мрамор с кръгло, овално и осмоъгълно сечение, малки капителчета, части от олтарна мраморна преграда и др., които показват, че вътрешната пластична украса на църквата, макар и сборна, е била доста богата.

Таванът на средния кораб е бил дървен. Такива са били вероятно и таваните на страничните кораби. Покривът е бил от оловени листове, дванадесет от които са били намерени при разкопките. Те имат размери 50 × 38 см и дебелина 2 мм.[99]

В строежа на Голямата базилика са били употребени дялани камъни и тухли, слагани в стените на правилни редове: пласт камъни, дебел около 1 м, и пласт от пет реда тухли. Вътрешността на стените между лицевите блокове е била запълнена с дребни камъни и хоросан. Конхите на апсидите са били направени от дялани камъни, а арките и сводовете — само от тухли. По блоковете се виждат вдълбани разнообразни старобългарски знаци.

По своя състав и форми Голямата базилика в Плиска е била съвсем близка до старохристиянските и ранновизантийските базилики у нас. Също като тях тя е имала надлъжно пространствено решение с идеален център в апсидата на средния кораб, широка колкото и самия кораб. Атрият, галериите над притвора и страничните кораби, амвонът в средата на църквата, смесеният градеж на стените от пластове камък и пластове тухли, дървената покривна конструкция на корабите и базиликалният силует на външността свързват Голямата базилика със старохристиянските елинистически базилики. Но тук ние намираме и някои елементи, които са чужди на тия базилики. Най-същественото отличие от тях е особеното оформяне на източната част на църквата, което, както ще видим по-долу, е характерно и за други български базилики от X—XI в. Тук олтарното пространство е разделено на три добре обособени части — презвитерий, протезис и диаконикон, — всяка една от които има форма на затворена стаичка и завършва на изток с тристенна апсида. В допълнение на това в страничните кораби непосредствено пред протезиса и диаконикона се явяват две също такива стаички, които са свързани посредством входове с протезиса (респективно диаконикона), с централния и страничните кораби. Това необичайно за базиликите до VI в. разчленение на олтарното пространство стои без съмнение във връзка с нуждите на усложнения вече литургичен и дворцов церемониал в Цариград, какъвто сигурно се е извършвал и в плисковската базилика поне докато Плиска е била столица на държавата.[100] Това разчленение на олтарното пространство е едно местно развитие, което има своите предходни етапи в българските земи. Така например в базиликата на „Пиринч тепе" до Варна имаме две стаички, с които завършват страничните кораби;[101] сложно олтарно пространство от презвитерий и две стаички вляво и вдясно от него и три апсиди намираме в базиликата при Пирдоп[102] и в базиликата Елеуса в Несебър (тук стаичките на протезиса и диаконикона имат и по една апсида на северната и южната стена).[103] Най-сетне не без значение за вмъкването на двете стаички в плана на Голямата базилика във връзка с дворцовия церемониал е било и обстоятелството, че точно такива стаички е имало и от двете страни на апсидата на голямата тронна зала в Плиска.

Като архиепископска и царска църква със своите големи размери, с умелото съчетание на елинистически с по-късни конструктивни и стилови форми и със своята богата и разнообразна пластическа украса Голямата базилика е заемала първо място не само между църквите в Плиска, но и в цялата страна. Тя е била едно от най-издържаните, най-величавите и най-представителните произведения на българската църковна архитектура през IX в.

С построяването на Голямата базилика нуждите на населението във Външния град от култови сгради не са могли да бъдат задоволени. Манастирската църква е оставала затворена за простия народ, защото тя е била църква на обитателите на Вътрешния град. Освен това тя не е могла да бъде посещавана от население, пръснато в едно пространство от 23,3 кв. км. Нуждно е било следователно веднага след покръстването да бъдат построени църкви и за народа, който живее в отделни селища из просторния Външен град.

И наистина на територията на Външния град на Плиска са открити досега около 30 малки църкви с различни планове и форми. Между тях особено изпъкват няколко базилики, които показват, че този архитектурен тип е бил широко разпространен в Плиска. Девет от тези малки базилики заслужават по-голямо внимание поради обстоятелството, че те са съвършено еднакви по размери, план, форми и строеж.[104] За този интересен факт не може да се намери друго обяснение освен това, че всички са строени в един много кѫсе период от време от едни и същи майстори и по еднакъв план. Това ще да е станало непосредствено след покръстването, когато в селищата на Външния град на Плиска се е почувствувала остра нужда от църкви за народа.

Деветте типови базилики са трикорабни (обр. 73, 74 и 75). Те имат дължина по 17,20 м и ширина по 13,20 м. Съотношението между дължината и ширината е нормално за една надлъжна базилика. Съотношението между ширината на средния кораб (4,30 м) и страничните кораби (2,30 м) е също така нормално за елинистическите и ранновизантийските базилики. Средният кораб завършва с една отворена по цялата му ширина апсида, която отвън по образец на византийските църкви е тристенна. Някои от църквите са имали синтрон. Корабите били разделени с по една двойка градени стълбове (90 × 70 см), които носели архиволтите. Последните стъпвали към изток и запад върху пиластри, вградени в олтарните стени и стената, която разделя наоса от притвора. Притворът е едноставен и има по един вход към всеки кораб на наоса. Освен това той има и познатите ни вече от Голямата базилика три входа: един главен към запад и по един на северната и южната страна. Доколко тези два странични входа са били оставяни по шаблон и доколко впоследствие те са се оказвали ненужни и дори вредни, се вижда от обстоятелството, че при някои от въпросните плисковски базилики, както и при много други църкви в Плиска и Преслав те са били допълнително зазиждани.

За надстройката* на деветте базилики ние нямаме преки указания. Ако вземем обаче в съображение онези техни особености, които ги сближават с ранновизантийските базилики, бихме могли да допуснем, че средният кораб се е издигал над двата странични. Той е имал дървена покривна конструкция, която е била носена от относително тънки стени, изградени

---

* Тук и на други места думата надстройка означава градежа над основите (немското Aufbau), а не нещо, което е надстроено върху друг строеж.

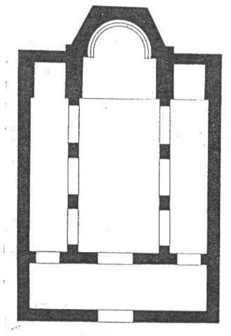

73. Плиска. Типова базилика. План (по Ст. Михайлов)

от ломен камък и кал. Покритието обаче на олтарните части ще да е било сводово, което се вижда от надебелените части на надлъжните стени при протезиса и диаконикона, както и на диете стени, които ограничават същинския презвитерий. Стените на тези малки базилики са били отвън и отвътре без всякакво разчленение. Липсвала е и пластична украса. Подовата настилка е била от неправилни плочи и тухли. Изобщо деветте еднотипни базилики, макар и добре пропорционирани в план и надстройка от опитни майстори, са били по строеж и украса скромни постройки.

Към групата на деветте базилики трябва да се прибавят и още няколко други базилики, по които може да се проследи по-нататъшното развитие на базиликалния тип на плисковска почва.

Така например базилика № 13[*] (обр. 76) има същите особености и същия строеж, а вероятно и същата надстройка, както еднотипните плисковски базилики, но се различава от тях по кръглата си отвън апсида и по своята малко разширена форма (дължина 12 м без апсидата, ширина 10 м).[106] С това е било нарушено до известна степен основното начало на елинистическата базилика — надлъжност на плана и пространството, въпреки че нормалните пропорции между корабите са приблизително запазени (средният кораб е широк 4 м, а страничните са по 1,80 м). Тенденция към разширяване на постройката намираме и при други плисковски базилики. Базилика № 13 е била настлана с квадратни тухли (62×62×8 см), по които се виждат знаци. Тези знаци и надрасканите с острие рисунки по камъните в стените показват, че тази постройка може да се свърже по време с останалите строежи от разцвета на Плиска — IX в.

Интересен вариант на плисковските църкви представя една базилика (обр. 77), която се е намирала недалеко от манастира на княз Борис.[106] Основите ѝ са намерени включени в оградата, която е заграждала грънчарската работилница № 31. На същото място под основите на грънчарницата бяха намерени и останки от няколко землянки. Въпросната църква принадлежи към типа на скъсените плисковски базилики, но се различава от тях главно по своя открит външен притвор, който е имал на западната си страна четири стълба. Църквата е била дълга 15,60 м и широка 8,70 м. Вътрешното пространство е било разделено с две двойки стълбове на три кораба, които завършват на изток с дълбоки отделения за презвитерий и пастофории. Последните имат на източната си стена плитки ниши, а отвън са оформени като обичайните тристенни апсиди. Тристенна е и средната апсида. Дебелите зидове, които разделят протезиса и диаконикона от презвитерия, показват, че олтарното пространство е било тежко засводено, докато самият наос и страничните кораби възможно е да са имали дървени покриви. От притвора към корабите са водели три входа, а в самия притвор се е влизало от външното открито преддверие вероятно само през един

---

[*] Номерацията на църквите е според номерацията при обнародването им.

74. Плиска. Типова базилика. Поглед към изток. Снимка (Ст. Михайлов)

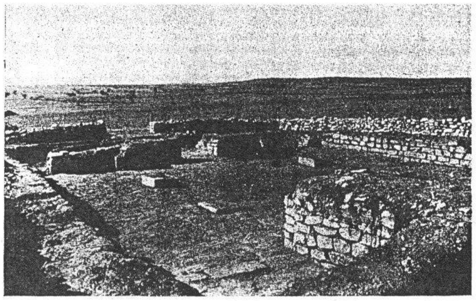

75. Плиска. Типова базилика. Поглед към запад. Снимка (Ст. Михайлов)

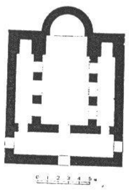

76. Плиска. Базилика № 13. План (по Ст. Михайлов)

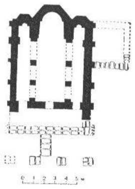

77. Плиска. Болярската църква. План (по Ст. Михайлов)

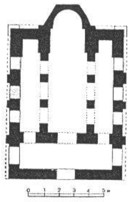

78. Плиска. Базилика № 36. План (по Ст. Михайлов)

вход в западната му стена. Църквата е била настлана с каменни плочи, които в страничните кораби са подредени по един начин, а в средния кораб — по друг. Така е подчертано и надлъжното трикорабно разчленение на пространството.

Тази църква има и една особеност, каквато липсва на плисковските малки базилики. Към южната фасада на диаконикона е било пристроено едно почти квадратно помещение (вътрешни размери 3,30×3,15 м), по средата на което върви от изток към запад улей от поставени под ъгъл като V каменни плочи. Тук е бил намерен и един гроб. Това помещение е било изградено със същия материал, както и църквата, и е било настлано също с каменни квадратни плочи. Неговото предназначение не е изяснено със сигурност. Поради улея за оттичане на вода откривателят му Ст. Михайлов го нарича „кръщелна“. Ако действително това е вярно, ние трябва да приемем, че този баптистерий е бил нужен само наскоро след покръстването, т. е. през втората половина на IX и началото на X в. Към това време отнася църквата и Ст. Михайлов. Тази датировка се подкрепя и от обстоятелството, че по един от каменните блокове е бил врязан старобългарски знак Y, какъвто имало и по една керемида, намерена при разкопките (IYI). Въпросната църква е била здраво изградена. Основите и цокълът са били от дялани варовикови блокове, а стените над тях са били вероятно със смесен градеж (opus mixtum).[107] За спойка е бил употребен бял хоросан с малко количество едри тухлени късчета в него. Подпокривният корниз е бил направен от зъбчати тухли. Поради солидната направа и за разлика от другите по-прости църквици в Плиска Ст. Михайлов сполучливо нарича тази базилика „болярска“.

Външният вид на двете надлъжни стени на тази църква представя особен интерес, защото ние ще го намерим и в много други български църкви. Тези стени отвътре са съвсем равни и неразчленени, но отвън към тях са били прибавени по пет лизени, които съответствуват на вътрешното разчленение на пространството, без обаче да са имали някаква конструктивна функция. Ето защо тук лизените ще да са имали повече декоративно предназначение като съставна част от непрекъсната сляпа псевдоконструктивна аркада.

Слепите арки по фасадите на българските църкви не трябва да се смесват с цариградските слепи арки, защото това са два декоративни похвата, които почиват на различни принципи. Цариградските слепи арки са в съвсем тясна връзка с разчленението на вътрешното пространство и отразяват последното по фасадите на църквата. От формите и размерите на разчлененото вътрешно пространство зависят формите и размерите на фасадните слепи арки. Тясната връзка между едните и другите изпъква най-нагледно при кръстокуполните църкви от цариградски тип, в които куполът почива върху една система от сводове, арки, свободни подкуполни стълбове и вградени в стените пиластри. Тази именно подпорна система е отразена по фасадите на църквата не толкова като фасадна декорация, колкото като проекция на вътрешната подпорна система: на вътрешните носещи стълбове, пиластри и сводове отговарят на фасадата отвесни лизени, свързани с архиволта. По такъв начин по фасадите на църквите от цариградски тип се образуват нееднакви слепи арки, местоположението и големината на които са в особено тясна зависимост от местоположението, големината и височината на вътрешните конструктивни елементи. Това са т. нар. „конструктивни“ слепи арки, чиято функционална роля сполучливо съвпада и с декоративната им функция.

Такива „конструктивни“ слепи арки ние ще срещнем и през цялото българско Средновековие по много църкви, които са строени по цариградски тип. Но наред с тях ние имаме и църкви с фасади, украсени с псевдоконструктивни слепи аркади, които нямат никаква връзка с конструктивните елементи на постройката и не зависят от местоположението и размерите на последните. Псевдоконструктивните слепи аркади се състоят обикновено от непрекъснати еднакви или почти еднакви арки, които със своите ритмично повтарящи се форми и светлосенки оживяват пластично еднообразните плоскости на фасадите. Псевдоконструктивните слепи аркади са чисто декоративни елементи в българската средновековна архитектура, които стават неин характерен белег, отличаващ я от архитектурата на достигналите до нас цариградски църкви от времето на македонската и Комниновата династия. Те започват у нас в Плиска през IX—X в., преминават в Преслав и продължават да красят църквите през епохата на Втората българска държава. Още не е известно откъде води началото си този интересен декоративен похват в българската архитектура, но широкото му хронологическо и географско разпространение на българска почва показва, че той е бил един от основните национални елементи на българското църковно строителство.

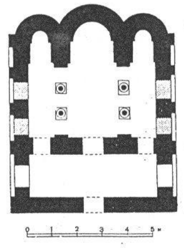

79. Плиска. Базилика № 5. План (по Ст. Михайлов)

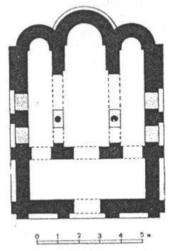

80. Плиска. Базилика № 8. План (по Ст. Михайлов)

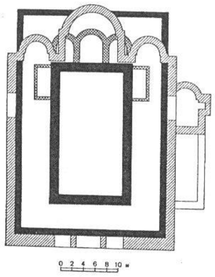

81. Плиска. Дворцовата църква. План (по Ст. Михайлов)

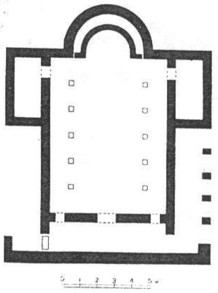

82. Преслав. Базилика в местността „Делидушка". План (по В. Иванова)

Близък вариант на „болярската" църква е и една базилика във Външния град на Плиска (№ 36), която по план и строеж с ломен камък и кал е почти еднаква с деветте еднотипни базилики (обр. 78). Тя се различава с по-малките си размери (дължина 12 м, ширина 7,50 м), но и при тази църква двете надлъжни стени са били по същия начин разчленени отвън с четири едностъпални и нееднакво широки слепи арки, поддържани от гладки лизени. Ст. Михайлов,[108] обнародвайки този паметник, съобщава, че в основите на църквата личат допълнителни зазиждания, като например при входовете в северната и южната стена. Не е възможно обаче тази църква да е имала на двете си надлъжни стени освен входовете на нартиката още по три входа или всичко по четири входа на всяка стена. Явно е, че в случая допълнителните зазиждания не затварят входове, а са били дъна на слепите арки, които не носят никаква тежест и затова са били изградени с „възкръгли варовикови блокове, различни от останалия градивен материал". С тази практика в строежа ние ще се срещнем и при много други църкви. По една сляпа арка вляво и вдясно от тристенната апсида е имало и на източната стена. Базилика № 36 поради голямата си близост с еднотипните плисковски църкви ще трябва също да се отнесе към втората половина на IX в.

Църква № 5,[109] също във Външния град (обр. 79), е едно по-нататъшно развитие на базиликата със слепи аркади на северната и южната стена, докато плоскостта на западната стена е останала неразчленена, както и при № 36. Църквата има почти квадратен план, който обхваща и притвора. Трите кораба, разделени с по две двойки колони върху бази, са завършвали на изток с по една полукръгла апсида. И тук стените на протезиса, диаконикона и презвитерия са значително по-дебели от останалите части на надлъжните стени, което показва, че цялото олтарно пространство е имало тежко сводово покритие за разлика от покритието на останалите части на църквата, което ще да е било дървено. Притворът е бил едностаен и е имал по един вход към корабите на наоса, а освен това и обичайните врати към запад, север и юг. Вътрешната страна на надлъжните стени е неразчленена, но по външната им страна се виждат по пет лизени, които са крепели едностъпални слепи арки. Дъната на двете арки от север и от юг, които отговарят на наоса, не са били изградени свързано с прилежащите части на стените, а са били допълнително наставени. Разчленението на двете надлъжни стени не отговаря на вътрешното разчленение на наоса. Следователно лизените по тях не са изпълнявали конструктивна роля. Те са били псевдоконструктивни носители на сляпа аркада и тяхното назначение, както и назначението на арките, е било чисто декоративно, т. е. да оживят ритмично еднообразната плоскост на дългите стени.

Близък вариант на църква № 5 е базилика № 8 (обр. 80), която се е намирала наблизо до Голямата базилика.[110] Тя се е отличавала от описаните по-горе църкви по-своя по-солиден градеж и по-богата вътрешна украса. Въпреки това тя е малка постройка с дължина 9,25 м и ширина 7,25 м и възможно е да е била построена като църква на болярско семейство. При разкопаването е намерена в доста разрушено състояние, което не позволява да се възстановят всички части на плана. Неизвестно е например дали притворът е имал врати и към север и юг освен главната към запад. Иначе планът на църквата се очертава доста ясно с някои характерни особености, които следва да бъдат изтъкнати тук като отличия от църква № 5. Преди всичко — относително по-надлъжното решение на корпуса на сградата, докато отвътре поради доста големия притвор наосът е скъсен и изглежда по-широк, отколкото дълъг. Обичайното елинистическо съотношение между ширината на средния и на страничните кораби е спазено. Пропорциите ще да са се уравновесявали навярно и от заместването на обичайните четвъртити стълбове между корабите с две колони (диаметър около 30 см). И тук имаме твърде силно надебеляване на стените пред трите полукръгли отвън апсиди, което говори за тежки сводове и масивно изградени апсидни конхи. Иначе сравнително тънките вътрешни стени на наоса ни навеждат на мисълта за дървена конструкция на покривите над корабите, без да може да се каже и тук дали средният кораб е бил по-висок от страничните. Стените на наоса и притвора не са разчленени отвътре с пиластри. Отвън обаче те са били оживени с едностъпални слепи арки. На северната и южната стена е имало по три такива арки: две по-тесни, отговарящи на наоса, с допълнително иззидани дъна и една по-широка, която съответствува на ширината на притвора. На западната стена е имало три еднакво широки арки и в средната е била вместена вратата. Вътрешните стени на църквата са били покрити с добре загладена варова мазилка, подът е бил постлан с мраморни плочки и тухли, а колоните са били увенчани с кемпферовидни капители, един от които е намерен при разкопките. Този капител е от жълт ситнозърнест пясъчник и е украсен от трите страни с по един релефен кръст между две клончета, които липсват при кръста на четвъртата (тясната) страна. Капителът е 67 см дълъг и 44 см широк. Той е бил изработен навярно за църквата, в която е бил намерен.

За да завършим с главните типове на базиликите в Плиска, ще споменем и за отдавна известната в литературата „Дворцова църква" (обр. 81), развалините на която се намират във Вътрешния град непосредствено до Тронната палата и жилищния дворец.[111]

Дворцовата църква представя сега едно натрупване на основи от три различни строежа, най-старият от които са основите на един езически храм. Непосредствено след приемането на християнството неговата вътрешна част е била приспособена за малка църква, като били прибавени три полукръгли апсиди и две правоъгълни крила към север и юг. По-късно, когато се почувствувала нужда от по-голяма църква във Вътрешния град, на същото място била построена триапсидна църква. Останките от тази последна постройка са толкова незначителни, че не могат да се извлекат от тях никакви сигурни данни за нейния общ архитектурен тип. Като имаме обаче пред вид, че в Плиска е господствувала през втората половина на IX в. базиликата, можем да предполагаме, че и тази голяма триапсидна църква ще да е била преустроена като трикорабна базилика, в която основите

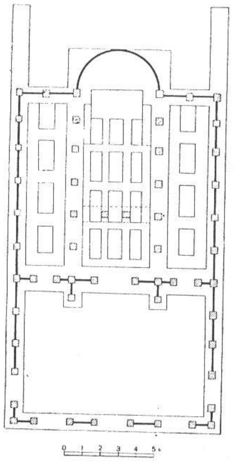

83. Преслав. Базилика в местността „Черешето". План (по К. Шкорпил)

на вътрешното помещение на някогашния езически храм са били използувани като стилобат на двете редици колони.

Църковното строителство в Преслав продължило традициите на Плиска. Големите обществени и манастирски църкви и тук били базилики.

Една от тези базилики се е намирала извън градските стени на височината, известна днес под името „Делидушка".[112] От тази църква са останали сега основите, по които може да се възстанови нейният план (обр. 82). Същинската базиликална сграда е дълга 29,30 м и широка 14,50 м. Две редици от по пет колони, които не са почивали на общ стилобат, разделяли надлъжното й пространство на три кораба, средният от които е необикновено широк (7,40 м, страничните по 2 м) за раннохристиянските и ранновизантийските базилики. Една полукръгла отвън и отвътре апсида с остатъци от синтрон в нея е затваряла от изток средното пространство, което сигурно е било по-високо от страничните кораби. От двете страни на базиликата се намират, както при първата преправка на Дворцовата църква в Плиска, две правоъгълни помещения, които се съобщават със съответните кораби посредством врати, широки само 1,10 м. Тези помещения са строени едновременно с главния корпус на базиликата и са имали навярно службата на пастофории.

На западната страна се е намирал един своеобразен притвор с по един вход към всеки кораб и с по една врата към север (при разкопките намерена зазидана) и към юг. Западната стена на притвора е била без обичайната врата в средата. Тя е била една равна стена, която се е чупела в двата края към изток, за да продължи с колонади от по пет арки, които опират о двете странични помещения. Тези колонади са образували заедно със западната стена нещо като външен притвор, който е обхващал църквата от три страни. Конструктивно неоправданата по-голяма дебелина на западната стена (1,30 м) от другите стени на църквата (1,05–1,10 м) навежда на мисълта, че външният притвор може да е допълнителна прибавка към сградата.

Стените на базиликата на „Делидушка" са от ломени камъни, споени с глина. Мазилката на стените е била от вар със слаб примес от пясък. Малката дебелина на стените за такава голяма постройка, относително слабият им строеж и ширината на средния кораб подсказват за лека надстройка и дървена покривна конструкция. Този начин на строеж, съвсем различен от строежа и строителния материал на ранновизантийските базилики в централната област на Балкана от V—VI в., отговаря напълно на строежа на жилищните, църковните и манастирските сгради в Преслав от X в. Почти всички разчистени досега преславски църкви от Симеоново и Петрово време, колкото и богата да е тяхната каменна украса, са строени от ломен камък и са били измазвани отвън с варова мазилка.[113]

Втората известна базилика в Преслав е църквата на манастира в местността „Черешето" (обр. 83), която в литературата е наречена „дървена", без обаче да е сигурно установена нейната дървена конструкция.[114] При разкопаването й през 1905 г. е установен нейният план само по подземно запазените й основи, върху които е имало поставени варовикови квадри, сметнати за подпорки на дървени греди. Църквата в местността „Черешето" е била продълговата трикорабна базилика, дълга 25 м и широка 12,50 м. Средният й кораб е бил широк 3,85 м, а страничните — по 2 м. Върху двата стилобата са намерени подложки по за пет стълба. Две подпорки на стълбове върху напречната основа има и в западната половина на средния кораб, което показва, че над тази част на кораба ще да е имало галерия. Тази особеност на базиликата ние ще намерим и при друга преславска църква. Притворът на църквата прави впечатление със своята просторност, която не е нещо необикновено за манастирските църкви. Той е имал три входа към наоса, три входа на западната страна (не са установени със сигурност) и по един вход на северната и южната стена. В насипа на църквата са били намерени множество керемиди от покрива, по които се виждали характерните за постройките в Плиска и Преслав знаци и които говорят по-скоро за ранния период на преславското строителство.

Третата преславска базилика е известна под името „Гебе клисе".[115] Тя се е намирала във Външния град и е била най-голяма от всички открити досега църкви в Преслав (обр. 84). Нейната дължина достига до 32 м, а ширината — до 20 м. Тя също е трикорабна, с три апсиди, чието външно оформяне не е известно, но по близостта на плана с плисковските триапсидни базилики може да се приеме, че и апсидите на Гебе клисе са били полукръгли отвън. Корабите са били разделени вероятно с четвъртити стълбове. Те са били с полуцилиндрични сводове, но не е известно дали са били под един общ покрив или средният кораб е бил по-висок. Последният е малко по-широк от две ширини на страничните кораби. В западната му част той е пресечен с напречен стилобат за стълбове, които, както в базиликата в „Черешето", са подпирали галерия. Притворът има един главен вход на западната страна и по един към север и юг. И трите входа са подчертани със специални подстъпи портали към тях, което показва, че в този случай те са били действително използувани. В плана на Шкорпил са означени и два входа (от север и юг) направо в наоса без портали.

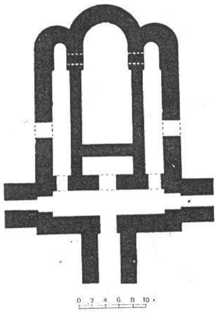

84. Преслав. Базилика Гебе клисе. План (по В. Иванова)

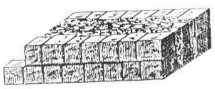

85. Преслав. Базилика Гебе клисе. Зидарии (по К. Шкорпил)

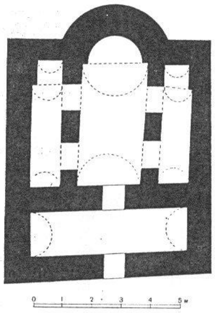

86. Преслав. Едностълбна базилика. План (по Ст. Станчев)

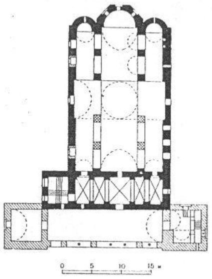

87. Охрид. Църква Св. София. План (по Г. Бошкович)

Базиликата Гебе клисе се е отличавала и със своя масивен градеж, какъвто не се среща при другите църкви в Преслав (обр. 85). Стените са били от продълговати квадри, слагани в правилни редове само напречно на зидовете. Спойката им е с хоросан, смесен с пясък и дребни речни камъчета, а фугите са широко замазани. Вътрешността на стените между лицевите квадри е запълнена с блокаж. Стените, ако се съди по широките им фундаменти, ще да са били доста дебели, за да носят тежки каменни или тухлени сводове и конхи. Те не са били разчленени с полупиластри нито отвътре, нито отвън. Поради това и поради масивния градеж църквата ще да е имала отвън строг и монументален вид, оживен може би само от подпокривния корниз, профилиран с цилиндричен торус и два реда квадратни зъбци. Вътрешността, напротив, ще да е била по-богата откъм пластична украса, за която свидетелствуват намерените при разкопките мраморни стълбове, части от олтарната преграда, атическа база на колона, плочи с украса от палмети, каквито са украсявали и двореца, и други подобни материали. Подовата настилка е била също от мраморни плочи. Възможно е базиликата Гебе клисе да е била построена в края на IX в. от цар Симеон като съборна църква на новата му столица, пренасяйки в монументален вид плисковския базиликален тип.

Четвъртата базилика в Преслав е една съвършено малка постройка с дължина 9 м и ширина 7,50 м.[116] Нейният план е почти квадрат, от който се издава' само една полукръгла апсида (обр. 86). Това е един съвсем опростен вариант на еднотипните базилики в Плиска, съставен от трикорабен наос и притвор с един единствен вход на западната страна.

Трите кораба са разделени само с по един продълговат зидан стълб, който поддържа от двете си страни по една арка, стъпваща към изток на олтарните стенички, а към запад — на силно издадени пиластри, вградени в стената, която отделя наоса от притвора. Стените на олтарната част имат обичайното надебеляване. Стените не са разчленени нито отвън, нито отвътре. Строени са с ломен камък и глина. За надстройката на тази църква ни дава представа нейният

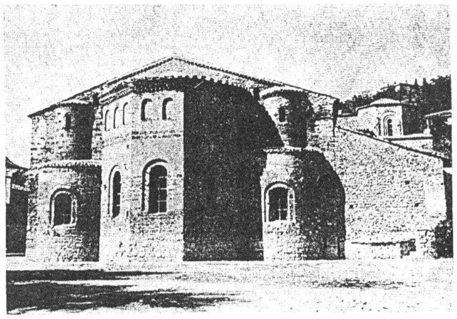

88. Охрид. Църква Св. София. Източна фасада. Снимка (авторът)

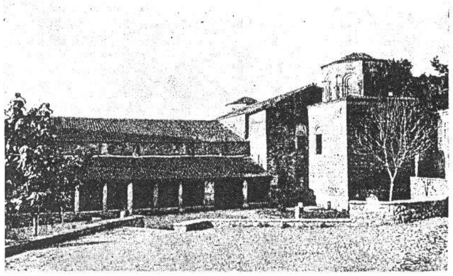

89. Охрид. Църква Св. София от север. Снимка (авторът)

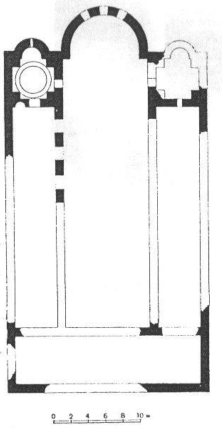

90. Преспа. Базилика Св. Ахил. План (по Йорд. Иванов)

най-близък паралел — църквата Св. Стефан в Костур от средата на XI в., която има почти същия план и същите размери (9,50×7,45 м). Костурската едностълбна базилика е малко по-удължена от преславската и средният й кораб се издига спрямо хоризонталните му измерения непропорциално високо над страничните кораби. Пряка зависимост обаче между двете църкви засега не може да се докаже. По-скоро ние би трябвало да предполагаме, че и в двата случая имаме опростяване на базиликалния тип, който все още се поддържал през IX—XI в. в отделни балкански центрове (Плиска, Преслав, Несебър, Охрид, Костур и др.) по стара традиция.

Базилика е била вероятно и княз Борисовата църква Св. София в Охрид (обр. 87). Тя е запазена и досега, но при неотдавнашните консервационни работи в нея е могло да се установи, че сегашният й вид се дължи на късни добавки и преустройства, някои от които са направени дори през турско време, когато църквата е била използувана като джамия. Борисовата църква е била трикорабна, с галерии над притвора и страничните кораби подобно на галериите на Голямата базилика в Плиска. На изток галериите са завършвали с по един параклис, чиито апсиди и досега стоят на източната фасада над апсидите на протезиса и диаконикона. Във времето на охридския архиепископ Леон (1037—1056) църквата е била основно преустроена. Тогава точно по средата, гдето и сега разстоянието между четвъртитите зидани стълбове е по-голямо, е бил оформен трансепт, широк почти колкото средния кораб. На пресечката на трансепта със средния кораб се е образувал квадрат, над който се е издигал върху пандантиви купол. Средният кораб е завършвал с петстенна апсида която има ширината на кораба и отвън е украсена със слепи прозорци (обр. 88). Апсидите на страничните кораби са полукръгли. На запад църквата е имала притвор, покрит с пет кръстати свода. Притворът е двуетажен. До горния етаж се достига по стълба, която се помещава в едно квадратно помещение, долепено до северната стена на притвора. Сегашният външен открит притвор с галерия над него и с две крила към север и юг е бил прибавен в 1317 г. В днешното си състояние Св. София е също трикорабна базилика. И трите кораба са засводени и са поставени под един общ двускатен покрив (обр. 89). Вътрешността действува със своята строга простота. Стените й са широки и неразчленени. Масивните стълбове минават в арки без каквито и да било капители или корнизи. На архитектурата липсва всякаква пластична украса.[117]

Като представителна царска и патриаршеска църква е била издигната и базиликата, Св. Ахил (обр. 90) на едноименния остров в Преспанското езеро.[118] За неин основател

се смята според едно писмо на архиепископ Теофилакт Охридски самият княз Борис, но
възможно е тя да е била преустроена или изцяло изградена от цар Самуил, когато
в 983 г. той пренесъл от Лариса в Преспа останките на св. Ахилий. От тази църква сега
стърчат стени от източните й части — апсидата, протезиса и диаконикона. Макар и по-
строена в IX или X в., в нея все още са били вложени някои стилови особености, които
я сближават със старите елинистически базилики. Тя се отличава обаче от тях по зида-
ните стълбове, които разделят трите кораба, и главно по тройното оформяне на олтар-
ното пространство, което има най-близки аналогии в Голямата базилика в Плиска. Нейните
стълбове са преминавали, както и в Св. София, в арки без посредството на капител или
корниз. Средният кораб е завършвал на изток с широка и полукръгла отвън апсида,
построена от каменни блокчета. В дъното на страничните кораби са заделени като отделни
помещения протезисът и диаконикът с полукръгли апсиди. Вътрешно тези помещения
са оформени като вписан кръст с купол, барабанът на който почива върху четири арки,
опрени на вградени в ъглите четвъртити стълбове. По градеж барабаните се различават
от градежа на останалите части на църквата, защото те са построени по-късно — в края
на XI в., когато църквата е била възобновена след опожаряването й в 1071—1072 г. На
западната страна е имало притвор, който вероятно е бил разделен на три части съобразно
с корабите на наоса. Тук се е намирало и стълбището за галериите над страничните
кораби и притвора. Подът на галериите е бил от дъбови греди. Дървена е била и покрив-
ната конструкция, докато цялото сложно олтарно пространство е било изградено с тухлени
сводове и арки. За архитектурната украса на църквата нямаме никакви данни. Изглежда,
че и тя, както охридската Св. София, се е отличавала с прости и строги форми. Тази
столична базилика е била твърде голяма (46×23 м) за мащаба на острова (1700 м дълъг
и 500 м широк), но не и за мащаба на тогавашната българска държава.

ЦЪРКВИ С ЦЕНТРИЧЕН ПЛАН

Църкви с центричен план, или, накратко казано, центрични постройки, се наричат
в историята на архитектурата онези сгради, които както в плана, така и в надстройката
подреждат главните части на наоса около един център, който е същевременно и идеален
център на постройката. Поради това центричните постройки могат да бъдат кръгли,
многоъгълни, четириконхални, триконхални, кръстообразни (с еднаква дължина на четирите
рамена на кръста) и квадратни. Един от най-съществените елементи на центричните по-
стройки е техният полусферически купол, чиито конструктивни подпори са така поставени,
че не разкъсват единството на вътрешното пространство. Центричните постройки за хри-
стиянски култови нужди били разпространени още през IV в. в градовете в Източното
Средиземноморие, в които старата елинистическа култура била пуснала дълбоки корени
и в областта на архитектурата. На Балканския полуостров такива култови постройки били
малко разпространени между IV и VI в., и то предимно в Цариград и близките му окол-
ности. В централната област на полуострова този архитектурен тип не е могъл да добие
широка популярност може би поради мъчно преодолими технически причини. Построяването
на купола например, който е имал обикновено размерите на наоса, е било трудна задача
и за добре обучени архитекти.

Центричната постройка е била изолирано явление и в българската църковна архитек-
тура през IX и X в. Досега е открита само една истинска такава постройка — Кръг-
лата църква в Преслав,[119] наосът на която има форма на кръг, покрит с полу-
сферичен купол. Архитектурната идея на тая църква не е възникнала в Преслав. Тя е
материализирана още в късноримската и ранновизантийската архитектура в постройки
с различно предназначение — мавзолеи, мартирии, баптистерии и най-сетне през IV—VI в.
като центрична църква.[120] Между тези ранни постройки и преславската кръгла църква
липсват на балканска почва междинни паметници от типа на църквата в Преслав и затова

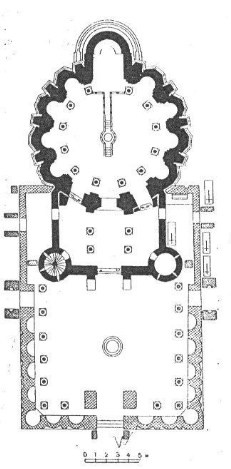

91. Преслав. Кръглата църква. План (по С. Покровски — Б. Игнатов)

едва ли може засега да се приеме, че последната се е появила като резултат на местно историческо развитие, както беше случаят с базиликата.

Но въпреки това Кръглата църква в Преслав е неделима от църковната архитектура на Плиска и Преслав като историческо явление на епохата и като творение, което е осъществило една чужда на преславската архитектура концепция със строителната техника и строителните материали на местните български майстори.

Кръглата църква е била изтъкната в градския ансамбъл чрез особеното й местоположение. Тя се е възвишавала със своя внушителен силует на една огледна тереса на стотина метра южно от двореца на цар Симеон. Съставена е била от три части: кръгъл наос с диаметър 10,50 м, притвор и атрий (обр. 91). Кръглото пространство на наоса е било затворено с дванадесет полукръгли екседри. Една от тях — източната — е била по-голяма и е била развита като четвъртито олтарно пространство, завършващо с полукръгла апсида и синтрон пред нея. На запад три от екседрите са отворени, за да образуват три входа към притвора. Въпреки трите входа и олтарното помещение единството на кръглото пространство на наоса не е нарушено. Напротив, то се е подсилвало още повече от кръга, образуван от дванадесет мраморни колони, поставени на 40 см пред масивните стълбове между екседрите, които са образували конструктивния скелет на кръглия наос (обр. 92). На всяка колона отговаря отвън по една четвъртита лизена, която изпълнява службата на контрафорс. В средата като център на цялата композиция се е намирал висок мраморен амвон, а над всичко това отгоре е доминирал полусферичен купол, широк колкото и самия наос.

Притворът на църквата е имал форма на правоъгълник, в двата западни ъгъла на който са били издигнати по една цилиндрична кула (обр. 93). Притворът е бил разделен с две двойки мраморни колони на три части. Освен това той е имал и горен етаж, до който се е възлизало по дървена стълба в северозападната кула. Следвайки плиско-преславската традиция, и тук архитектът е оставил три входа: един главен на западната страна, с подпрян на два пиластъра малък портал, и по един към север и юг.

Западно от притвора се е простирал почти квадратен атрий, който не е свързан конструктивно с корпуса на църквата (обр. 95). В него били включени и две правоъгълни помещения към северната и южната страна на притвора. Атрият имал обичайните три входа на трите страни, също така снабдени с портали, главният от които, западният, е бил оформен като представителни пропилеи. Периферията на атрия повтаря съвсем точно пери-

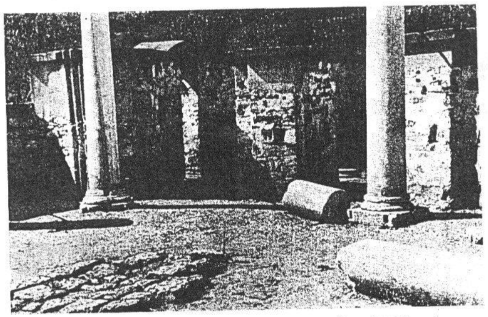

92. Преслав. Кръглата църква. Поглед от наоса към притвора. Снимка (авторът)

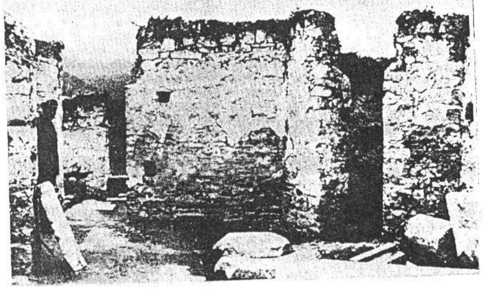

93. Преслав. Кръглата църква. Притворът със североизточната кула. Снимка (авторът)

ферията на наоса: и тук тя е образувана от ред екседри с дълги праволинейни редици от варовикови колони пред тях. Срещу всяка колона е иградена отвън между екседрите по една полуколонка от тухли. Изобщо в тази църква подчертан стилов белег е заоблената (конкавно и конвексно) и раздвижена плоскост, която е прокарана последователно навред. Тази черта е твърде характерна, особено като се има пред вид нейната пълна противоположност с простите и равните плоскости на базиликите в Плиска, Преслав и Охрид.

Строителният материал и строителната техника на Кръглата църква са съвсем еднакви със строителния материал и техниката на цяла редица преславски църкви и други сгради от X в. Нейните основи са от камък и глина, над които идва стъпаловиден цокъл от варовити блокове, а зидовете над него са изградени, както и при повечето преславски църкви, само от ломен камък и бял хоросан, слаган много пестеливо (обр. 94). За стените на атрия, за сводовете, за арките над входовете, а вероятно и за купола са били използувани жълти и червени тухли с различни размери и различна дебелина. На много места са употребени не цели тухли, а едри късове от тухли. На места подобни късове са слагани и при градежа на стените за запълване на празнини между камъните. Явно е, че при строежа на църквата, както при останалите църкви в Праслав, е употребен сборен и разнороден тухлен материал, който съвсем не може да се сравнява с тухления материал и високата техника на византийските църкви от V—VI в. на територията на България

Кръглата църква в Преслав се отличава от съвременните ѝ старобългарски базилики и други църкви и по своята изобилна вътрешна и външна украса (обр. 96). При разкопаването на църквата са намерени множество варовикови късове от външни и вътрешни корнизи с разнообразни профили и пластична украса с елинистически мотиви в късна преработка: мраморни и варовикови конструктивни колони върху атически бази, трапецовидни кемпфери, разни профилирани и орнаментирани плочи, а между тях и един-два вторично употребени късноантични (коринтски, теодосиански) капители. Особено характерни за този паметник са мраморните късове с инкрустирани в тях разноцветни керамични и стъклени плочки, които произхождат от стенната облицовка (плоски и извити рамки), от иконостаса и от амвона (осмостенни колонки, части от архитрав, преградни плочи и др.). Тези пъстри инкрустации са имитирали очевидно подобни инкрустации от цветни мрамори или емайл и са придавали нежен колоритен оттенък на пластичния декор. От друга страна, колористичният ефект от пъстрата подова настилка, от облицовании с мрамор цокъл на стените и от ярките фигури на златен фон на стенните мозайки се е допълвал и от изобилна облицовка на някои части от стените с керамични плочки, по които са били цветно нарисувани човешки фигури, растителни мотиви и геометрични мотиви (обр. 97).[121]

Преславската ротонда е била дворцова църква. Малките размери на нейния кръгъл наос, архитектурната концепция, пространственото оформяне и изключително богатата и разнообразна украса на тази постройка показват, че тя не е била обикновена обществена църква (обр. 98 и 99). Построена в своята естествена историческа обстановка между много други съвременни ней църкви, тя е била отличена от тях архитектурно и декоративно поради своето по-особено предназначение. За Преслав Кръглата църква е била това, каквото е била за Плиска Голямата базилика, каквато е станала по-късно и църквата Св. Ахил за Преспа.

След всичко това изниква въпросът: тази прекрасна църква, това архитектурно бижу, издигнато на лично място близо до двореца, за да се вижда от целия град, тази църква, за чиято архитектурна концепция и форма няма междинни звена в централната област на Балкана, които да я свържат генетически и исторически с ранновизантийските ротонди от същия тип — тази именно кръгла църква не е ли резултат на високото равнище на българската култура във времето на цар Симеон? Не е ли възникнала тя като подражание на някоя неизвестна нам цариградска църква, но построена със средствата и техниката на преславските майстори от X в.? Нейният модел не би ли могъл да бъде посочен лично от цар Симеон, който, преди да се възкачи на българския престол, бе добил във византийската столица своето образование и политическо възпитание, който беше наречен от

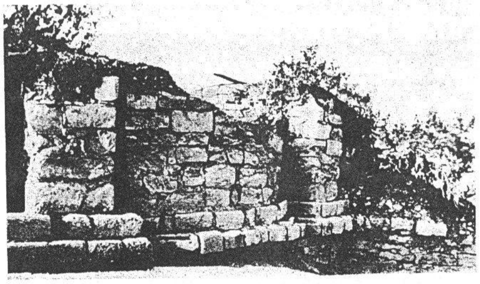

94. Преслав. Кръглата църква. Детайл от южната стена. Снимка (авторът)

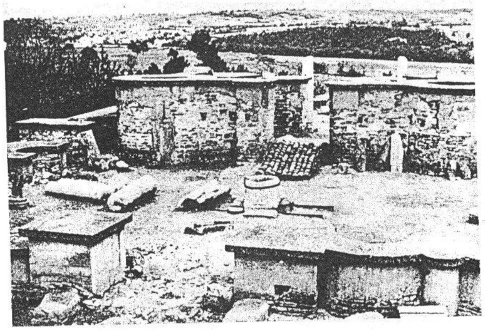

95. Преслав. Кръглата църква. Атрият и западната фасада. Снимка (авторът)

самите византийци „полугрък“ и който до края на живота си мечтаеше да седне на трона на византийските василевси? Голямото църковно строителство на Василий I не е ли могло да вдъхнови и цар Симеон и да му внуши идеи за собственото му строителство в Преслав?[122]

Косвен отговор на този въпрос ни дават близките паралели на богатата и изящна пластична украса на Кръглата църква с подобната украса на някои цариградски църкви от X в. и особено с пластичната украса на църквата Св. Богородица, построена в 908 г. от Константин Липс и известна сега под названието „Фенер иса“. Тази църква също така се е отличавала със своята изобилна и високо художествена пластична украса и със своите пъстро инкрустирани иконостаси и мебели от бял мрамор. Голямата близост между Кръглата църква в Преслав и Фенер иса в Цариград по отношение на тяхната вътрешна и външна украса не се състои само в общата декоративна система, но и в еднаквите украсителни мотиви, както и в стила и техниката на тяхното изпълнение. А. Грабар, който направи подробен анализ и грижлива съпоставка на архитектурната украса на тези две църкви, е достигнал до извода, че преславските каменоделци са имитирали мотивите и техниката на цариградските майстори. Според него в това отношение Преслав замества разрушените и изгубените паметници на византийската столица.[122а]

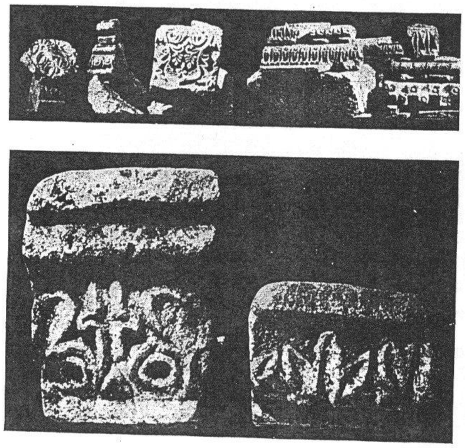

96. Преслав. Кръглата църква. Корнизи. Снимка (авторът)

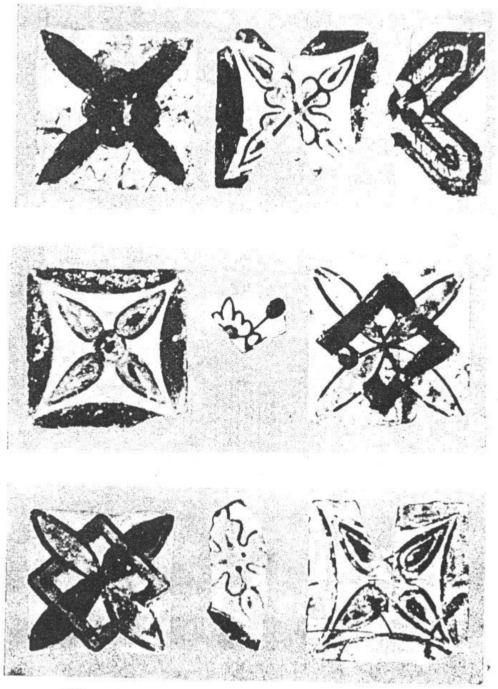

97. Преслав. Кръглата църква. Керамични плочки за облицовка. Снимка (Археол. музей)

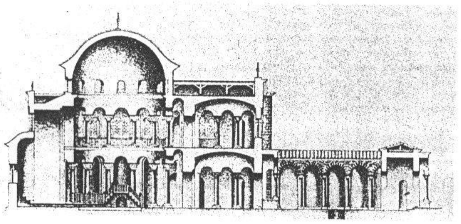

98. Преслав. Кръглата църква. Надлъжен разрез. Реконструкция Б. Игнатов

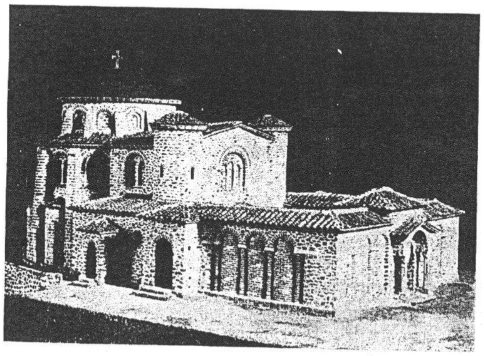

99. Преслав. Кръглата църква. Реконструкция Б. Игнатов

Но в Плиска и Преслав ние имаме и нещо друго, което също би могло да бъде внушено от съвременната архитектура на Цариград. Това са просторните атрии пред Голямата базилика и Кръглата църква, които не се срещат при по-късните църкви в централната област на Балкана. Наистина тази почти неизбежна съставна част у всички старохристиянски и ранновизантийски църкви още през VII в. е била загубила във византийската столица своето първоначално предназначение, но за представителните църкви в Плиска и Преслав, които са били построени наскоро след покръстването, те все още са могли да имат своето първично значение. Освен това този декоративен двор пред църквите все още не е бил безсмислена преживелица, защото той се появил отново в Цариград и през IX в. Така в императорския дворец била изградена от Михаил III вероятно през 864 г. църквата Св. Богородица при Фара, която имала нартекс и атрий.[123] През 880—881 г. Василий I построил своята бележита църква „Неа“ (осветена на 1 май 881 г.), която също имала на западната си страна атрий с две фиали.[124] Такъв атрий направили също Роман III Аргир (1028—1034) пред църквата на цариградския манастир Богородица Перивлептос и Йоан II Комнин и жена му Ирина (1118—1143) пред църквата Пантократор.[125] Ch. Diehl изтъква като пречка за строеж на атрии в Цариград обстоятелството, че те заемали много място в гъсто застроения град. Само императорите, продължава бележитият френски византолог, за чиито постройки размерите на пространството били без значение, са могли да запазят атрия.[126] Ние мислим, че тази хипотеза може да важи и за представителните царски църкви в българските столици.

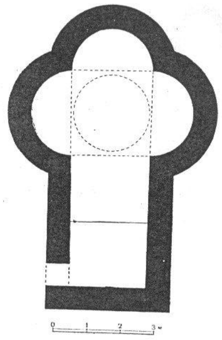

100. Плиска. Триконхална църква. План (по Ст. Михайлов)

ТРИКОНХАЛНИ ЦЪРКВИ

Към центричните постройки спадат и триконхалните църкви, когато техните конхи са групирани като трилистник около един център. Пространството, затворено между конхите, има форма на квадрат и бива покрито обикновено с полусферичен купол.[127] Ние знаем постройки с такъв план в централната област на Балкана още от VI в., но това са малки сгради, които са служели за баптистерии.[128] Приложен в старобългарската църковна архитектура, този план се явява още през IX—X в. вероятно като чужда заемка.[129]

Останки от една такава църква са открити във Външния град на Плиска (№ 28).[130] Тя е много разрушена и затова нейният план и архитектурната ѝ форма могат да се възстановят само в най-общи черти (обр. 100). Постройката е била 9 м дълга и 6,50 м широка. Състояла се е от наос и притвор. Наосът е бил образуван от три еднакво големи и непосредствено свързани една с друга полукръгли конхи. Последните са поддържали вероятно купол върху цилиндричен барабан. На западната страна вместо конха е имало правоъгълно засводено пространство, чието продължение е образувало притвор. Подовата настилка е била от квадратни тухли.

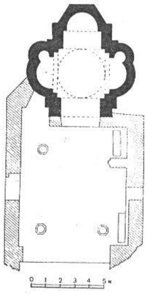

101. Охрид. Църквата Св. Пантелеймон. План (по Д. Коцо)

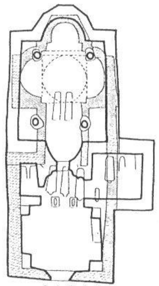

102. Охрид. Манастир Св. Наум. План на старата и на сегашната църква (по Д. Коцо)

103. Охрид. Манастир Св. Наум. Сегашната църква Св. Архангел. Снимка (авторът)

Не съществуват никакви данни за датата на тази църква, но ако съдим по нейната съвсем проста триконхална форма, която има най-близки паралели с някои подобни църкви в Западна Македония, тя би могла да произхожда от X—XI в.

Триконхални църкви са строени твърде рано и в Западна Македония. Ние знаем от Теофилактовото житие на Климент Охридски, че последният построил в деветдесетте години на IX в. две църкви в Охрид, които били по размери много по-малки от съборната, но по-красиви от нея със своята кръгла и сферична форма.[131] Една от тези църкви, посветена на св. Пантелеймон, е открита неотдавна под развалините на Имарет джамия.[132] Оказало се, че Климентовата църква в същност не е била кръгла и сферична, както я описва Теофилакт, а триконхална сграда с купол и притвор (обр. 101). Към север и юг тя е имала по една конха, а на изток е била прибавена тристенна отвън апсида с ясно очертано правоъгълно пространство пред нея. На западната страна е било симетрично повторено източното предапсидно пространство, а след това е идвал притворът, в дясната страна на който Климент саморъчно си бил иззидал гроб. Тази църква е имала добре изразен централен план, чиито две големи странични конхи и малките прибавки към тях, както и полусферичният купол върху кръгъл барабан над наоса са я правели да изглежда наистина „кръгла и сферическа".

Климентовата църква е претърпяла няколко по-късни промени. Първоначалният малък притвор е бил разрушен и на негово място се е явило обширно помещение с четири стълба и нов притвор пред него.

Големият авторитет на Климент ще да е бил причина планът на неговата църква да стане популярен в Охридско. Тя е послужила за образец на църквата в манастира Св. Архангел на южния бряг на Охридското езеро, построена в 905 г. от другия охридски просветител и ученик на Методий — Наум — с подкрепата на княз Борис и неговия син Симеон. Тя също не съществува, но нейните основи са открити при последните изследвания под сегашната късно преустроена като четиристълбна манастирска църква.[134] Нейният план е бил съвсем подобен на Климентовата църква Св. Пантелеймон (обр. 102). Тази църква съществува и досега, но основно преустроена като четиристълбна (обр. 103).

Такива триконхални църкви от IX—X в. са открити и на някои други места в Охридско. Една от тях се е намирала на хълма „Горица" на източния бряг на Охридското езеро.[135 и 136]

КРЪСТОКУПОЛНИ ЦЪРКВИ

(Църкви с вписан кръст в квадрат)

Ядрото на кръстокуполните църкви е квадрат, над който стои полусферичен купол сложен върху висок барабан. Барабанът почива върху кръгла основа, която е образувана от четири пандантива, вмъкнати между четири полукръгли арки. Последните стъпват върху четири подпори (стълбове или колони), поставени в ъглите на покрития с купол квадрат. Тежестта на купола се прехвърля върху съответните външни стени чрез широки арки или полуцилиндрични сводове. Така около централния купол на църквата се образува кръст от сводове, които се издигат високо и се проектират във външността на църквата. На покрива те също образуват кръст около куполния барабан, който отвътре е цилиндричен, а отвън бива цилинидричен или многостенен. Той е прорязан околовръст с четири или повече високи и тесни прозорци. Пространствата, които се включват между рамената на кръста и външните стени на църквата, са всякога по-ниски от кръстните рамена и са покрити отвътре със сводчета, със слепи куполчета (калоти) или с истински куполчета, които се издават над покрива върху високи барабани. В последния случай ъгловите куполчета са всякога композиционно подчинени на централния купол, който господствува със своята височина и големина. Към така оформеното ядро на църквата се прибавя на запад притвор, а на изток олтарна част, която завършва с една или три апсиди. Според броя и вида на подпорите, които крепят купола над квадрата, различаваме четири варианта на кръстокуполната църква:

1. Преходен тип между трикорабна базилика и кръстокуполна църква.
2. Църкви с четири свободни подпори (колони или стълбове).
3. Църкви с две свободни подпори.
4. Църкви с вградени подпори.

Тези четири варианта са разпространени във Византия, Гърция и в централната област на Балкана. Те са преминали и в българската църковна архитектура още през IX и X в.

У нас съществуват ранни представители на кръстокуполната църква, по които могат да се установят близки генетични връзки между този нов архитектурен тип и старата трикорабна базилика. Новият тип е получил от базиликата трите засводени кораба. Страничните кораби са значително по-тесни и по-ниски от средния. Те са разделени от средния не вече с два реда колони или с четвъртити стълбове, а със стени, които в средата на църквата са прекъснати от един напречен кораб, широк и висок колкото и средния кораб. Както видяхме по-горе, такъв напречен кораб е получила при преустройството ѝ през XI в. и базиликата Св. София в Охрид. От пресечката на двата кораба — средния и напречния — се образува квадрат, над който посредством пандантиви е поставен цилиндричен барабан, затворен отгоре с полусферичен купол. Крайните части на пресечените два свода образуват около основата на барабана краищата на равнораменен кръст, който е проектиран и на покрива. Преходният тип между базиликата и завършената кръстокуполна църква е представен у нас през X—XI в. от църквата Св. Иван в Несебър и от църквата Св. Герман при Преспанското езеро.

Църквата Св. Иван в Несебър[137] е достигнала до нас с незначителни поправки, които не са променили много първоначалния ѝ вид (обр. 104). И тя, както всички църкви от тоя тип, има сравнително малки размери (външна дължина 12 м, ширина 10 м). Построена е изцяло от речен и ломен камък. Тухлата е била пестеливо употребена в барабана като няколкореден пояс между каменния градеж. Срещаме я в ограничена употреба и в украсата на фасадите.

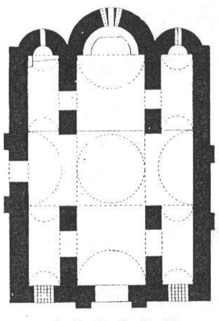

104. Несебър. Църквата Св. Иван. План (по А. Рашенов)

Арх. Ал. Рашенов определя типа на тази църква по следния начин: „Хоризонталният разрез на църквата Св. Иван показва трикорабна бизилика, а в системата на сводовото ѝ покритие се вижда равнораменният гръцки кръст." В същност сводовете не образуват равнораменен кръст, защото формата на тая несебърска църква е удължен правоъгълник, който завършва на изток с три полукръгли апсиди. Пред средната апсида няма предапсидно пространство. На запад сега липсва обичайният конструктивно свързан с постройката притвор. Трите входа на западната фасада, които отговарят на вътрешното разчленение на пространството, показват обаче, че църквата вероятно е имала първоначално дървено преддверие. Вътрешното пространство е разчленено с две надлъжни стени на три засводени кораба. При олтара и в

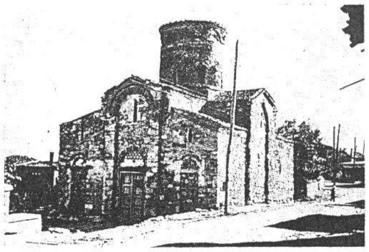
105. Несебър. Църквата Св. Иван от югозапад. Снимка (авторът)

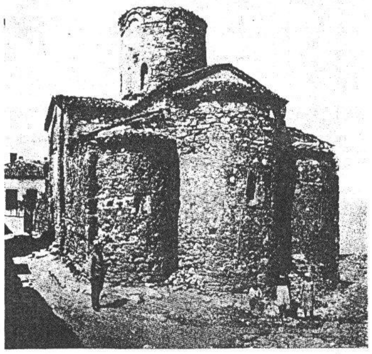
106. Несебър. Църквата Св. Иван от изток. Снимка (по Цимерман)

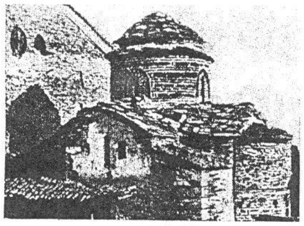

107. Герман. Църква Св. Герман. Снимка (по Йорд. Иванов)

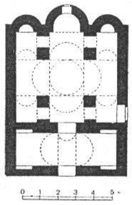

108. Герман. Църква Св. Герман. План (по М. Злокович)

западната част на наоса тези стени са прорязани с по един тесен проход. Над квадрата, където напречният свод пресича свода на средния кораб, се издига висок цилиндричен отвътре и отвън барабан, който завършва с полусферичен купол.

Външното оформяне на църквата е точно отражение на вътрешното разчленение (обр. 105 и 106). Сводовете, които образуват кръстните рамена, са високо повдигнати и завършват с триъгълни фронтони, които са също белег за старинността на типа. Като доминиращ акцент на постройката служи нейният висок барабан. Източната фасада е образувана от трите гладки и лишени от всякаква украса апсиди. Останалите фасади са разработени също като равни плоскости, за да се изтъкне високата сляпа арка в средата им, която достига до сводовите фронтони и ясно маркира главните кораби: напречния и средния.[138] Арките са образувани от две плоски лизени, които започват от земята и непосредствено под триъгълните фронтони се съединяват посредством полукръгла дъга. Тези арки нямат конструктивно назначение, но те не са още и псевдоконструктивните арки, които ние познаваме от църквите в Плиска и Преслав.

Църквата Св. Иван се отличава от другите несебърски църкви и по своята още съвсем скромна външна украса. Освен в зъбчатия подпокривен корниз ние виждаме тухлата като декоративен елемент в полукръглите проекции на сводовете и в архиволтите на входовете и прозорците. Тя запълва също люнетите над северния и южния вход с известния в Несебър решетъчен мотив. Опит за пластично оживяване на плоскостите е направен при куполния барабан, гдето освен четирите тесни прозореца виждаме и четири фалшиви, съвършено еднакви с истинските. Между прозорците се намират и малки полукръгли ниши, които са повторени в по-голяма мярка и под куполния корниз. По своя ранен и още ненапълно развит тип, по конструкцията на целия корпус, по своите прости, но стройни форми, по градежа и по скромната си керамопластична украса църквата Св. Иван може да бъде датирана не по-късно от началото на XI в.[139]

Църквата Св. Герман[140] е от същия тип, но се отличава от несебърската по своя квадратен наос, в който трите кораба са значително по-къси (обр. 108). Вследствие на това разделните стени между корабите се проектират в план като четири квадратни стълба. Напречният и средният кораб имат еднаква височина и ширина. Над тяхната пресечка се издига куполният барабан, който се поддържа от равнораменния кръст на четирите еднакви свода. В междурамията се тулят силно редуцираните засводени части на страничните кораби. Германската църква има също три полукръгли отвън и отвътре апсиди без предапсидно пространство. На западната страна се намира конструктивно свързан с постройката притвор, в източната и западната страна на който са вдълбани по две плоски ниши, отговарящи на страничните кораби. Притворът има само един вход на западната стена. Покритието му е напречен свод.

Куполният барабан е по-нисък от барабана на църквата Св. Иван (обр. 107). Той също е цилиндричен, с четири тесни прозореца, поставени в средата на плоски арки. Около барабана са изтъкнати съвсем ясно четирите свода, които завършват с ъгловати фронтони.

Църквата е дълга 10,50 м и широка 6,70 м. Тя е построена от ломен камък, но са употребени и тухли за уравнителни редове, които по барабана образуват доста правилен opus mixtum (един ред камъни между два реда тухли). Само от тухли са изградени четирите прозореца на барабана и вероятно вътрешните сводове. Фасадите са прости и строги и са лишени от всякаква пластична украса. Изобщо църквата Св. Герман се отличава със своите хубави външни и вътрешни пропорции и добре уравновесен купол.

Германската църква е била построена вероятно от цар Самуил през 1006 г. В гробището около нея са почивали в 993 г. неговите родители Никола и Рипсимия и брат му Давид. Над гробницата им е била поставена мраморна плоча с прочутия Самуилов надпис от същата година.[141]

Родината на напълно развитата кръстокуполна църква с четири свободни подпори е Византия. Най-старият, вече добре оформен тип е бил построен в цариградския дворец около 880 г. от император Василий I. Църквата сега не съществува, но е добре известна по стари описания, които я наричат „новата църква“ или просто „Неа“.[142] Както във Византия, така и в България този вид кръстокуполни църкви се разпространява през епохата на развития вече феодализъм, когато дори и царските дворове не строят вече монументални базилики. Кръстокуполните църкви имат сега много по-малки размери и скромна архитектурна украса. Но като конструкция и решение на пространствени проблеми те все още показват много логика в пропорциите и много усет за изящна архитектурна форма. Според това, дали средната апсида стои непосредствено до източното рамо на кръста или пък между последното и апсидата е оставено едно четвъртито олтарно пространство, чийто свод е малко по-нисък от свода на кръстното рамо, различаваме и други два варианта на този архитектурен тип: кръстокуполни църкви без предапсидно пространство и кръстокуполни църкви с предапсидно пространство. Първите се наричат още провинциален вариант, а вторите — столичен.

Не е известно кога и где в България се е появила първата кръстокуполна църква с четири свободни подпори. В Плиска я намираме твърде рано. Нейните развалини са открити в жилищния дворец непосредствено до неговата „женска“ половина, с която тя е свързана конструктивно и посредством един допълнителен строеж в

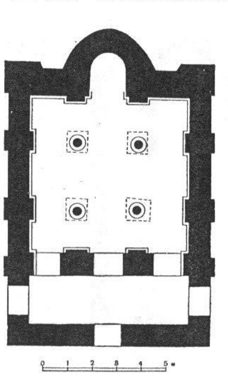

109. Плиска. Кръстокуполна църква в двореца. План (по П. Карасимеонов)

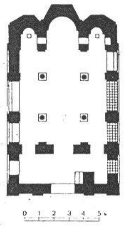

110. Преслав. Църква на „Аврадака“ № 1. План (по Б. Игнатов)

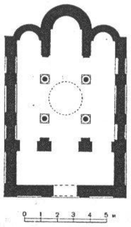

111. Преслав. Църква на „Аврадака“ № 2. План (по Б. Игнатов)

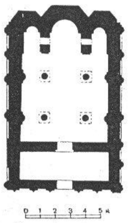

112. Преслав. Църква на „Бял бряг“ № 1. План (по В. Иванова)

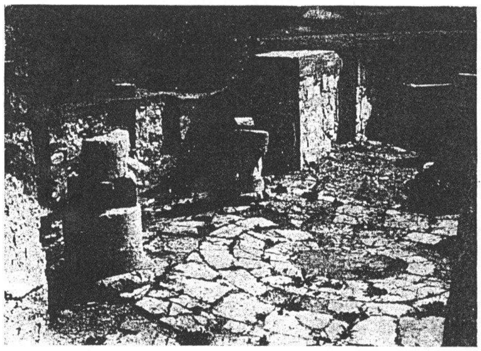

113. Преслав. Църква на „Аврадака“ № 2. Наосът. Снимка (авторът)

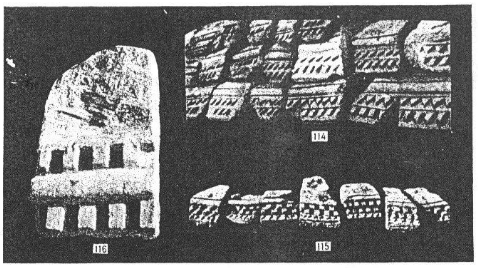

114. Преслав. Зъбчати корнизи от църквата на „Аврадака“. Снимка (по В. Иванова)
115. Плиска. Зъбчати корнизи. Снимка (авторът)
116. Преслав. Корниз от църквата на Мостич. Снимка (авторът)

жилищната палата (обр. 109). Това обстоятелство ни дава основание да предполагаме, че въпросната постройка е била домашна дворцова църква, която ще да е била построена за религиозните нужди на двора, преди още той да се премести в Преслав.

От плисковската кръстокуполна църква в двореца са запазени сега само основите.[143] Нейният наос е бил 6,30 м дълъг и 6,50 м широк. В средата му са се издигали четири колони, от които към всички страни излизали арки, стъпващи върху насрещни пиластри. Източният свод на кръста е допирал непосредствено до единствената дълбока апсида, а това показва, че църквата е имала план и конструкция на провинциалния вариант. На западната страна се е намирал притвор, който е имал три входа към наоса, но и характерните за Плиска и Преслав входове към север и юг. Отвътре църквата е била облицована с мраморни плочи, а надлъжните стени отвън са имали по четири лизени, които отговаряли напълно на вътрешното разчленение и на вътрешните полупиластри. В това отношение дворцовата църква в Плиска се е придържала повече към византийските образци.

Кръстокуполни църкви с четири свободни подпори е имало и в Преслав, и то в много по-голям брой, отколкото в Плиска. Този вид църква в нейните различни варианти е заемала в църковната архитектура на втората столица такова място, каквото е имала базиликата в Плиска. И това е напълно понятно. Докато Плиска в своя политически и културен живот е оставала по-незасегната от влиянието на Византия, нейната църковна архитектура е следвала традициите на старото местно строителство. С въздигането на Преслав в столица на държавата условията се променили значително. В царския двор и висшите болярски среди проникнало — било чрез църквата, било чрез непосредствени лични връзки и отношения — все повече и повече влиянието на Цариград, което не е могло да не засегне и църковната архитектура.

Откритите досега кръстокуполни църкви с четири свободни подпори в Преслав се намират във Външния град, в „Патлейна“ и в местността по десния бряг на р. Тича, гдето са били разположени няколко манастира и отделни болярски вили. В тази местност са разкопани и проучени църква № 1 на „Аврадака“,[144] църква № 2 на „Аврадака“,[145]

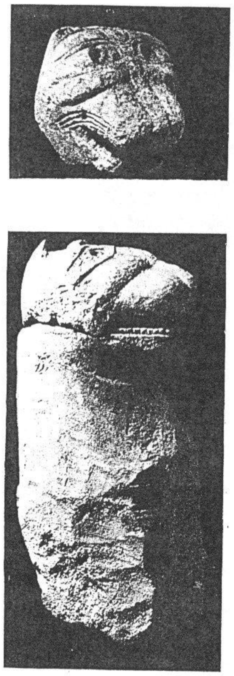

117. Преслав. Животински глави от камък. Снимка (по В. Иванова)

църква № 1 в „Бял бряг“,[146] църквата на „Дългата поляна“[147] и църквата на Мостич в „Селище“[148] (обр. 110, 111 и 112). Тези църкви принадлежат към сложния цариградски вариант с предапсидно пространство, което удължава наоса към изток и дава възможност да се развият от двете му страни необходимите за богослужението помещения за протезис и диаконикон. По размери те също не се отличавали много една от друга: най-малката им дължина е около 10 м, а най-голямата — около 15 м. В основата на всички е била вложена една и съща концепция по отношение на плана и надстройката, употребен е почти еднакъв строителен материал и е приложена почти еднаква строителна техника, защото всички са произведения на една и съща школа, на местни майстори и на едно и също време — X в. Между тях съществуват, разбира се, и разлики, които обаче се свеждат почти само до подробности.

Подкуполните подпори на тези църкви са били колони — монолитни или изградени от отделни барабани (обр. 113). Срещат се и колони от тухли, специално приготвени като четвърт сектор от кръг. На изток църквите са завършвали с по три апсиди — било полукръгли, било многостенни (три- и петостенни), било две полукръгли и една многостенна между тях. Преобладава въобще многостенната форма на средната апсида. Притворите им са били едноставни. Църквите № 1 и 2 на „Аврадака“ имали притвори, отворени към наоса с три входа и с врати към запад, север и юг. Църква № 1 на „Бял бряг“, напротив, се е отклонявала от плисковско-преславската традиция, защото е имала само по един вход към наоса и към запад.

При тези църкви е бил приложен особен начин на строеж: залагани са обикновено много широки основи, върху които са изграждани стените от ломен или лекообработен камък и бял хоросан. Правилни блокове са употребявани рядко, а тухли с различен цвят и размери били използувани за подплънка между камъните и найвече за арките и сводовете. В стените били вграждани и специални акустични гърнета.

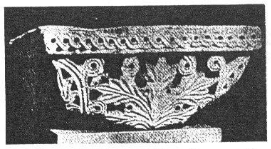

118. Преслав. Капител от църква. Снимка (Археол. музей)

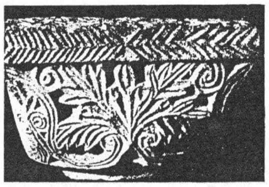

119. Преслав. Капител от църква. Снимка (по Й. Чангова)

Състоянието, в което са достигнали до нас четирите църкви, е твърде лошо, за да може да се каже нещо по-определено за тяхното вътрешно архитектурно оформяне. За него можем да имаме известна представа по много паметници от този тип, запазени на други места. Значително повече данни имаме обаче за техните фасади. Тук принципът за разчленение на плоскостите със слепи аркади е доста последователно приложен, и то като се е спазвало правилото външното разчленение да отговаря на вътрешното разпределение на пространството и на неговите конструктивни оформители. Фасадните аркатури са били едностъпални (църкви № 1 и 2 на „Аврадака“, църквата на „Дългата поляна“) и двустъпални (църква № 1 на „Бял бряг“). По отношение обаче на формата на пиластрите и лизените църква № 1 на „Бял бряг“ се отклонява от другите кръстокуполни църкви в Преслав, понеже към нейните лизени са прибавени вградени полуколони, каквито е имало и между екседрите на атрия на Кръглата църква в Преслав. С това църква № 1 на „Бял бряг“ се приближава още повече до цариградската архитектура. Полуколонките на западната фасада са заменени с ъгловати издатъци.

В разглежданите преславски църкви се наблюдава и своеобразният конструктивен похват, който ние познаваме вече от Плиска. При някои от тях дъната на слепите арки по надлъжните стени не са свързани конструктивно с носещите части, а са изградени допълнително и с по-друг материал. Така например в църква № 1 на „Аврадака“ дъната на слепите арки са били тънки и слаби стени от случаен (керемидени късове и други подобни) материал, споен с глина. В църква № 3 на „Бял бряг“ запълващата стена е била дебела само 20 см и е била направена от един ред тухли (обр. 127).

За украса и хоризонтално разчленение на вътрешността и външността на стените в църкви № 1 и 2 на „Аврадака“ са употребени профилирани корнизи от варовик и мрамор (обр. 114, 115 и 116). Външните подпокривни корнизи, предимно от варовик, са били по-богати, повече профилирани и украсени с единични или двойни редове от остри или четвъртити зъбци. Характерни за Преслав са били корнизите с висящ торус, който понякога е придружавал и зъбчатия орнамент.

От намерените при разкопките материали се вижда, че някои от църквите са имали и пластична украса (обр. 118, 119 и 119а). Манастирската църква № 1 на „Аврадака“ е имала варовикови и мраморни капители със и без релефна орнаментика, мраморни профилирани плочи и варовикови глави на животни (лъвица и маймуна), вградени в стените (обр. 117). Външността на тази църква е правела впечатление с многобройните си корнизи, които са опасвали цялата сграда под покрива и отделните ѝ части. В тимпана на главния вход е имало цветна композиция от рисувана преславска керамика.

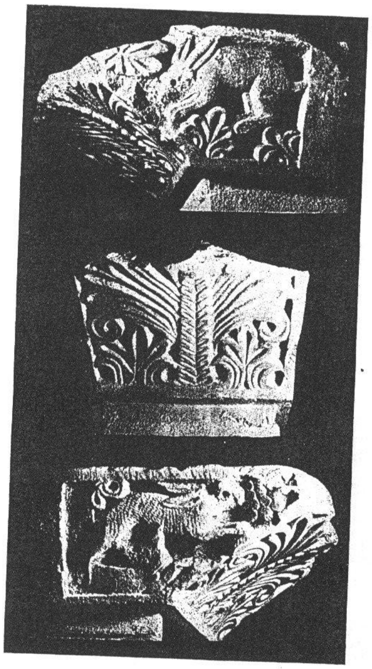

119а. Преслав. Трите страни на мраморна конзола. Снимка (ДФА)

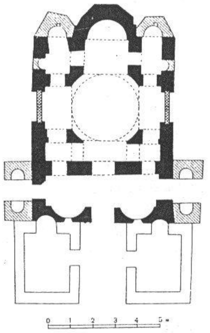

120. Преслав. Църква на манастира в „Патлейна". План (по Ст. Бояджиев)

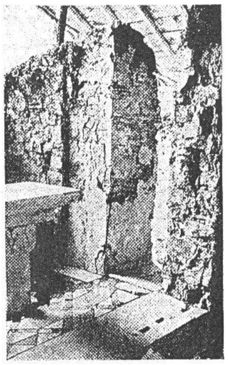

121. Преслав. Част от олтара на църквата в „Патлейна". Снимка (по Й. Господинов)

Църквата на манастира в местността „Патлейна"[149] е достигнала до нас в сравнително по-добро състояние, което позволява да се установят значителни по-късни преправки (обр. 120 и 121). Нейният купол е бил поставен върху четири зидани стълба, които образуват квадратния център на наоса. В северната и южната стена на последния се виждат основите на две тънки прегради, които не са свързани с носещите части на надлъжните стени. Тяхното предназначение е било само да затворят откъм север и юг напречния кораб на църквата. Очевидно е, че на тези две тънки стени е имало по един двоен или троен прозорец, който се е намирал точно в напречната ос на подкуполния квадрат. Олтарното пространство се състои от съобщаващи се помежду си протезис, презвитерий и диаконикон. И трите части завършват отвън с многостенни апсиди, двете крайни от които са били допълнително пристроени. Първоначално църквата е имала притвор с обичайните три входа към запад, север и юг, пред които е имало малки преддверия. Двете полукръгли ниши на западната стена на притвора ние ще намерим на западната стена на църквата във „Въбилин дол" и в притвора на църквата до с. Виница. Две четвъртити помещения са били прибавени допълнително към западната фасада. Те нямат никаква конструктивна връзка със зидовете на църквата. Входовете на помещенията са обърнати към прохода между тях. Църквата в „Патлейна" е имала извънредно богата пластична украса от мрамор и облицовка на някои части от стените с рисувани керамични плочки.[150]

Под силно цариградско влияние са били построени в Преслав в различни времена една над друга и две църкви от по-сложен кръстокуполен тип, който не може да се възстанови в подробности поради лошото състояние на основите им.[151]

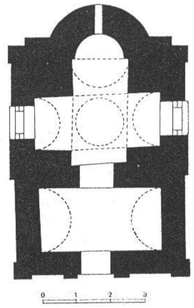

128. Преслав. Църква с вписан кръст на „Делидушка". План (по Ст. Станчев)

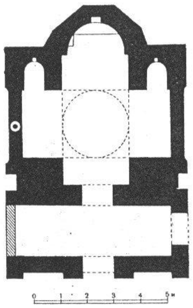

129. Преслав. Църква с вписан кръст в „Селище". План (по Й. Господинов)

дователно точно както при всички кръстокуполни църкви. Единствената разлика е в броя на подпорите вътре в самия наос — вместо четири свободни подпори в този вариант има само две колони или зидани стълбове, които се издигат в западната част на наоса. Службата на източните подпори се извършва от челните страни на приапсидните анти. По такъв начин в тези малки църкви са спестени не само две колони, но е постигнато и сполучливо пространствено решение: източната част на наоса заедно с презвитерия (който е бил отделен само с ниска преграда) са обединени в едно цяло от купола и прилежащите сводове и се обхващат с един поглед.[156]

Конструктивната система на този тип преславски църкви е еднаква. В подробности обаче те се различават, а това показва, че са били дело на различни строители и вероятно на различни времена.[156a] Така например, докато църквата гробница № 3 в „Селище" и църквата на „Тузлалъка" са се отличавали със своите по-строги и по-прости форми, останалите две църкви — № 3 на „Бял бряг" и № 4 в „Селище" — имат по-правилни пропорции и по-раздвижени плоскости. Църква № 3 има по фасадите си лизени, които вероятно подсилват носещите стени. Църквата на „Тузлалъка" е имала отвън съвсем гладки стени, но в наоса в дългите стени са врязани по две плоскодънни ниши, които нямат никакво конструктивно значение. Освен това тази църква се е отличавала със своята подова настилка от варовикови плочи, в които са били инкрустирани рисувани керамични плочки (обр. 122 и 123).[154] Църква № 3 на „Бял бряг" показва по-голямо разчленение на плоскостите: отвътре плоски ниши, а отвън сляпа едностъпална аркада, която следва вътрешното деление на пространството. Само арките встрани от апсидата са били чисто декоративни. Църква № 4 в „Селище" по отношение на раздвижени плоскости стои близо до църква № 3 на „Бял бряг", но се различава от нея по двустъпалността на сляпата аркада по надлъжните стени,

а така също и по пълно развитата си олтарна част, гдето трите поделения са свързани чрез проходи в приолтарните стени. Църкви № 3 и 4 си приличат и по допълнително изградените стени между носещите точки на надлъжните стени. Например северната стена на притвора е само 25 см дебела и е направена от един ред дялани камъни, съвсем различни от камъните на другите стени. В същата църква стените, които затварят северното и южното рамо на кръста, са изградени само от един ред тухли и са дебели 20 см. Такива допълнителни изграждания на дъната на аркадата е имало и по надлъжните стени на църква № 4. И тук, както в „Патлейна", тези тънки стени са затваряли откъм север и юг напречния кораб на наоса и са служели за рамка на двойни прозорци.

В развалините на църкви № 3 и 4 в „Селище" са намерени единични глинени розетки с глазура от търновски тип, което показва, че тези църкви, а може би и други в Преслав са били възстановявани или наново построявани през времето на Втората българска държава.

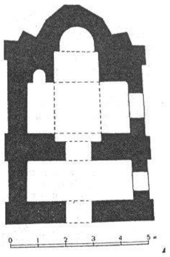

130. Преслав. Църква с вписан кръст № 2 на „Бял бряг". План (по В. Иванова)

КУПОЛНИ ЦЪРКВИ С ВПИСАН КРЪСТ БЕЗ СВОБОДНИ ПОДПОРИ

И този вид църкви по своята обща покривна система не се отличават от кръстокуполните. Разликата е само в това, че в наоса те нямат свободни подпори на купола, а за такива са използувани съответни надебелявания на стените във вътрешните ъгли на квадрата. По такъв начин, запазвайки по начало външната квадратна форма и кръстовидните сводове с барабан и купол в средището, тези църкви са получили кръстовидна форма и в наосното пространство, която отговаря напълно на кръстокуполното покритие. Междураменните пространства във и над постройката липсват. Те са заменени с плътна зидария, която носи сводовете.

Куполните църкви с вписан кръст рядко имат развита олтарна част. Презвитерият се състои от правоъгълното пространство под източния свод и долепената до него апсида — полукръгла или многостенна отвън. Протезисът и диаконикът се помещават в ниши, вдълбани в източния зид.

Притворът има обичайната продълговата форма и е покрит с напречен на църковната ос свод. В него се е влизало от запад, но две от преславските църкви са имали и вход от юг.

В Преслав са известни досега три такива църкви: на „Делидушка" (обр. 128)[158], църква № 2 в „Бял бряг" (обр. 130)[159] и църквата в „Селище" (обр. 129)[160]. И трите са малки постройки (8×5,15, 7,80×5,40 и 10×6,80 м). Построени са били вероятно като семейни параклиси или гробници. Трите рамена на кръста (северно, източно и южно) в сводовата композиция в наоса са били еднакви. Западното рамо обаче е по-късо и в него се е намирал входът към наоса. По външните стени и на трите църкви личат следи от едностъпални слепи арки, отговарящи на вътрешното разчленение на наоса. Изключение правят може би само трите слепи арки по западната фасада, които се срещат при много преславски църкви. С последните се сближава църквата в „Селище" и със своите допълнително изградени тънки стени като дъна на арки на северната и южната фасада.

ЦЪРКВИ С КВАДРАТЕН НАОС, ПОКРИТ С КУПОЛ

Две църкви в околностите на Преслав, произлезли от преславската архитектурна школа, образуват малка, но интересна група. Това са развалините на църквата до с. Виница и на църквата във „Въбилин дол". Особеното на тези църкви се състои в това, че те имат наос с квадратен план, който е бил покрит изцяло с полусферичен купол, сложен посредством пандантиви върху вътшните стени на наоса, без да са използувани свободни подпорки (колони или зидани стълбове). И двете църкви имат малки размери. Произхождат от X в.

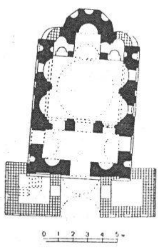

131. Преславско. Църква при с. Виница. План (по Ст. Станчев)

Църквата до с. Виница[161] е дълга 10,55 м и широка 6,50 м (обр. 131). Тя се състои от наос, притвор и две четвъртити помещения, допълнително пристроени към западната фасада, без да са свързани с нея конструктивно. Апсидата е отвън петостенна. Построена е била от леко одялани мергелни камъни на хоросан с малък примес от чукани тухли. Употребявани са и късове от керемиди за запълване на празнините между камъните. Дълбоките части на основите са от речни валутъци на кал, над които следва блокаж от камъни и бял хоросан, простиращ се под цялата постройка.

Църквата до с. Виница има известна прилика с Кръглата църква в Преслав. Не е само сравнително големият купол с диаметър около 5 м, който е засилвал впечатлението за кръгла затвореност на наоса. И тук три аркирани входа са въвеждали от притвора в наоса, и тук имаме трите обичайни входа на притвора към запад, север и юг, и тук над притвора е имало етаж, стълбището за който се е намирало в едно от пристроените четвъртити помещения от двете страни на западния вход.

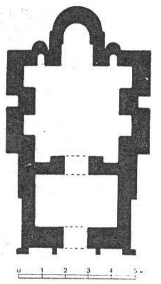

132. Преслав. Църква във „Въбилин дол". План (по Й. Господинов)

Характерна особеност на църквата до с. Виница са оживените плоскости на нейните стени както отвътре, така и отвън. Двете големи полукръгли ниши с двустъпални арки на северната и южната стена, трите входа със същите двустъпални арки на западната стена, двете ниши на източната стена и предапсидният засводен правоъгълник с апсидната конха зад него на източната страна разлагат кубическата периферия на наосното пространство на по-малки закръглени форми, които подготвят ефекта на куполното покритие и създават впечатление на оживена пространственост, добре осветена чрез прозорците в дъното на четирите странични ниши. Полукръглите ниши, по-малки и по-плитки, са повторени и на западната стена в притвора. Това нишно и декоративно разчленение на плоскостите е приложено и по фасадите на църквата, включително и по пристроените две помещения пред западната фасада. В двата края на северната и южната стена и по три от стените на апсидата са вдълбани високо поставени над цокъла полукръгли ниши, [а всички останали стенни плоскости са оживени с плоски слепи арки, които започват от цокъла на сградата и отговарят на вътрешното разчленение на стените. С така оживените и раздвижени стени църквата до с. Виница напомня на закръглените плоскости на Кръглата църква в Преслав, без обаче да притежава тяхната конструктивна логика. Разчленението на плоскостите във Виница почива изключително на декоративен принцип, който е характерен и за много преславски църкви. Във Виница обаче този принцип е развит до такава степен, в каквато ние ще го намерим по-късно в църквите на Търново, Червен и Несебър.

При положението, че църквата при с. Виница има толкова допирни точки с Кръглата църква както по отношение на строителната „преславска" техника, така и по отношение на конструкцията и формите, ние мислим, че тя трябва да се счита като чисто произведение на преславската архитектура от X в., без да се търсят дори далечни влияния от страна на Грузия, както е наклонен да твърди първият издател на този паметник.

Църквата във „Въбилин дол"[162] изглежда като намалено и опростено копие на църквата до с. Виница (обр. 132). Тя е само 9,50 м дълга и 6 м широка. Състои се от квадратен наос и дълбок притвор. Олтарното пространство е също неразвито, но протезисът и диакониконът са намекнати с две малки ниши, които са означени и отвън с полукръгли апсидки от двете страни на средната също полукръгла апсида. Северната, южната и западната стена на наоса, значително надебелени, имат по две дълбоки плоскодънни ниши, които напомнят на страничните ниши във Виница. Очевидно е, че куполът е почивал върху яките стени на наосния квадрат. Притворът има само един вход на западната страна, която отвън е била украсена с три едностъпални слепи арки. Тук липсват обичайните плитки ниши по надлъжните стени, но затова пък по средата им е оставена по една дълбока като ниша вдаденост, която по форма отговаря на вътрешните четвъртити ниши.

ЕДНОКОРАБНИ ЦЪРКВИ

Еднокорабни засводени или с дървен покрив църкви е имало в нашите земи още в първите християнски времена. Те се срещат в по-големите селища наред с базиликите или като прибавени към тях баптистерии или параклиси. Този тип църкви е бил разпространен в България и през цялата епоха на феодализма. Намираме го из българските градове и села, в градищата и в малките манастири.

Еднокорабната църква като план и конструкция е проста постройка, която в същност не е нищо друго освен съвсем опростена базилика. В план тя представя удължен правоъгълник с една полукръгла или тристенна апсида на източната страна и с един притвор на западната. Понякога притворът липсва.

Еднокорабни църкви са открити на много места в България, но тяхната хронология мъчно може да се определи без преки данни, защото всички тези църкви, които познаваме главно по основите им, са почти еднакви през всички времена както по план и форми, така и по строеж.

В Плиска, която по отношение на църковната архитектура продължава старите местни традиции, може да се очаква, че ще се намерят повече еднокорабни църкви. Досега обаче са разкопани само две. В Преслав такива не са намерени или въобще не са били много разпространени, понеже, както видяхме вече, тук са били въведени други архитектурни типове за малките семейни и гробнични църкви.

Едната плисковска църква е съвсем малка постройка (обр. 133). Дълга е 8,70 м и широка 4,50 м.[163] Състои се от наос и притвор. Апсидата е широка почти колкото наоса. Има само един вход през притвора на западната страна. Стените ѝ са били без всякакво външно и вътрешно разчленение.

Втората еднокорабна църква в Плиска (обр. 134) е по-голяма.[164] Нейната дължина е 12,20 м, а ширината ѝ достига до 6 м. Съставена е също от наос и притвор, но се отличава от първата по това, че надлъжните ѝ стени от двете страни на апсидата са значително

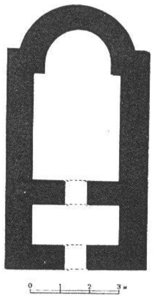

133. Плиска. Еднокорабна църква № 6. План (по Ст. Михайлов)

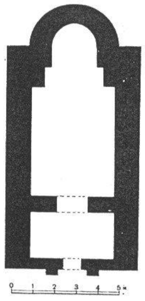

134. Плиска. Еднокорабна църква № 4. План (по Ст. Михайлов)

надебелени, което показва, че тук е имало по-тежко сводово покритие. Освен това тази църква е имала пред единствения си западен вход нещо като арков портал, от който са останали само пиластрите от двете страни на входа.

От времето на Първата българска държава произхожда и малката еднокорабна църква в Мадарската крепост (обр. 40). Тя е дълга около 10 м и широка 6 м. Състои се само от продълговат наос, който завършва на изток с широка апсида. Има два входа — от запад и от север. Строена е, както и плисковските еднокорабни църкви, с ломен камък и кал.

МАНАСТИРИ

Монашеството е било въведено в България заедно с официалното приемане на християнството, но сигурно е, че е имало в страната манастири и по-рано. За съществуването на монаси и манастири в България свидетелствуват ред писмени сведения. В житието на Климент Охридски става дума за манастири, основани от княз Борис и от самия Климент. Другият ученик на Методий, Наум, построил манастир на южния бряг на Охридското езеро. Особено силно се развило монашеството през X в. Презвитер Козма в своята беседа против богомилите пише на много места за манастири и монаси; черноризец Тудор Доксов превел словата против арианите в манастир, който се намирал на устието на р. Тича. Черноризец Храбър също се подвизавал в някой манастир. Високият служител при цар Симеон и цар Петър чръгобиля Мостич оставил чръгобилството и станал монах. Съвременникът на Мостич Иван Рилски се подвизавал най-напред в един манастир в планината Руен, а после сам основал манастир в Рилската пустиня. Могат да се приведат още много такива сведения, които допълват картината на отшелничеството в България през IX и X в., но никое от тях не ни дава каквито и да било указания за архитектурата на българските манастири. Липсват и цялостно запазени манастири от онова време. Ето защо и в тази област на архитектурата могат да ни дадат представа само оскъдните археологически данни, които са добити от разкопките в Плиска, Мадара[165] и Преслав.

Тук ние не ще се спираме върху манастирските църкви, защото те, доколкото са известни, бяха разгледани вече по-горе. Нашата задача е да се опитаме да хвърлим малко светлина изобщо върху манастирите като архитектурни комплекси, образувани от църква, жилищни и стопански сгради, макар че някои от последните бяха включени в главата за архитектурата на жилищата и стопанските постройки.

Проучени са останките на един манастир в Плиска и на четири манастира при Преслав (под „Вълкашина“, в „Черешето“, „Патлейна“ и „Аврадака“). Тези манастири са достигнали до нас в основи или с незначителна надземна част от стените им. Поради това ние

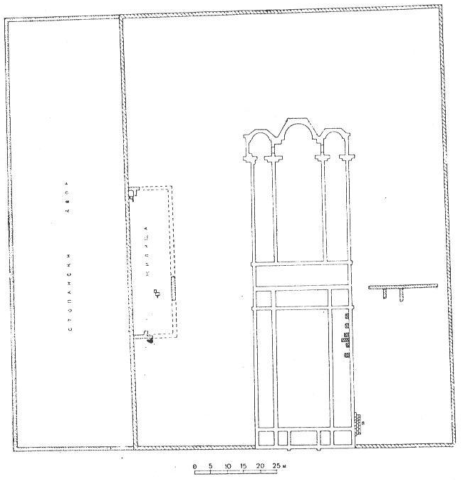

135. Плиска. Големият манастир. План (авторът)

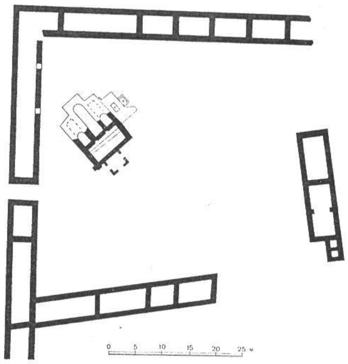

136. Преслав. Манастир под „Вълкашина". План (по Л. Огненова — С. Георгиева)

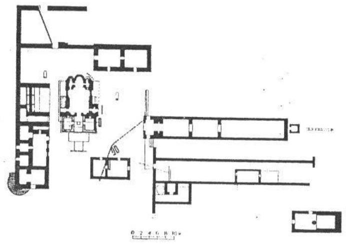

137. „Патлейна". Манастирски сгради. План (по Й. Господинов)

можем да имаме известна представа само за разположението на сградите и отчасти за техния план.

От данните, които имаме за откритите манастири в Плиска и Преслав, не може да се заключи, че за устройството на манастирите в тази част на страната е съществувало някакво общо правило. Разположението на жилищните и стопанските постройки спрямо манастирската църква в тези манастири е най-различно и се е обуславяло най-вече от характера на площадката, върху която е бил построен манастирският комплекс. Самите манастири, като се изключи плисковският, не са били плътно затворени за външния свят. Те нямат и никакви крепостни съоръжения, което показва, че манастирите са били създадени и са просъществували в едно време, когато държавната власт им е осигурявала пълна безопасност.

Манастирът в Плиска,[166] в който се намира Голямата базилика и който е свързан с Вътрешната крепост с един постлан с големи плочи път, е бил със солидна ограда от дялани варовици, дебели 70—90 см, и хоросан, която е затваряла едно правоъгълно пространство със страни от изток и запад по 100 м, от юг — 133 м и от север — 131 м (обр. 135). Манастирската църква е долепена с фасадата на атрия си до западната оградна стена, и то точно по средата ѝ. Жилищните помещения са били построени до северната оградна стена. Поради силно разрушените зидове техният план не може да се възстанови, но размерите им (дължина 45,60 м и ширина 12 м) показват, че тази постройка е била не само доста голяма, но и твърде солидна, понеже зидовете ѝ (дебели от 80 до 100 см) са били от дялани варовици и червен хоросан. Тя е имала правоъгълна форма. Подовата ѝ настилка е от варовикови плочи, които продължават и в двора към църквата. Останалата част от манастирския двор не е била застроена.

Манастирът в Плиска е имал и отделен стопански двор. Той е бил долепен до северната оградна стена и има същата дължина (130 м) при ширина 36 м. Оградата му от трите страни — север, изток и запад — е дебела 95 см и е изградена с местни плочести камъни и кал. И тук на гърба на манастирското жилище и долепена до каменната северна стена се е намирала постройка, която също е съвсем унищожена. Стените ѝ, дебели от 60 до 105 см, са били от местни плочести пясъчници и кал. Помещенията са имали подова настилка от варовикови плочи, а отчасти и от тухли. В този втори двор е бил и манастирският кладенец с диаметър 3 м и дълбочина повече от 12 м.

Съвсем друг вид са имали манастирите при Преслав.

В манастира под „Вълкашина" при Преслав[167] като център е служела църквата, около която са били разположени жилищни и стопански постройки с верижен план (обр. 136). Образуваният така четириъгълник е имал неправилна форма. Той е бил плътно затворен с постройки и зидове откъм север, изток и юг. На западната му страна е имало една постройка с две главни поделения, която не е свързана с останалите верижни помещения. Ширината на помещенията е била 3,60 и 4,50 м, а дължината им е различна (4,20; 4,70; 6,20; 6,40; 6,50; 7,60; 7,80; 13,30 и 28 м). Дебелината на стените, строени с ломен камък и тук-таме с варовикови блокове, е 80 см. Открити са всичко двадесет помещения.

Манастирът в местността „Черешето"[168] е бил ограден от три страни и е имал, както знаем вече, една църква с базиликален план, а западно от нея са били разположени в дълга редица правоъгълни помещения, разкопани на една дължина от 46 м. Южният край на редицата се чупи под прав ъгъл и образува едно до друго две помещения, едното от които завършва към изток с полукръгла апсида. К. Шкорпил тълкува тези две помещения като църква, но те могат да се считат и като манастирска трапезария. Стените на жилищните помещения са градени с ломен камък и бял хоросан.

Съвсем друго е разположението на постройките в манастира Св. Пантелеймон в местността „Патлейна".[169] Тук сградите са групирани около църквата според характера на местността и затова не е било възможно да се получи затворен ансамбъл (обр. 137). На северната страна те стоят успоредно със северната страна на църквата, а на юг те са разположени напречно на нейната ос и успоредно една на друга. Има и отделни сгради с по две и повече помещения, някои от които са служели за занаятчийски работилници. Дълбоко в дола се е намирала и манастирската винарница.[170] И тук всички постройки са от ломен камък и бял хоросан.

Манастирът в местността „Аврадака“ (обр. 61) заема по своето разположение по-особено място между другите преславски манастири.[171] Неговите жилищни и стопански сгради са били разположени наистина около един двор, но манастирската църква не е в двора, а на 16 м извън него и на съвсем открито място. Застроеният с жилищни и стопански помещения комплекс има форма на четириъгълник с дължина 73,50 м и ширина на източната страна 37,50 м, а на западната 42 м. Помещенията се намират на северната и южната страна. Източната страна е преградена със зид, а западната е съвсем отворена. И тук всички помещения са правоъгълни и имат при обща ширина около 4 м най-различни дължини: 2,10; 4,10; 4,80; 5,80; 6,40; 7,95; 8,30; 9,50 и 10,10 м. Входовете на всички помещения са към двора. Изключение прави само едно, в което се е влизало само отвън, откъм църквата. Близо до това помещение се е намирал и главният вход откъм църквата за манастирския двор. Изцяло или частично дворът е бил настлан с каменни плочи. Оградната стена и постройките са били от ломен камък и глина. Стените на някои стаи са били покрити с варова мазилка.

ГЛАВА ВТОРА

АРХИТЕКТУРАТА ПРЕЗ ВРЕМЕ НА ВИЗАНТИЙСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО И НА ВТОРАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

(Развит феодализъм)

Дългото византийско владичество над българския народ имало важни последици за съдбата на българската култура и особено на българското строителство. През това време страната била включена в границите на Византия като неделима от нея провинция, която в административно отношение се управлявала от императорски наместници, а начело на църквата в западната част на страната бил поставен архиепископ със седалище в Охрид, който носел прозвище „български“, а в същност провеждал цариградска политика. Североизточна България била заделена като самостоятелна област под името Паристрион, но фактически администрацията и църквата зависели напълно от Цариград.

Както светската, така и църковната власт се отнасяли недружелюбно и грабителски към българското население и не полагали никакви грижи за неговите културни нужди, понеже тяхната основна цел била да погърчат това население, като го лишат завинаги от неговото национално съзнание.

Жестокият феодален строй в империята и корупцията на византийскате управници и духовници довели поробения народ до крайно лошо икономическо състояние. Българите страдали и от честите войни и военни походи, които ставали през XI и XII в. Те били ограбвани и разорявани от печенеги, кумани, узи, нормани и западни кръстоносци.

В условиита на такава политическа и икономическа обстановка българската култура не е могла да продължи свободно развитието си по начертания още през времето на Първата българска държава исторически път. Това важи особено за старата официална култура, която сега била лишена от своята историческа база. Нейните традиции започнали да губят творческия си потенциал заедно със заглъхването на старите местни културни средища и да се кръстосват с византийски влияния, пътят на които бил отворен чрез администрацията и църквата, а навярно и чрез чужди майстори.

Но и в това тежко положение народът все пак не загубил своето българско съзнание и неговата воля да живее свободно не била сломена. В 1185—1186 г. българският народ от източната част на страната извоювал своето освобождение от византийското иго и българската държава била възобновена. На мястото на византийските управници била издигната около българския цар местна феодална аристокрация, която взела в ръцете си целия държавен апарат. Управлението на църквата също минало у български духовници.

Столица на държавата станал един новооснован град, Търново, който за повече от два века бил неин политически и културен център.

При цар Иван Асен II (1218—1241) границите на България били разширени до трите морета, които ограждат Балканския полуостров. Те обхванали за късо време целокупния български народ, но с това не било постигнато неговото пълно и трайно обединение в икономическо, политическо, църковно и културно отношение. Самата държава била също разкъсана от вътрешни борби на много феодални владения, някои от които станали почти самостоятелни държавици, а други били завладени завинаги от съседни държави. Историческата съдба на България, затворена през XIII—XIV в. в тесни граници, била колеблива и непостоянна. Временни военни и политически успехи се сменяли с тежки поражения и бедствия, с народни вълнения и религиозни смутове. Всичко това довело до силно понижение на жизнения потенциал на държавата, в резултат на което дошъл и страшният удар отвън. В 1396 г. страната отново загубила своята политическа свобода. Тя била завладяна от турците и българският народ останал около пет века под още по-тежкия гнет на турския феодализъм.

Основата на феодалната икономика през времето на византийското робство и на Втората българска държава продължавала да бъде земеделието. Феодалните отношения се развили още повече и станали непоносима тежест за зависимото население. Реакцията на селячеството, която се изразила в пасивно участие в разни религиозни секти и в селското движение на Ивайло, не дала никакви резултати за подобряване живота на селските маси. Ето защо, поставен в такива условия, народът и сега не е имал възможност да развива масово и широко своята самобитна култура извън тесните граници на скромно народно изкуство и битово строителство. Но българският народ не се е състоял само от селяни, занимаващи се изключително със земеделие. Още през времето на Първата българска държава от земеделските маси се излъчили голям брой занаятчии, на които се е дължал до голяма степен възходът на богатата материална култура на Плиска, Преслав и на много още други градове и селски центрове. През време на византийското робство занаятите не изчезнали, както не са изчезнали българският език и българските книги. Занаятите станали пазители на културните и производствените традиции, чрез тях се предавало майсторското умение от поколение на поколение.

Условията в свободната държава способствували да се развие в страната още повече занаятчийството. Занаятчиите работели в селата, но при развития феодализъм те се прехвърлили и в градовете. Там се струпали майстори строители, производители на строителен материал (камък, тухли, керемиди, дърво), зидари и дърводелци, златари, зографи и още много други. Занаятчиите се обединявали в отделни еснафи в защита на професионалните си интереси. Още от антично време занаятчийските сдружения играели важна роля в обществения и културния живот. Тази традиция продължила и в България през Средновековието.

Широки размери добила и търговията. Селскостопанските произведения се продавали на вътрешните и външните тържища, а иностранни търговци пътували свободно из страната, за да продават на феодалите и на заможните граждани луксозни платове и разни други предмети на разкоша. По такъв начин българите влезли в допир с Цариград, Солун, Венеция, Генуа, Дубровник и с много други градове в Средна Европа. Тези връзки разширили значително техния културен кръгозор и ги запознали по-добре с народите от Запад.

Добре развитите занаяти и търговията допринесли твърде много за разцвета на градовете в страната. От военни, административни и полуземеделски селища някои от тях, като например Търново, София, Червен, Несебър и др., се издигнали като производствени и търговски центрове, в които съществували добри възможности да се набират богатства у занаятчиите и търговците. И въпреки това не се стигнало до създаване на влиятелно гражданско съсловие като в градовете в Средна и Западна Европа. Ръководната роля в обществения и културния живот все още останала в ръцете на консервативната феодална класа. Немалка роля като културни огнища играели и българските манастири. Там били съчинявани, превеждани и преписвани стотици книги, много от които били украсени с цветни миниатюри и орнаменти в зверинен стил.

Налице били следователно всички условия да възникне отново българската феодална култура и нейното по-нататъшно развитие и процъфтяване било осигурено от царския институт, болярството, духовенството, занаятчиите и търговците.

Едно от първите места в културното творчество на страната заемало и сега строителството. Още Асеновци издигнали в Търново крепостни стени и първите църкви, като ги свързали с исторически паметници от Плиска и Преслав, за да подчертаят с това историческите права на новоосвободената държава. Тази традиция била поддържана и от всички останали царе. Примерът на царете бил последван от болярите, духовенството и гражданството. С безплатен принудителен труд на населението били възстановени стари крепости или изградени нови. Със средства на боляри, занаятчии и търговци били построени, дарявани и поддържани много църкви и манастири. Отново възникнали семейни църквици, а градовете се украсили с болярски дворци и високи граждански жилища, скрити зад здрави крепостни стени.

Строителството през Втората българска държава се отличава от строителството на старите български столици. Отслабването на централната власт и разкъсването на държавата на малки феодални владения довело след себе си до общо обедняване, което се отразило и върху архитектурата. Строителната техника била значително понижена. Крепостите, царските и болярските светски и религиозни постройки загубили предишната си величавост и строга монументалност. Дори и в столицата във времето на Иван Асен II, когато държавата достигнала своя най-голям възход, новопостроените царски църкви се отличавали със своите малки размери и интимен характер.

ВОЕННО И ГРАЖДАНСКО СТРОИТЕЛСТВО

Още в римско време била създадена по десния бряг на Дунава една укрепена линия за защита от нападенията на северните народи. Юстиниан I възобновил някои от старите крепости и построил нови в Стара планина, които трябвало да спират нахлуванията на славяните. Дори и след покоряването на България от Василий II, когато границите на Византия опрели отново на Дунава, защитните крепости не станали излишни, защото почти през целия XI в. Северна България била изложена на нападения и опустошения от печенегите, узите, куманите и други северни племена.

В своя завоевателен поход сам Василий II се натъкнал на упорита защита от страна на български боляри като Драгшан, Ивац, Кракра и др., които се отбранявали в своите крепости. Неколкократните въстания на българите също принуждавали византийските феодали и управници да търсят защита в замъци, издигнати на мъчнодостъпни места.

През време на Втората българска държава били използувани след известни поправки някои от старите крепости, но били построени и нови. Поради почти еднаквото си устройство всички средновековни крепости в България, достигнали до нас в развалини, си приличат твърде много и затова тяхната хронология мъчно може да бъде точно определена без специално археологическо изследване. Засега като хронологически показател се използува единствено строителният материал (тухла, камък, дървени греди) и спойката му с червен или бял хоросан.

Като образец на голяма крепост от времето на византийското владичество може да се посочи крепостта над с. Мезек (Свиленградско), която е била издигната през XI в.[1]

Мезекската крепост се намира на едно възвишение над селото. Тя има форма на неправилен четириъгълник, дълъг 120 м и широк 80 м (обр. 138). Нейните стени, дебели 1,90 и 2,50 м, следват извивките на терена и са най-дебели към юг, защото от тази страна крепостта е най-достъпна. На тази стена се намират и най-много кули — две ъглови и три междинни. Освен тях крепостта има още три кули — една при портата, една на северната и една на източната стена. Всички кули са цилиндрични и многоетажни. Само две от тях са плътно иззидани. Крепостните стени, високи около 8 м, са завършвали с бойна платформа и зъбери. За изкачване до платформата са служели каменни стълби, изградени заедно със стените и конструктивно свързани с тях. В крепостта се е влизало само през една порта, поместена в специална чупка на стените в северозападния ъгъл. За още по-добра защита

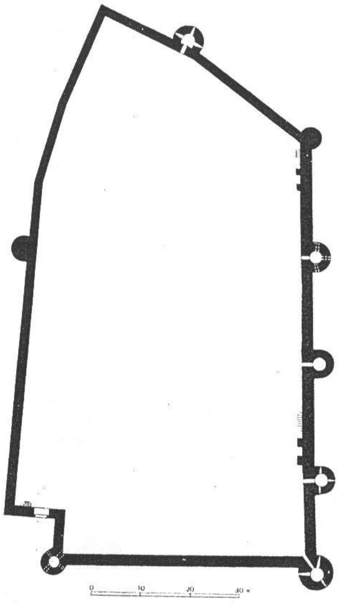

138. Крепост при с. Мезек. План (по А. Рашенов)

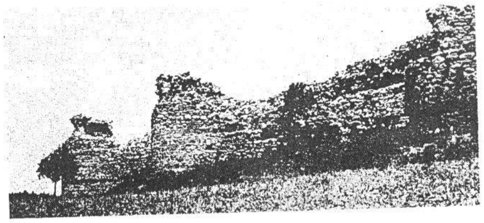

139. Крепост при с. Мезек. Снимка (авторът)

на портата е била построена до нея и една ъглова кула. Стените и кулите на тази крепост са изградени предимно от ломени камъни (обр. 139). За лицевите страни са били подбирани по-едри и по-правилни камъни, а вътрешността е запълнена с дребни късове и изобилен бял хоросан. Освен това по външната страна на стените и кулите били вградени през 2,70 и 2,30 м пояси от четири реда тухли, които не минавали през цялата дебелина на зида. В крепостта не са намерени останки от жилища, което показва, че тя не е била обитавана, а е служела при опасност за убежище на населението и добитъка от близкото селище.

Към византийските крепости в България се отнася и крепостта Петрич, известна днес под името **Асенова крепост** при Асеновград,[2] която затварила пътя през Родопите от Беломорието към Тракийската равнина (обр. 140). Не се знае точно тя кога е построена, но това ще да е станало сигурно преди основаването на Бачковския манастир (1083). От един български надпис, издълбан на скалата, научаваме, че крепостта е била поправена от Иван Асен II в 1231 г. При Иван Александър тя отново минала в български ръце (1344), а след завладяването й от турците била използувана вероятно до XV в.

Асеновата крепост обхваща едно пространство от около 15 дка, което е било затворено със стени само откъм най-достъпните места. Най-високата точка е използувана за вътрешна цитадела, в която се е намирала църквата Св. Богородица Петричка и едно водохранилище. Останки от жилища показват, че тази крепост е имала постоянен гарнизон. Крепостните стени са били направени от ломен камък и бял хоросан без сантрачи в тях. Те не са били снабдени с бойни кули. Водохранилището е било правоъгълна засводена постройка, дълга 4,50 м и широка 3,20 м. Височината на свода е около 5 м. Изградено е било от плочести камъни, като са употребени и късове от тухли и керемиди. За спойка е използуван бял хоросан, но стените отвън и отвътре са били покрити със здрава мазилка от вар и голямо количество тухлен прах. По същия начин са били изградени водохранилищата и на много други крепости (Царевец в Търново, Цепина, градището над Кричим, Перущица и др.).

Втората българска държава е имала също нужда от крепостни постройки (на старобългарски наричани „**град**“, отгдето днес „градище“) поради несигурното външно и вътрешно положение. При феодалната раздробеност на страната раздробени били и нейните защитни сили. Войските на царя и феодалите били малочислени и не били в състояние да отбраняват големи крепости. Поради това средновековните крепости за разлика от римските и българските от IX и X в. били строени на високи хълмове със стръмни склонове, есте-

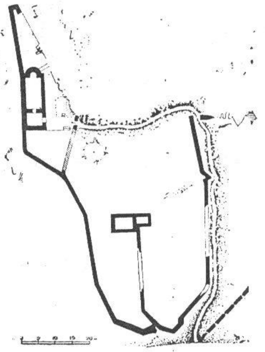

140. Асенова крепост при Асеновград. План (по Д. Цончев — Ст. Стоилов)

ствено защитени с отвесни скали и реки в дълбоки долове. Такива места били мъчно достъпни и за най-усъвършенствуваните обсадни машини на нападателите и могли да се отбраняват със сравнително по-малобройна войска.

Всяка средновековна крепост се е състояла от каменна стена (обр. 142), която е заграждала по-голямо или по-малко пространство. Недостъпните места били оставяни без стена или в най-добрия случай тук стените са били по-тънки и по-слаби. Където е било необходимо, към стените били прибавяни кръгли, четвъртити или многоъгълни кули (обр. 143), а от вътрешната страна и стълби за възлизане до бойната платформа. Откъм най-достъпните места крепостта е била защитена с дълбок ров. Трасето на стените следвало обикновено особеностите на терена и затова крепостите имат най-различен план. Дебелината (от 1,30 до 3 м) и височината (от 8 до 10 м) на стените е била в зависимост от уязвимостта на мястото. Лицевите им страни се иззиждали от ломени необработени камъни, а вътрешността им запълвали с по-дребни късове. Като спойка употребявали обикновено бял хоросан. Изравнителните тухлени пояси в къснoримските и ранновизантийските строежи били заменени през XIII и XIV в. с надлъжно и напречно вградени в стените дървени греди (сантрачи), дебели от 10 до 15 см, които образували нещо като вътрешни скелети на зидарията, поставени в хоризонтални редове на около 1,20 м един над друг (обр. 141).[3]

Различаваме два вида крепости у нас: 1) укрепени опорни стратегически точки, предназначени да охраняват важни планински проходи или да служат за убежище на населението в близките села, когато то е бивало застрашено от външни врагове, и 2) укрепени селища (предимно градове).

В първия вид крепости рядко се срещат постройки. Изглежда, че те не са били обитавани от многобройно население, понеже условията за живот в непристъпните места не са били благоприятни за редовно стопанско битуване. Но почти всяка крепост е била снабдена с малка църквица, а понякога и със зидано водохранилище. Такива крепости се намират на усамотени места или на височини до някои селища в Стара планина, Средна гора, Родопите, край Дунава (Свищов,[4] Оряхово) и др.

Към втория вид крепости се отнасят укрепените градове, които били разположени в загразеното със стени пространство.

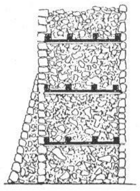

141. Напречен разрез на средновековен крепостен зид (по Д. Цончев)

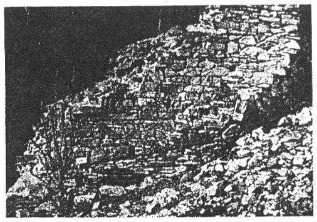

142. Цепина. Крепостен зид. Снимка (авторът)

ГРАДОВЕ И СЕЛА

През XIII и XIV в. градовете в България били два вида. Едните били стари укрепени градове, които останали да съществуват със своите традиции още от антично време, а другите били новоосновани, които възникнали в резултат на условията на новоосвободената феодална държава. Те също били укрепени.

Средец (София), Пловдив, Боруй (Стара Загора), Ямбол, Несебър, Варна, Дръстър (Силистра), Видин, Велбъжд (Кюстендил) и др. имали зад себе си многовековно минало. Към тези градове може да бъде причислена и старата столица Преслав, която продължила да съществува като град с второстепенно значение и през Втората българска държава. Характерна особеност на старите градове е тяхното местоположение на стари търговски пътища и предимно в равни и ниски места. Имената на много от тия градове се споменават във връзка с разни исторически събития, но въпреки това ние не знаем почти нищо за тяхното устройство и архитектура. Описанията, които са оставили някои от пътешествениците, минали през нашите земи, са твърде общи и твърде къси, за да могат да дадат истинска представа за вида на българските средновековни градове. В тази насока не са правени и систематични археологически проучвания, защото останките на средновековните постройки лежат дълбоко под съвременните градове, които са ги наследили. Все пак някои археологически и исторически данни показват, че строителството в тези градове никога не е прекъсвало. Пред опасностите от вражески нападения те поправяли и засилвали многократно

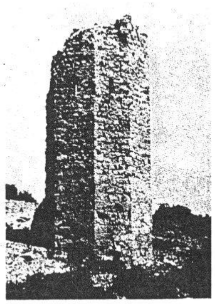

143. Перперек. Шестоъгълна кула. Снимка (Археол. музей)

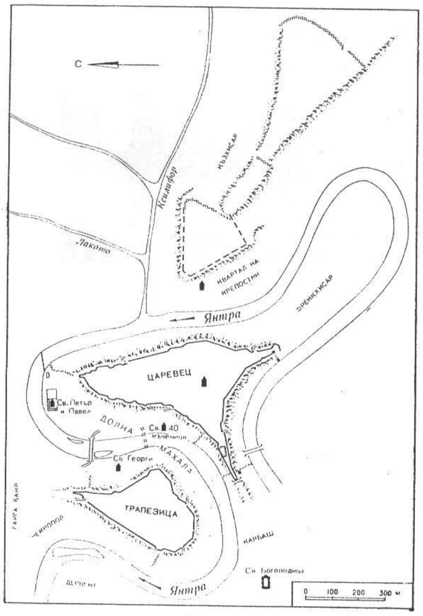

144. Търново. План на стария град (по К. Шкорпил — Я. Николова)

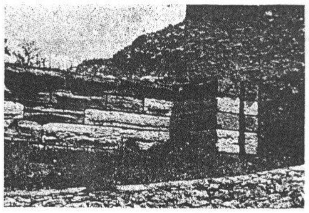

145. Търново. Зид от византийска крепост на Царевец. Снимка (авторът)

своите крепостни стени, които затваряли пресечените с тесни и криви улици жилищни, занаятчийски и търговски квартали. В някои градове били построени и външни стени, за да обхващат и по-късно възникнали квартали. В много от градовете имало запазени църкви и манастири от по-стари времена, но през XIII и XIV в. били строени и нови църкви, което свидетелствува за интензивен градски живот в България и през тази епоха. Като показателен пример в това отношение могат да ни служат градовете София и особено Несебър, който поради своето извънредно благоприятно положение на Черно море е играл важна икономическа и културна роля като посредник между България и Цариград и е създал завидно състояние на своите граждани. Така може да се обясни фактът, че освобождението на България от турско робство е заварило този построен на крайно ограничена територия град с около 40 църкви, построени между VI и XVIII в.

Между новооснованите или възобновените през време на Втората българска държава градове видно място и политическо значение имали Търново, Червен, Ловеч, Цепена и още много други. От тях никой не е запазен в средновековния му вид. Това са типично феодални градове, които със своето устройство ясно подчертават класовото деление на населението. Тези градове търсели защита не само в крепостните стени, но и в природните препятствия — високи хълмове със стръмни склонове и реки в тяхното подножие. В тях не се прилагала концентричната система на укрепленията, както някога в Плиска и Преслав, защото тя е била несъвместима с природния характер на местността. Градът не е бил вече затворено цяло. Той се е състоял обикновено от една сравнително малка крепост, издигната на непристъпно място, и от жилищни и търговски квартали, разположени в подножието на крепостта. Горе в крепостта е било жилището на местния феодал,[5] в нейното подножие живеели гражданите — земеделци, занаятчии и търговци. В случай на опасност гражданите се прибирали в крепостта, ако за тях не е имало заблаговременно построена защитна крепост в близост до жилищата им.

Типични представители на този вид градове със своето местоположение, градоустройство, обществен и икономически бит са били Търново и Червен.

Удобното стратегическо положение на хълмовете при Търново ще да е било използувано още през Юстинианово време като едно звено от укрепената верига по северните склонове на Стара планина. Тогава били издигнати крепости на Царевец и на срещуположния хълм „Момина крепост" („Къз хисар"). Останки от това време (части от стени, строителен материал, керамика и др.) се намират и по двата хълма (обр. 145).

Средновековно Търново се е състояло от две крепости, построени поотделно на хълмовете Царевец и Трапезица (обр. 144).[6] Те са били защитени не само от отвесни скали и от лъкатушките на р. Янтра, но и от яки стени, които следвали естествените форми на терена. Стените са били от ломен камък и бял хоросан. В тях са били вградени и дървени греди. Жилищните и занаятчийските квартали са били разположени в подножието на крепостите. Това устройство на града е отговаряло напълно на обществените отношения в епохата. Крепостта Царевец е била по-висока и по-непристъпна. В нея се е влизало през няколко входа, но главният вход е имал особено устройство: на къси разстояния едно след друго са се намирали три врати, а освен това пред първата от тях е имало и подвижен мост над сечена скала. На Царевец са били построени царските и болярските дворци, няколко църкви, между които и патриаршеската църква, която се е издигала на най-високата точка на хълма. По своето положение крепостта Царевец е господствувала над Търново не само в топографски, но и в обществен смисъл.

Втората крепост — Трапезица — представя равно плато, дълго 400 м и широко 220 м. На това сравнително неголямо пространство жилищни помещения не са открити. Това показва, че крепостта Трапезица не е била населена. Нейното главно предназначение е било да служи за убежище на градското население в случай на опасност. Но и в мирни години крепостта не е била пуста. В нея е имало много църкви, от които досега са открити основите на седемнадесет, групирани без никакъв ред все в южната половина на крепостта. Това са повечето църкви на царски и болярски семейства. Тук е била и църквата Св. Иван Рилски, построена от цар Асен, за да се пазят в нея останките на Рилския пустинножител.

Гражданското население, съставено главно от земеделци, занаятчии и търговци, е живеело в „мѣсто Търново"[7], което е било сгушено в долината между Царевец и Трапезица по двата бряга на р. Янтра. Този квартал е бил също защитен със стени, които се спущали от Царевец и Трапезица напречно към реката. Тук били жилищата, работилниците и магазините на българската столица. Тук търновци имали свои църкви и манастири, разположени сред гъсто застроените жилища. На десния бряг на р. Янтра, в подножието на хълма „Момина крепост" е бил кварталът на крайно бедните, които живеели в землянки, разположени близо до една малка еднокорабна църквица. Търново е бил населен от българи, но там е имало и чужденци (евреи, гърци, италианци и др.), които се занимавали главно с търговия

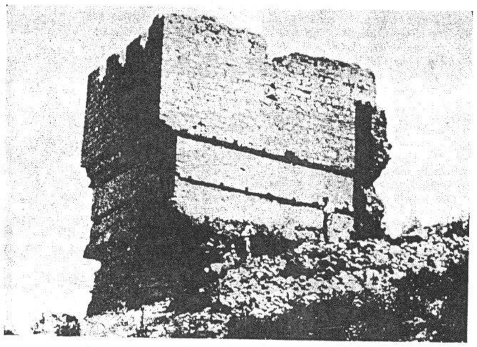

146. Червен. Крепостна кула. Снимка (авторът)

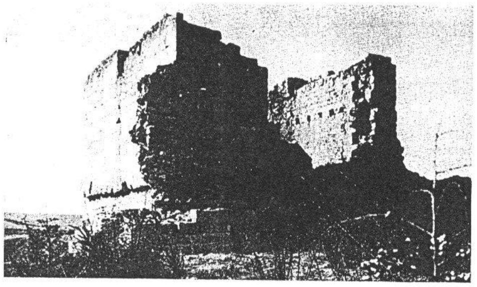

147. Червен. Крепостна кула отвътре. Снимка (авторът)

и живеели в отделни квартали все около Царевец и Трапезица. Един такъв квартал е бил на мястото, което сега се нарича „Френкхисар".

Град Червен се е намирал на р. Русенски Лом.[8] И тук е бил използуван един продълговат рид с отвесни скалисти склонове и заграден от три страни от реката. Крепостта се е намирала на най-високата и най-недостъпната част на хълма. Нейната стена следва очертанията на терена. Тя също е от ломен камък, широка е 2,20 м и е завършвала със зъбчат парапет, широк 76 см и висок 1,70 м. Изкачването на бойната платформа е ставало по допряна до стената каменна стълба, широка 1,25 м. Към западната стена на крепостта е била построена голяма кула, която господствувала над седловината, що отделя крепостта от останалата част на града (обр. 146 и 147). Кулата е запазена в развалини. Тя е правоъгълна сграда с вътрешни размери 6,70 на 5,50 м. Нейните зидове са дебели 1,20 м. Изградени са в основите от блокове, а нагоре от ломен камък и бял хоросан. За изравняване на редовете от камък в зидовете са вградени надлъж и напречно дървени греди. Кулата е имала четири етажа, разделени с дървени подове. Долните два етажа са били без прозорци. Най-горният е завършвал отвън с платформа и зъбери. В крепостта личат останки от постройки, между които и развалини на църкви.

Жилищата и занаятчийските работилници, между които и железодобивници, били разположени върху полегатите склонове на рида и покрай реката.[9] Те са били повечето леки постройки, чиито основи от ломен камък и досега се виждат на много места. Солидни постройки били само църквите.

ТЪРНОВСКИЯТ ДВОРЕЦ

Царският двор в Търново за разлика от пространните дворове в Плиска и Преслав, които са били разположени в равнина, е бил изграден на мъчнодостъпна височина. Той още не е изцяло разкрит и проучен. Разкопана е само неговата централна част, в която са открити

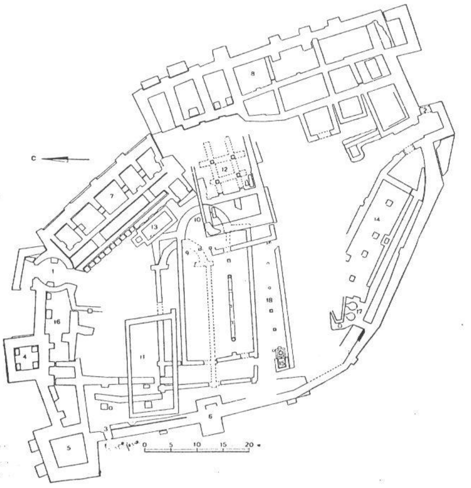

148. Търново. Дворецът на Царевец. План (авторът и Б. Игнатов)
1 — северен вход; 2 — южен вход; 3 — западен вход; 4 — северна кула; 5 — северозападна кула; 6 — западна кула; 7 и 8 — жилищни сгради; 9 — еднокорабна зала; 10 — трикорабна зала; 11 — правоъгълна зала; 12 — църква; 13 — водохранилище; 14 — стопанска сграда; 15 — винарница; 16 — помещение за стража; 17 — пещи; 18 — двор с навес

основи на представителни постройки, на една църква, на жилищни помещения и на няколко стопански сгради. Всичко това е било гъсто застроено на една площадка от около 6 дка. Тази част на двореца не е била създадена наведнъж. В продължение на два века тя е била разширявана, допълвана и обновявана. Издигани са били нови постройки на мястото на по-стари, като са използувани частично и някои техни зидове. Последните строежи са вероятно от втората половина на XIV в., когато близостта на турската опасност е налагала да се вземат бързи мерки за отбрана дори и само на тази централна част на двореца.

Поради естествения наклон тук постройките са били разположени на три тераси с надлъжна ос изток—запад. На всяка тераса са групирани постройки с приблизително еднакво предназначение, така че в целия комплекс се очертават останки на три главни части (обр. 148 и 149).

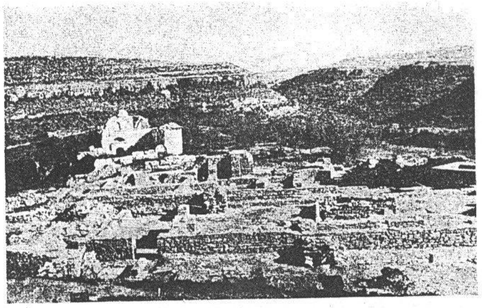

149. Търново. Общ вид на разкопките на двореца на Царевец. Снимка (авторът)

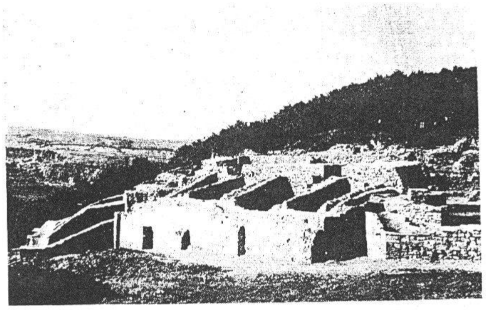

150. Търново. Дворецът на Царевец. Субструкции на жилищен блок. Снимка (авторът)

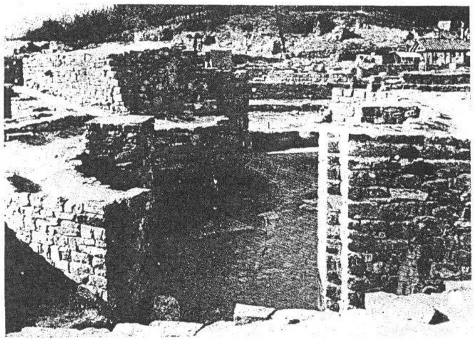

151. Търново. Северен вход на двореца на Царевец. Снимка (авторът)

Най-ниската тераса е била заета от северната част на двореца. Тази част е била най-застрашена и затова охраната ѝ е била засилена с две големи четвъртити бойни кули. На северната страна се е намирал главният вход, оформен като продълговат коридор и елипсовиден вестибюл зад него, над който по всяка вероятност се е издигала кръгла кула (обр. 151). Главният вход въвеждал в малък двор, около който от три страни били разположени жилищни сгради и помещения за стражата. Главните жилища се намирали на източната страна и продължавали на юг като дълъг блок, който е затварял от изток целия дворец (обр. 150). Западната страна на двора е била затворена също с жилищни помещения с мраморни подове и фрески по стените. В този двор се намира и едно голямо зидано водохранилище за около 100 куб. м вода.

На южната страна на двора се възвишава посредством няколко каменни стъпала втората тераса, която образува средната част на дворцовия комплекс. Това е била неговата най-представителна част. Тук са се намирали тържествената зала и дворцовата църква, която е била долепена до нея, така че залата и църквата били свързани в едно цяло и простирайки се надлъж от изток към запад, разделяли двореца на две половини: северна, която описахме по-горе, и южна, за която ще стане дума по-долу. Свързването на тронната зала с църквата не е било случайно, не е било случайно и поставянето им на най-видното място в архитектурния комплекс. Явно е, че с това са искали да подчертаят, от една страна, единството между светската и духовната власт през епохата на феодализма, а от друга — средновековното схващане, че всяка светска власт произхожда от бога.

Както в Плиска и Преслав, тронната палата в Търново е била отделна сграда, включена в общия комплекс. Първоначално тук на втората тераса се е издигала по-стара тронна зала. Тя също е била отделна сграда и е имала форма на еднокорабна църква с преддверие на западната страна и с петостенна апсида на източната. Залата е била 26 м дълга и 10 м широка. По-късно тя е била разрушена и на нейното място е била построена още по-голяма тронна палата, която е била 32 м дълга и 19 м широка. Както в старите столици, така и тук тя е имала форма на трикорабна базилика с обичайното преддверие на запад, а на изток с една полукръгла апсида, широка колкото средния кораб. Две редици колони с атически бази и йонийски капители върху издигнат над пода стилобат са разделяли страничните кораби. Запазена е частично тухлената настилка на преддверието и на средния кораб. Стените са били украсени със стенописи и мозайки, а голямо количество сборен декоративен материал от бял и розов мрамор, зелен офикалцит и египетски порфир е допълвал архитектурната украса на залата.

Дворцовата църква е била посветена на св. Петка. Тя е била сравнително малка сграда, предназначена да побира тесен кръг богомолци от дворцовото общество. При разкопките в нея бяха открити няколко погребения, между които и гробницата на цар Иван Александър. Тя е била оформена като саркофаг, покрит с монолитен похлупак, върху който е била изваяна в лежащо положение фигурата на покойния цар. Скулптурата е във висок релеф. От нея са запазени само полите на дрехата до колената и нозете в меки обувки. На едната обувка е изрязан в плосък релеф двуглав орел.[10] В другите гробове са намерени златни накити и късове от облекла, украсени с двуглави орли.

Третата част на дворцовия комплекс, която заемала третата тераса, е била отделена от тронната зала с един продълговат двор, на южната страна на който е имало навес, подпрян на шест дървени стълба. Те имали за бази антични жертвеници и капители. Зад този навес следвали леки стопански сгради, между които една винарница и готварница с три големи пещи. Зад тези сгради дворецът е завършвал към юг с оградна каменна стена. една от нейните чупки се е намирал южният вход с четвъртита кула над него. Този вход е водел направо за стопанските сгради. Трета, по-малка врата е имало и на западната страна непосредствено до северозападната ъглова кула.

Разкопките на търновския дворец разкриха само основите и субструкциите на сградите. Последните, включително и оградните стени и техните кули, са направени от ломен камък (пясъчник). По дворната фасада на един от жилищните блокове има запазени следи от слепи арки и смесена зидария, които са характерен белег почти на всички търновски църкви. Вероятно със слепи арки и с такава зидария ще да са били украсени и фасадите на други дворцови постройки, в това число и фасадите на тронната зала.

На различни места из развалините бяха намерени късове от колони, варовикови корнизи с висящ торус, тухли от подпокривен зъбчат корниз и части от мраморни плочи с пластична украса. Важна находка бе един трапецовиден капител (обр. 152), три от страните на който са украсени с плоски релефни фигури: 1) двуглав орел, 2) полуизправен грифон, обърнат към дясно, а зад гърба му едър монограм на цар Михаил Шишман и 3) две птици една срещу друга с преплетени дълги шии и в горния ляв ъгъл същия монограм. Точно такъв е монограмът, който носят монетите на Михаил Шишман,

В по-старите строежи, като например първата тронна зала и църквата, е употребен червен хоросан. С такъв хоросан в два пласта е измазано отвътре и водохранилището Оградните стени, кулите и субструкциите на жилищните сгради са строени с бял хоросан. В по-дебелите зидове за уравнение на пластовете били зазиждани надлъжно и напречно четвъртити греди. Прави особено впечатление голямата дебелина на субструкциите на жилищните помещения, които вероятно са били на два или три етажа и са имали дълбоки изби. Сводовете на избените помещения са били направени от малки бигорови блокове. При разкопките са намерени големи количества железни гвоздеи с различни големини, много пепел и обгорени материали, които показват, че в конструкциите на горните части на жилищните сгради дървото е играло значителна роля.

Поради оскъдните археологически материали трудно е, поне засега, да се предложи някаква по-конкретна хипотеза за реконструкция на формите и конструкциите на всяка една част от търновския дворец. За него ние имаме само няколко писмени сведения, които,

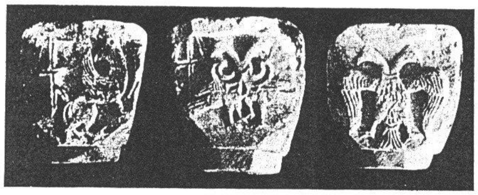

152. Търново. Трите страни на капител от двореца на Царевец. Снимка (авторът)

за съжаление, не съдържат фактически конструктивен материал. В словото за патриарх Евтимий от Григорий Цамблак се казва, че Търново се славело заради голямото му богатство, за многобройното му население, за голямата му слава както в църквите, така и в царските дворци. В житието на св. Сава от Теодосий четем следните думи: „Като пристигна светецът (т. е. св. Сава) в Търново и като го посрещна и добре прие, царят (Иван Асен II) устрои велико тържество за пристигането му и му заповяда да живее в топлите палати поради студеното време.“ В житието на св. Сава от Доментиан търновският дворец също е наречен „топъл“ (полаты иже соуть сотворены топлоты ради). В житието на Теодосий Търновски, написано от цариградския патриарх Калист, царският дворец е наречен „новопостроен“ („събра се по царска заповед събор, председателствуван от царя и синовете му Шишман и Асен в новопостроения от него палат“). Тъй като този събор е станал между 1350 и 1360 г., изразът „новопостроен палат“ ще да се отнася до някой от най-късните строежи в двореца.

ЖИЛИЩНА АРХИТЕКТУРА

Жилищната архитектура през време на Втората българска държава е още съвсем непозната, понеже и досега не е изследвано нито едно селище и не са проучени никакви останки от жилища. В Търново, в подножието на Трапезица, били запазени няколко старинни двуетажни къщи с каменни фасади към улицата и с малки прозорци. До входа на една от тези къщи е бил зазидан един мраморен къс, на който били вдълбани в среднобългарски стил буквите . . жда Боика (госпожда Бойка).[11] Въз основа на този надпис, за който съвсем не е установено, че не е по-стар от къщата и че не е употребен в нея като вторичен материал, се предполага, че въпросната къща е от XIII—XIV в. и че тя е принадлежала на някоя си знатна търновка Бойка. Други данни за жилищата както на болярите, така и на обикновените граждани в Търново няма. Не е изключена обаче вероятността в старинните къщи на близкото до Търново село Арбанаси да живее традицията на търновската болярска архитектура.

Що се отнася до жилищата на простия народ в селата, също не може да се каже засега нещо по-определено. Според един византийски автор в Македония и Тракия имало през XIV в. дървени къщи. Не е ясно дали става дума за градски или селски къщи, но известието трябва да се приеме като напълно вероятно, още повече като се знае, че дървени къщи е имало още през времето на Първата българска държава. В полските села къщите са били навярно от кирпич и със сламени покриви, а на много места, дори и в покрайнините на Търново, все още се е употребявала и землянката.

ЦЪРКОВНА АРХИТЕКТУРА

През време на византийското робство и на Втората българска държава като най-разпространен и най-представителен клон на общественото строителство си остава църковната архитектура. И сега продължават да се използуват и да се строят архитектурни типове, които ние познаваме още от Първата българска държава — базиликата, кръстокуполната църква с четири свободни подпори и без свободни подпори. Много разпространена става и простата еднокорабна църква с полуцилиндрично сводово покритие. Някои от старите типове, като например центричните църкви с кръгъл и триконхален наос, църквите с вписан кръст и две свободни подпори и църквите с квадратен наос без никакви свободни подпори, изчезват завинаги. Вместо тях обаче се явяват нови видове, каквито не намираме в България през IX и X в., а именно: куполната църква със стегнат вписан кръст, кръстокуполната църква с певници (манастирски тип) и особено еднокорабните църкви с аркови пояси като подпори на полуцилиндричен свод.

Ние бихме очаквали с основание през времето на чуждото иго проникването на византийското и по-специално на цариградското влияние, което, както видяхме по-горе, бе започнало в Преслав още при Симеон и Петър, да се е засилило още повече. Фактите обаче не потвърждават едно такова предположение. Изглежда, че през XI и през първата половина на XII в. църковното строителство в България не ще да е много оживено, тъй като старото местно болярство ще да е било значително обедняло, а византийските управници и духовници не са имали никакъв интерес да строят в страната със свои средства църкви за едно чуждо и враждебно на тях население. Малкото църкви, които с точност или с известна вероятност могат да се отнесат към това време, стоят по план, конструкция, строителна техника и материал много по-близо до старите местни църкви, отколкото до петкорабните кръстокуполни храмове в Цариград от XI и XII в. Самобитният характер на архитектурата в България може да се проследи и по достигналите до нас църкви от XIII и XIV в. Общо взето, тези църкви се отличават по план и конструкция от църквите в Цариград и Солун. Кръстокуполната църква, която за това време е била господствуващ във Византия архитектурен тип, у нас е била представена не толкова с цариградския, колкото с провинциалния вариант. През това време силуетът на българските църкви се обогатява и с една четиристенна кула звънарница над притвора, каквато цариградските и солунските църкви не познават.

Като изключим една малка група църкви, които по византийски образец са построени само с тухли, почти всички останали са от камък или от камък и тухли, при което тухлата е използувана повече като декоративен елемент.

Характерен белег на много наши църкви е и пластичното разчленение на техните фасади с псевдоконструктивни слепи аркади и особено богатото колористично оживяване на стените с помощта на строителния материал и с цветно глазирани керамични кръгчета и розетки, които във вид на броеници в един или повече редове следват и подчертават архитектурните форми. Тези декоративни кръгчета и розетки се явяват у нас (Търново и Несебър) най-рано през XII в., но се срещат и по-късно в много от българските църкви от XIII и XIV в. в околностите на Търново, Несебър, София,[12] Преслав,[13] Коларовград[14] и др. През XIV и XV в. те добиват широко разпространение (във вид само на неглазирани розетки) в Македония,[15] Метохия,[16] Сърбия,[17] Гърция,[18] Егейските острови (Хиос)[19] и Румъния.[20] Произходът и историята на тази украса не са още достатъчно изяснени. G. Millet смята, че нейният източник са византийските църкви, между които той причислява и църквите в Несебър, Търново и Верея.[21] Според А. Дероко декоративните розетки са преминали в Македония от Гърция.[22]

Българската архитектура както през време на византийското робство, така и по-късно, от края на XII до края на XIV в., е могла да запази своята самобитност, защото крепостите, дворците, църквите и жилищата са били строени не от византийски, а от местни български майстори.

Особено оживено църковно строителство е било развито в Търново и в Несебър — в Търново като столица, а в Несебър като важно пристанище за разменна търговия между

България и Цариград. В тези градове били построени множество обществени и семейни църкви, различни по архитектурен тип, но обединени в отделни групи чрез общи технически и декоративни похвати. Освен в тези две средища през същото време е имало такива църкви в старите градове и в нововъзникналите феодални укрепени селища, почти във всяко градище, в много манастири и в някои села. Всички църкви от тази епоха — обществени или семейни — се отличават със своите сравнително малки размери и разнообразни архитектурни форми. От тях тук ще бъдат разгледани само някои от по-важните, и то предимно тези, които са запазени по-добре.

Не всички от църквите, които са включени в тази глава, имат точно определена хронология. Някои от тях се датират сигурно по надписи. Други могат да се датират приблизително по формите, техниката, украсата на фасадите и стенописите им. Най-несигурна е хронологията на църквите, която се установява по аналогия с други по-точно датирани паметници.

БАЗИЛИКИ

През епохата на развития феодализъм базиликата е вече рядко явление в централната област на Балкана. Тя е загубила някогашното си значение на представителната царска или архиепископска църква и се е задържала тук-там в някои провинциални огнища, гдето старите строителни традиции не са били изместени от по-новите архитектурни типове. Базиликата Св. Теодор Стратилат и св. Теодор Тирон в Серес (XI—XIII в.)[23] и базиликата Св. Никола в с. Манастир (Прилепско) от 1059 г.[24] все още запазват старите форми. Първата със своята кръгла апсида, с монолитните колони между корабите и с галериите над страничните кораби напомня твърде много на старите елинистически базилики, но се различава от тях по сводовото покритие (XIV в.) на средния кораб. Втората е заменила колоните с тежки зидани стълбове, свързани един с друг посредством арки. Тя също е трикорабна, средният кораб е засводен и по-висок от страничните. На изток завършва с три апсиди, а на запад е без притвор. Нейните външни стени са оживени с редица от слепи прозорци. Трите базилики в Костур[25] (Св. Безсребърници, Св. Стефан и Таксиархът) от XI в. са се отдалечили още повече от архитектурния канон на старите базилики. Те са малки (11,35 × 10; 8,75 × 8,94 и 9,50 × 7,45 м) почти квадратни постройки с три засводени кораба, средният от които се издига над страничните. Само Таксиархът е запазил две двойки колони, останалите базилики разделят корабите с по един широк стълб. Костурските базилики се отличават и с украсата на външните стени. Те са изградени от камък и тухла, но тук на тухлата е предоставена голяма декоративна роля. Тя разделя хоризонталните редове от камък, но стои и в отвесно положение между самите камъни с декоративно предназначение.

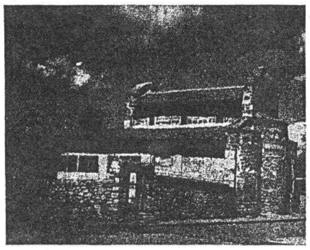

153. Несебър. Църква Св. Стефан. Снимка (авторът)

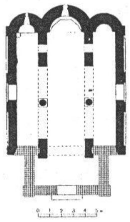

154. Несебър. Църква Св. Стефан. План (по А. Рашенов)

В България базиликата се е запазила до XIV в. като изродена и изгасваща издънка на една дълговечна традиция. Намираме я в Несебър, в Асеновград, в Мелник, в Търново, в Ловешкия „Хисарлък“ и при с. Лютиброд край железопътната линия София — Мездра.

Църквата Св. Стефан в Несебър[26] е трикорабна базилика, но съвсем различна от Старата митрополия в същия град (обр. 154). Тя е запазена почти в първоначалния й вид с изключение на западната й стена, която е съборена, за да се пристрои едно допълнително удължение на сградата. Тогава ще да е бил разрушен и старият притвор. Корабите на наоса са разграничени един от друг само с по една колона, която служи за опора на две високо издигнати арки. Над тези арки стените вървят непрекъснато от апсидата до притвора и се издигат високо, за да образуват възвишението на средния кораб над страничните. Тук обаче характерната за старите базилики затвореност на корабите е нарушена от арките, които със своята височина и ширина откриват свободен простор встрани. Продължението на корабите към изток се крие зад иконостаса, гдето олтарното пространство заема почти една трета от първоначалната дължина на базиликата, без обаче да е маркирана някаква архитектурна граница. Всеки кораб завършва на изток с полукръгла апсида. Покритието на корабите сега и първоначално е било дървен таван.

Несебърската църква има отвън твърде живописен вид (обр. 153). Нейният среден кораб се издига над страничните и завършва към изток и запад с издигнат над покрива фронтон, който е имал първоначално форма на трилобна арка. По три прозореца на всяка надлъжна стена са давали светлина на средния кораб. Двата странични кораба се простират по цялата дължина на сградата. Техните фасади към север и юг са равни, но в средата са имали по един вход (сега зазидан) между две лизени, които над покрива са се съединявали посредством арка.

Църквата е построена изцяло от камък и тухла, без да е спазван строг ред в пластовете. Подпокривните корнизи са от един ред зъбчати тухли. При градежа е употребен хоросан със слаб примес от чукани тухли.

При оформянето на фасадите е положено голямо старание да се получи колористичен и пластичен ефект. Градежът с тухли и камък и радиално поставените тухли по арките създават общо впечатление за пъстрота. Тук за пръв път срещаме декоративни глинени розетки по фасадите. Редуващи се зелени с червени, поставени в един или два реда и ограничени в рамчици от тънки тухлички, тези пъстри розетки и кръгчета придружават извивките и линиите на арките, фронтоните и корнизите. Най-богато са украсени апсидите. Освен багровата пъстрота ние виждаме тук, също за пръв път, „ломбардски“ аркатури под корнизите, каквито по-късно заедно с глинените розетки ще станат обичайна украса на несебърските църкви. Строителят се е постарал да оживи с пластични мотиви и фасадите на средния кораб, като е направил по тях правоъгълни слепи прозорци, запълнени с тухлена зидария, в която се спущат ръбести и заоблени ивици.

Със своята керамопластична украса църквата Св. Стефан в Несебър се свързва тясно с архитектурата от следващата епоха, но като архитектурен тип тя принадлежи на епохата на Плиска и Преслав. Такива междинни паметници имаме и в Костур (Македония), гдето независимо от Несебър, но приблизително в същото време се е извършило съчетанието на старинния базиликален тип с керамопластичната трактовка на фасадите.

За датата на несебърската базилика не притежаваме преки данни. Нейните две колони със своите капители и бази (за такива са употребени обърнати коринтски капители) произхождат от VI в. и са взети от някои по-стари постройки. За такава ранна дата е невъзможна керамопластичната украса, която се появява най-рано в XII в. Стенописите в църквата са от XVI в. — дата, която е много късна за въпросната украса. Следователно църквата Св. Стефан ще трябва да се отнесе приблизително към XII в. — дата, която се приближава до датата на Костурските църкви.

Голяма трикорабна базилика е била първоначално и църквата Св. Георги, която се намира при метоха на Бачковския манастир в Асеновград (обр. 155). От нея сега са запазени само цялата източна стена с петостенната апсида и части от двете надлъжни стени до нея. Изградена е била изцяло с тухли. На южната стена са оцелели четири високи двустъпни арки като част от една непрекъсната сляпа аркатура. На северната стена не е имало такива арки. От първоначалния строеж са и прозорците по източната стена: един в центъра на апсидата и три над последната, които са осветявали средния кораб. Четвърти прозорец е давал светлина на южния кораб. Всички прозорци са с едностъпни архиволти. Отвътре на източната стена има четири ниши с полукръгли дъна. Пета такава ниша е издълбана в източния край на южната стена. Други разчленения по старите стени не се виждат. Първоначално трите кораба (обща ширина 10 м) са били вероятно под един общ покрив. Църквата Св. Георги е обслужвала страноприемницата на Бачковския манастир, която е основана почти едновременно с манастира (XI в.). Базиликата обаче, ако се съди по декоративната ѝ аркатура и по строгата простота на архитектурата, ще да е била построена по-късно, вероятно през XII в.[27]

В Мелник на една височина край града са запазени развалините на църквата Св. Никола (обр. 156), която до преди 50—60 години е била в сравнително добро състояние.[28] Самата църква без притвора ѝ, който е бил разрушен и заменен с нов, има квадратна форма (дължина 15,80 м, ширина 15,50 м). Вътрешността ѝ е била разделена от два реда по три колони на три кораба. На изток редиците от колони са били продължени от два зида, които оформят от две страни олтарното пространство с прилежащите към него протезис и диаконикон. И трите поделения на олтара завършват с по една полукръгла апсида, средната от които, снабдена със синтрон, има почти широчината на централния кораб (обр. 157). Двата зида, които ограничават олтара откъм север и юг, са свързани помежду си с висока и доста широка арка, която е стъпила на два пиластъра. Тази арка се явява като граница на средния кораб и го прави да изглежда по-къс от двата странични. Изобщо тенденцията в конструкцията на църквата е била да се създаде скъсена базилика с квадратна форма, макар че съотношението между страничните кораби и средния е нормално. Трите кораба са били под един общ покрив, който е имал дървена конструкция. Само предапсидното пространство е засводено. Това частично засводяване на църквата напомня твърде много на плисковските малки базилики, но при все това едва ли може да се допусне някаква връзка между тези далечни по време и разстояние паметници. Църквата Св. Никола в Мелник по-скоро може да се свърже по тип и конструкция с базилката Св. Тодор в Сер, която има почти същия план и същото отделяне с арка на средния кораб от олтарното пространство. Базиликата в Мелник е била изградена с камъни и тухли на редове, без да е спазван особен порядък и без да е търсено онова декоративно въздействие от комбинацията на камъка и тухлата което е характерно за църковната архитектура от XIII и XVI в. Единствената украса на средната апсида отвън е един корниз от два реда тухлени зъбци, над които следва с отстъп втори корниз също от зъбци. В църквата има останки от стенописи, които произхождат навярно от XII—XIII в. От същото време ще да е и самата църква.

Търновската църква Св. Четиридесет мъченици се намира в Асенова махала на левия бряг на р. Янтра (обр. 158). Тя е била най-голямата църква в Търново. Построена и изписана е от Иван Асен II в 1229—1230 г. като съборен храм на прочутата търновска Велика лавра. Нейното изписване стои във връзка с едно голямо историческо събитие — победата на Иван Асен II при Клокотница над войските на епирския деспот Теодор Комнин и разширението на България до Егейско и Адриатическо море. Това събитие е било увековечено с един голям надпис на български език по една от колоните, а други две колони с прабългарски надписи били нарочно докарани от Плиска, за да служат като

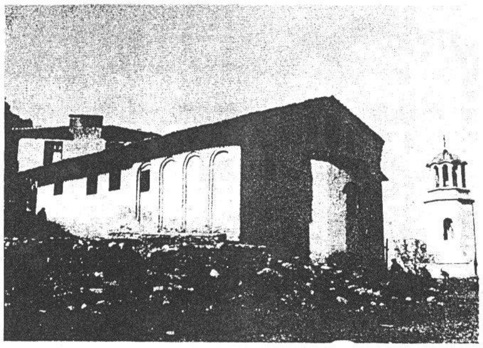

155. Асеновград. Църква Св. Георги. Снимка (авторът)

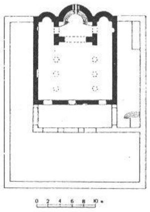

156. Мелник. Църква Св. Никола. План (по Н. Мавродинов)

157. Мелник. Църква Св. Никола. Апсидите отвън. Снимка (ДФА)

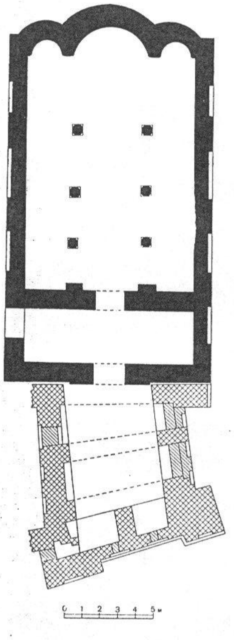

158. Търново. Църква Св. Четиридесет мъченици. План (С. Покровски и Б. Игнатов)

документална връзка между Първата българска държава и новооснованото от Асеновци царство. Това е била споменаваната в нашата средновековна книжнина „царска" църква, в която се съхранявали останки („мощи") на много светии. В нея погребвали търновски царе, царици и боляри. Там е почивало известно време и тялото на сръбския архиепископ св. Сава.

Църквата Св. Четиридесет мъченици не е достигнала до нас в старинния си вид. Изглежда, че тя е била отчасти разрушена още при превземането на Търново от турците, които по-късно я възстановили и приспособили за джамия. Старинни в този паметник днес са двете странични апсиди (средната е била разрушена*), шестте колони без капители в наоса, притворът заедно със западната стена на наоса и една цяла по-късна пристройка (мавзолей), прибавена до западната страна на притвора. Наосът е бил преустроен в турско време, когато северната му стена е била изместена 1 м навън, а южната е била изцяло надстроена над стария ѝ цокъл. Сменено е било и цялото покритие на наоса.

При това състояние на сградата днес представят интерес само запазените ѝ старинни части. Но не по-малко важен е и въпросът за първичното разпределение и пространствено решение на старинния наос, защото осветляването на този архитектурен проблем може да бъде ценен принос към тъй малко познатата архитектура на средновековно Търново. За съжаление предположения за първоначалния вид на наоса могат да се правят само въз основа на много ограничени и несигурни данни: шестте колони в наоса, трите апсиди и най-долната част на южната стена, гдето се виждат следи от слепи арки.

Ако потърсим в Търново аналогично разпределение, ние ще го намерим в църквата Св. Петър и Павел, гдето шест колони са поставени по три в два реда и очертават три надлъжни кораба. Друга аналогия имаме в слепите арки, които са украсявали двете ѝ надлъжни фасади. Но приликата в разположението на колоните в едната и другата църква е само привидна. В църквата Св. Петър и Павел колоните са разпределени така, че четири от тях маркират ъглите на квадрат, образуван от пресечката на средния кораб с напречния. Този характерен акцент е подсилен с купол, който е поставен на висок барабан.

В Св. Четиридесет мъченици този акцент липсва. Тук колоните са разположени в два реда по три и са поставени така, че интерколумните са почти еднакви. Такова е разстоянието между двете западни колони и срещуположните им пиластри на западната стена. Само разстоянието между източните колони и апсидата е малко по-голямо, но ние не знаем дали първоначално и тук не е имало също пиластри, които при възобновяването на апсидата в най-ново време не са били изградени поради недоглеждане.

Би могло да се допусне, че този базиликален ред на шестте колони в църквата Св. Четиридесет мъченици е създаден при преустройството на наоса от турците, но ние трябва веднага да отхвърлим едно подобно предположение като съвършено неприемливо, защото такова разместване на колоните от една първоначална диспозиция на кръстокуполна трикорабна църква с трансепт и купол в нов базиликален ред би било свързано с големи технически

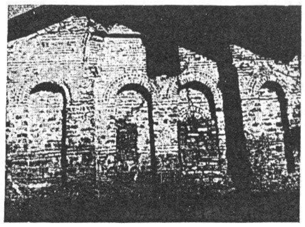

159. Търново. Църква Св. Четиридесет мъченици. Западна фасада. Снимка (авторът)

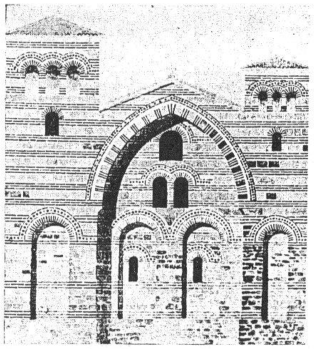

160. Търново. Църква Св. Четиридесет мъченици. Реконструкция на западната фасада (Б. Игнатов)

---

* Небрежно възстановена през 1915 г. и погрешно отклонена от главната ос на църквата.

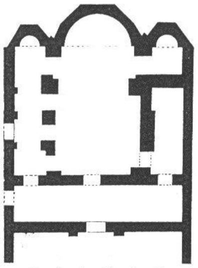

161. Ловеч. Църква на „Хисарлъка". План (по М. х. Неделчев)

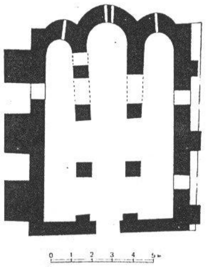

162. Лютиброд. Църква в „Коритенград". План (по Н. Мавродинов)

трудности и би било най-малко неуместно за новото оформяне на една джамия с непретенциозна архитектура.

Следователно при предпоставката, че сегашният ред на колоните е първичен, ние не можем да смятаме, че църквата е била първоначално кръстокуполна, т. е. подобна на църквата Св. Петър и Павел. Нейният наос е бил разделен, както и сега, на три надлъжни кораба, средният от които е почти два пъти по-широк от страничните. За такова трикорабно разпределение подсказват и трите апсиди, които са рядкост в търновската църковна архитектура, а в църквата Св. Петър и Павел страничните кораби въобще не завършват с апсиди.

В заключение може да се каже, че от двете хипотетични възстановки на първоначалния тип на църквата Св. Четиридесет мъченици по-вероятна е последната.Тази църква ще да е имала базиликално разпределение с три надлъжни кораба, чието покритие (свод или дървена конструкция) и височина остават засега неизвестни. Двете надлъжни фасади, следвайки търновския декоративен похват, са били разчленени с едностъпални слепи арки, които са започвали над нисък цокъл. За една такава голяма и представителна царска църква във Великата лавра трябва да очакваме, че стените ѝ са били със смесена зидария, с богата тухлена украса и многобройни декоративни розетки и кръгчета около слепите арки и прозорците. През 1915 г. при проучване на южната фасада по нея били открити останки от стенописи, а освен това пред нея имало външна открита нартика, широка 1,60 м и постлана с квадратни тухли.[29]

Що се отнася до базиликалния тип на църквата, то той съвсем не трябва да се смята за рядкост и анахронизъм на Балкана в началото на XIII в. Той е бил предпочетен пред малките еднокорабни и кръстокуполни църкви на българската столица, за да се изтъкне по тоя начин голямото историческо и обществено значение на новопостроената от Иван Асен II църква.

По-късно, когато църквата е била окончателно готова, се е наложило да бъде прибавена към западната ѝ фасада една неправилна четвъртита постройка, чиято ос не съвпада с оста на църквата. Освен това нейният под е по-нисък. Тя е покрита с островърх свод, който е бил подпрян също с островърхи аркови пояси. Тази пристройка е служела за гробница Тя не е била преустройвана в турско време, поради което нейните стени, изградени със смесена зидария, са запазени почти на първоначалната им височина. Двата западни ъгъла са построени като масивни пилони навярно с цел да носят някаква надстройка, до която се е възлизало по една вградена в западната стена стълба. Интересно асиметрично разчленение има западната фасада на тая гробница (обр. 159 и 160). Стената между двата пилона завършва под покрива като островърха арка, в горната част на която има двоен прозорец. Долната част на фасадата, включително и на пилоните, е украсена със слепи арки, които започват над доста висок цокъл. Това са характерните за търновската църковна архитектура слепи арки, които никъде другаде в Търново не са запазени така добре, както тук. Необикновени са само островърхите форми на фасадата, на свода и на подкрепящите го аркови пояси. По стените на пристройката са запазени и глазираните глинени кръгчета и розетки, които следват и подчертават архиволтите на арките, изградени, както и стените, със смесена зидария.

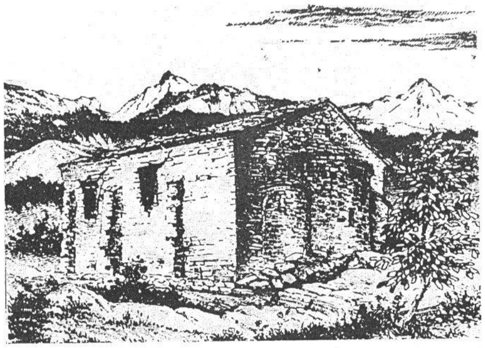

163. Лютиброд. Църква в „Коритенград". Рисунка (В. Атанасов)

Базиликата на ловешкия „Хисарлък"[30] е известна само по основите, открити при любителски разкопки (обр. 161). Църквата има почти квадратен план (дължина 20 м, ширина 15 м) и три кораба, южният от които е бил намерен затворен откъм изток и север с плътна стена. Северният кораб е бил отделен от средния с три четвъртити стълба, които освен помежду си и с прилежащите пиластри към запад и изток са били свързани с арки и със срещуположните им пиластри по северната надлъжна стена. Всеки кораб е завършвал с апсида: средната петостенна, а страничните тристенни. Възможно е трите кораба да са били под един общ покрив. Църквата е била с притвор, който е имал по един вход към всеки кораб и два външни входа — един към север и един главен на западната стена, обрамчен отвън с едностъпална арка. При разкопаването на базиликата са намерени и декоративни глинени розетки, които са украсявали нейните фасади.

Макар и лошо запазена, църквата на „Хисарлъка" при Ловеч може да се смята като важен паметник, който заема междинно място между църковната архитектура на Първата българска държава и архитектурата на Търново през XIII и XIV в. С по-старата архитектура на Плиска и Преслав тя се свързва чрез своя базиликален план, а от търновската архитектурна школа тя има петостенната си апсида и декоративните глинени розетки. Поради това тя не може да бъде по-ранна от края на XII в.

Интересна базилика, достигнала до нас в развалини, е била **църквата до с. Лютиброд** в местността „Коритенград" (обр. 162 и 163).[31] По форма тя е леко удължен правоъгълник (дължина 11,30 м, ширина 9,15 м) с три полукръгли апсиди на източната ѝ страна. Притвор не е имала. Вътрешността на църквата е била разчленена на три продълговати, почти еднакво широки кораба, разделени с две двойки четвъртити стълбове, които са се свързвали помежду си и с прилежащите стени към изток и запад посредством арки. И трите кораба са били засводени и са били поставени под един общ двускатен покрив. Средният свод е бил малко по-висок от страничните. За да получи необходимия наклон на двата ската, без да увеличава много височината на средния кораб, строителят е бил принуден да построи сводовете на страничните кораби не като полуцилиндър, а като четвърт цилиндър.

Църквата в „Коритенград" е била построена почти изцяло от камък. Сводовете и апсидите са били от бигор, а челните арки на апсидите — от квадратни тухли. В развалините на църквата са били намерени и късове от пластична архитектурна украса. Тежкият материал на сводовете и наклонът на местността са наложили да се подсилят двете надлъжни стени отвън с контрафорси, които на северната стена са много масивни. Планът на църквата е неправилен, корабите по дължината си не са еднакво широки. Строежът въобще е бил дело на несръчен майстор, който се е заел да създаде един стар и отживял времето си архитектурен тип, без да е бил достатъчно вещ по неговите конструктивни особености. Базиликалният план говори за относително по-ранна епоха и го свързва с базиликите от източен тип. Но в църквата са били запазени и стенописи, които по иконография и стил също носят старинни белези, но не могат да се отнесат по-рано от средата на XIV в.[32] Въз основа именно на стенописите към същото време трябва да се отнесе и построяването на самата църква.

ЧЕТИРИСТЪЛБНИ КРЪСТОКУПОЛНИ ЦЪРКВИ

Четиристълбната куполна църква с вписан в квадрат кръст, чиято родина, както видяхме по-горе, е Византия и която намерихме в Плиска и Преслав още през X в., е била строена и в България през епохата на развития феодализъм. Тя е изместила окончателно базиликата като представителна царска и патриаршеска църква и се е настанила в столицата и в по-големите градове и манастири не само у нас, но и у всички православни народи на Балканския полуостров, в Румъния и Русия. Като се изключат сравнително по-големите размери и сложният петкорабен план на някои от византийските столични куполни църкви, всички останали храмове от този тип имат малки размери и еднаква схема на плана и конструкцията. Различията са само в подробности по отношение на вътрешното оформяне, на външния силует, на трактовката на фасадите и на употребения строителен материал. Тези различия са свързани в повечето случаи не толкова с етнически предпоставки, колкото с материалните условия, вкусовете и традициите на определени географски области.

През XIII и XIV в. в България е имало кръстокуполни църкви и от двата варианта: 1) църкви с предапсидно пространство (цариградски вариант) или църкви, на които източното сводово рамо е удължено, без да се образува отделено предапсидно пространство, и 2) църкви с еднакво дълги сводови рамена и без предапсидно пространство (провинциален вариант). Едните и другите намираме на разни места из страната, но църквите от първия вариант са застъпени предимно в Търново и Несебър, тъй като тези градове са били повече изложени на цариградско влияние.

Между търновските църкви се набелязват засега със сигурност само три кръстокуполни: Св. Петър и Павел, Възнесение Христово и Св. Петка на Царевец. Първата има сравнително по-запазени архитектурни форми, а другите две са известни само по основите им.

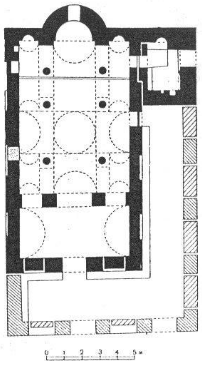

164. Търново. Църква Св. Петър и Павел. План (по С. Покровски)

Църквата Св. Петър и Павел е преживяла дългото турско робство, защото е била катедрала на гръцкия митрополит. Тя е била добре запазена до 1913 г., когато едно силно земетресение я превърнало в развалини. Сега от нея стърчат само колоните и някои зидове, по които може да се добие известна представа за първоначалния ѝ вид. Днешното външно преддверие, което обхваща сградата от запад и юг, и малкото параклисче в източния край на това преддверие са били прибавени вероятно през XVII или XVIII в. Без тези прибавки старата църква е имала план във форма на продълговат правоъгълник, от който се е издавала само една полукръгла апсида (обр. 164 и 165). Притворът, покрит с напречен на дългата ос полуцилиндричен свод, е бил доста просторен. От него към наоса водят три аркови входа, които отговарят точно на трите кораба на наоса. Последните са били покрити с надлъжни полуцилиндрични сводове, от които средният е бил по-широк и по-висок от страничните. Трите кораба са били пресечени в средата от един напречен кораб, чиято височина и ширина е равна на височината и ширината на средния кораб. Върху квадрата, който се е образувал от пресечката на средния и напречния кораб, е бил сложен посредством пандантиви куполен барабан, който се е крепел на четири ниски мраморни колони с капители, взети от по-стари постройки (обр. 166). Два от капителите имат трапецовидна форма и са украсени с плоско изработени лозови листа. Точно такива капители са намерени и в Преслав. Петите на арките над четирите колони са свързани с дебели дъбови греди.

Образуваният по такъв начин кръст от сводове, повдигнати над сводовете на страничните кораби, е характерният белег на кръстокуполната църква. В нашия случай обаче кръстът от сводове показва една особеност, която не се среща във всички църкви от този тип. Неговото източно рамо е два пъти по-дълго от другите рамена и е образувано от един непрекъснат свод. Последният се поддържа от две надлъжни стени, които свързват двете източни колони с двата пиластъра на източната стена от двете страни на апсидата. Две колони разделят долната част на тези стени на два аркирани входа, които свързват средната част на олтара с протезиса и диаконикона. Старият иконостас се е намирал непосредствено пред тези две колони. При бегъл поглед върху плана на църквата се получава впечатление, че двете източни колони маркират правоъгълно предапсидно пространство, каквото имат всички кръстокуполни църкви от цариградския вариант. В същност тук ние нямаме истинско предапсидно пространство в неговата цариградска форма. То съществува само в плана като плоскост, но не и като пространствен обем, ограничен отгоре със самостоятелен по-нисък

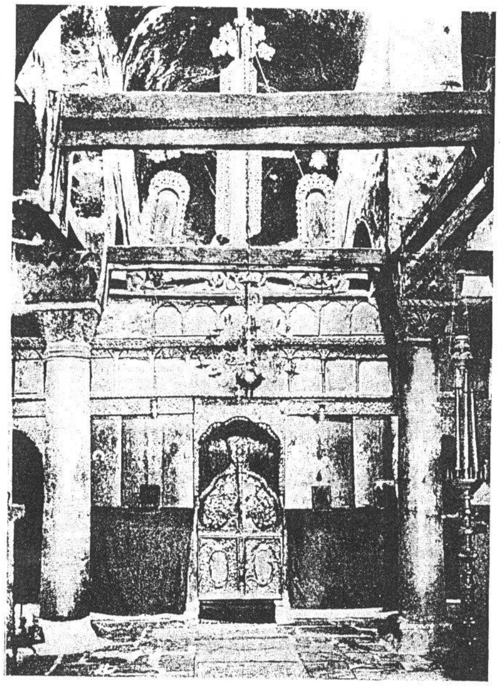

165. Търново. Църква Св. Петър и Павел. Вътрешност. Снимка (Археол. музей)

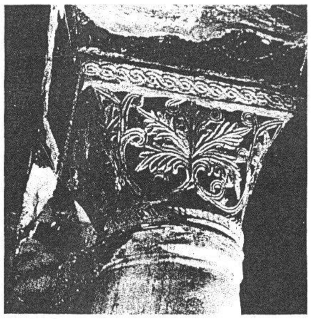

166. Търново. Църква Св. Петър и Павел. Капител. Снимка (Археол. музей)

свод, както става това в църквите от цариградския вариант. В църквата Св. Петър и Павел източното рамо на кръста е само силно удължено с един непрекъснат свод.

Външността на църквата, доколкото може да се съди по днешните ѝ останки, е имала всички белези на кръстокуполна църква. Фасадите ѝ са били оживени със слепи едностъпални аркади, които поне за наоса не отговарят на вътрешното разчленение и не са били еднакви по двете надлъжни стени. Аркадите започват над цокъл, висок 1 м. Покривът и кубето били ремонтирани след Освобождението, но първоначалните им форми били запазени в общи линии. Рамената на кръста се очертавали със своята височина над ниските сводове на страничните кораби и завършвали с триъгълни фронтони. Проекцията на напречния свод на притвора е имала полукръгло очертание. Барабанът, построен изцяло от тухли, е бил отвън осмостенен и без колонки по ъглите. Стените на барабана са били оформени като непрекъсната сляпа аркада, като само в долната половина на четири от стените са били пробити ниски и тесни прозорци.[33]

По предание църквата Св. Петър и Павел се приписва на Калоян, но по-вероятно е тя да е била построена през XIV в. като обществена църква. Най-старите фрагменти от стенописи, които са запазени в църквата, произхождат от XIV в.

Църквата Възнесение Христово е била патриаршеска църква и се е издигала на върха Царевец — най-високата точка на старото Търново (обр. 167). Тя и царският дворец под нея на същия хълм са господствували над цялата столица. Разкопана била ненаучно през 1900 г., когато били открити само нейните основи. Църквата се споменава още във времето на цар Калоян, когато в нея са били пренесени останките на Михаил Воин от Потука.[34] Тогава тя е била еднокорабна и с полуцилиндричен свод, но по-късно, вероятно през XIV в., е била разширена и преустроена като кръстокуполна с предапсидно пространство и с три апсиди. Планът на преустроената църква е бил удължен правоъгълник с двоен притвор и наос с четири стълба като подпори на куполния барабан. Стълбовете били свързани с арки и с пиластрите на надлъжните стени. Освен това два стълба пред апсидата отделяли наоса от олтара. Влизането в наоса е ставало само през един вход през преддверията. Вероятно когато църквата била разширена, пристроили до южната ѝ фасада, но несвързана с нея висока четвъртита кула звънарница, която е дала и турското название на върха на Царевец — „Чантепе“. Данни за външното оформяне на църквата липсват.

Дворцовата църква Св. Параскева или Св. Петка се е намирала в самия царски дворец на Царевец (обр. 148). Построена е била през XIII в., а през втората

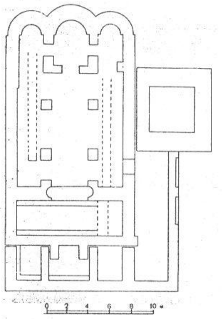

167. Търново. Църква Възнесение Христово на Царевец. План (по Г. Козарев)

половина на XIV в. е била разширена към запад и с един открит притвор. Тази църква е достигнала до нас в много лошо състояние. Запазени са само следи от основите и подложките на четирите подкуполни колони, които показват, че църквата принадлежи към типа на кръстокуполните постройки. Много мраморни късове и голямо количество пръснати из насипа мозаични кубчета говорят за богата вътрешна украса на дворцовата църква. Около нейните развалини са намерени и множество глинени декоративни розетки и кръгли дискове, покрити със зелена или охрова глазура. Те произхождат сигурно от украсата на църковните фасади.

Във втория център на църковно строителство — Несебър — са запазени частично две четиристълбни църкви от XIV в.: Пантократор и Св. Иван Алитургитос (Неосветени). И двете са характерни представители на несебърската архитектурна школа и като такива заслужават да бъдат разгледани по-подробно.

Църквата Пантократор[35] има много общи черти с църквата Св. Петър и Павел в Търново (обр. 168). Наосът се състои също от три надлъжни кораба, средният от които е по-висок и по-широк от страничните. Корабите са покрити с полуцилиндрични сводове и също са пресечени от един напречен кораб, висок и широк колкото средния надлъжен кораб. И тук при пресечката се образува квадрат, върху който е поставен посредством пандантиви подкуполен барабан, поддържан от четири колони, и тук източното рамо на кръста е удължено и достига до апсидата, без да е видимо разчленено с отделен свод над предапсидно пространство.

Двете църкви принадлежат следователно на един и същ тип по своите общи белези. Те се различават обаче твърде много една от друга по архитектурната обработка на общата композиция и на отделните части. По своя строен силует, по извънредно богатото архитектурно разчленение на корпуса и по своята пищна керамопластична украса на външността църквата Пантократор се отделя от църквата Св. Петър и Павел в Търново и изпъква като един от най-бележитите средновековни представители на кръстокуполната църква не само в България, но и в целия Балкански полуостров.

Църквата Пантократор е подчертано удължена постройка (дължина 16 м, ширина 6,70 м) със стройни пропорции и детайли, които се степенуват във височина. Общият ѝ план е затворен правоъгълник, от който се издават само трите преливащи се една в друга апсиди. Вътрешността ѝ (обр. 169) е разчленена на три добре оформени части: олтар, наос и притвор. Олтарното пространство е ограничено към наоса с два зидани стълба, които отделят в страничните кораби по едно квадратно помещение, завършващо на изток с апсида и покрито със сляп купол. Това са протезисът и диакониконът, които се съобщават с корабите и със същинския олтар посредством засводени проходи. Между двата зидани стълба е стояла някога олтарната преграда (иконостасът). Както се спомена вече, в олтара не е архитектурно маркирано предапсидно пространство.

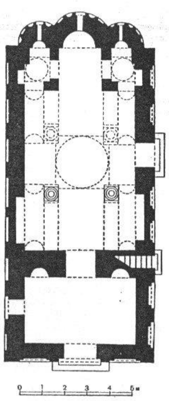

168. Несебър. Църква Пантократор. План (по А. Рашенов)

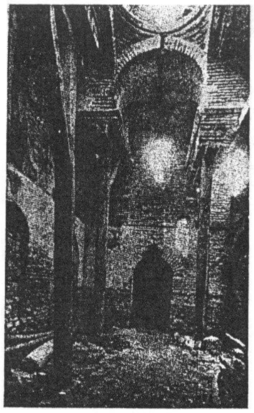

169. Несебър. Църква Пантократор. Вътрешност. Снимка (по Цимерман)

Наосът има също продълговата форма. В западната му част са оставени в северната и южната стена по една широка и засводена плоскодънна ниша и това са единствените оживителни елементи на стенните плоскости в наоса. Един вход по средата на южната стена е давал достъп в наоса и направо отвън, не само през притвора. Простотата на формите е подчертана и от равните полуцилиндрични сводове на корабите, които ги правят да изглеждат като кораби на базилика. Тук трябва да се отбележи и една характерна особеност: западното рамо на сводовия кръст е също пресечено с друг полуцилиндричен свод, чиито краища са проектирани на южната и северната фасада като полукръгли фронтони от двете страни на фронтоните на главния напречен кораб. Колоните, които са носели тежестта на купола, сега липсват, но дървените връзки между колоните (петите на сводовете) и прилежащите стени са още запазени. Подкуполният барабан е разчленен отвътре на шестнадесет стени, които имат форма на канелюри, стесняващи се нагоре и събиращи се в центъра на купола. Отвън по ъглите му има полуколонки от тухли.

Притворът е отделен от наоса с 1,20 м дебела стена, която има по средата вход за наоса. В притвора се е влизало още през два входа — един главен на западната стена и един по-малък на северната. Притворът има правоъгълна форма. Покрит е бил с елипсовиден свод. Над притвора има четвъртита кула звънарница, над която е поставен посредством

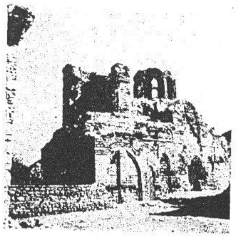

170. Несебър. Църква Пантократор. Южна фасада. Снимка (ДФА)

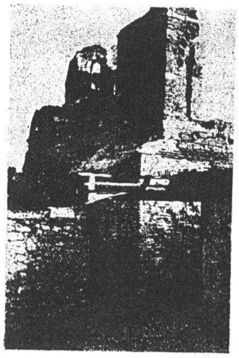

171. Несебър. Църква Пантократор. Северна фасада. Снимка (авторът)

тромпи осмостенен купол. Трите стени на кулата (към запад, север и юг) имат отвори, подобни на високи прозорци. В звънарницата се е възлизало по една зидана стълба, поместена в дебелината на стената, която разделя притвора от наоса. Началото на стълбата е отвън, на южната фасада, гдето се намира нарочен отвор — врата.

Църквата Пантократор е построена от камък и тухли, използувани еднакво като градивен и декоративен материал. От цокъла до върха на барабана и звънарницата стените са облицовани отвън с грижливо изработен смесен градеж — три или четири реда тухли се редуват ритмично с три или четири реда добре одялани камъни. Външните тухлени пояси не минават през цялата дебелина на стените. Вътрешната страна на последните е също със смесена зидария, която обаче е по-небрежна (от тухли и ломени камъни), защото отвътре църквата е имала мазилка със стенописи.

Четирите фасади на църквата са различно разработени. Дори и в двете надлъжни фасади не е прокарана пълна симетрия. Обикновено правило е във всички църкви външната страна на апсидата да се украсява повече от другите стени. Това правило е приложено и в църквата Пантократор. Нейната източна фасада е най-богато разработена. Южната фасада (обр. 170), която е обърната към главната улица на града, е получила също така по-разнообразна украса от останалите две фасади — западна и северна (обр. 171). При всички фасади обаче е търсено едно и също въздействие, което се е получавало от комбинацията на пластични с колоритни елементи (обр. 172). Пластичните елементи се състоят от ритмично повтарящи се фронтони, слепи арки с плоско или заоблено дъно, ломбардски аркатури, зъбчати корнизи и др., действуващи поотделно или умело градирани в пояси едно над друго и образуващи цялостен ансамбъл. Тази пластична украса изгражда своя ефект върху строгия ритъм на форми, светлини и сенки. Но тя е подсилена и от колоритен ритъм, постигнат с най-прости средства — белотата на камъка и червения цвят на тух-

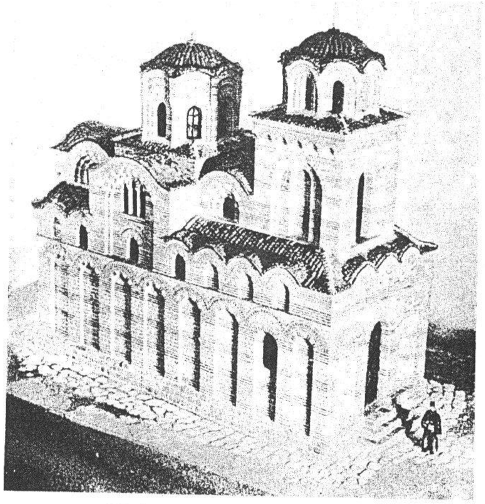

172. Несебър. Църква Пантократор. Реконструкция (Б. Игнатов)

лата, комбинирани със зелената и червената глазура на глинените декоративни кръгчета и розетки. Редуването на тухли и камък е направено при смесения градеж. То е приложено и във всички арки, гдето групички от две или три тухли се поставят радиално между клиновидно издялани камъни. Тухлата е използувана и като самостоятелен декоративен материал в един пояс от скачени свастики, който преминава през трите апсиди. Важен дял в колоритната украса имат и поясите от един или повече редове глазирани кръгчета и розетки, които опасват апсидите и дъгите на всички слепи арки и прозорци.

Църквата Св. Иван Неосветени (Алитургитос)[36] е един от най-представителните паметници в Несебър, в който керамопластичната украса на фасадите е била доведена до виртуозност (обр. 174). Като архитектурен тип тя спада към групата на църквите Св. Петър и Павел в Търново и Пантократор в Несебър, но в някои подробности се отделя от тях и се сближава с цариградската четиристълбна църква.

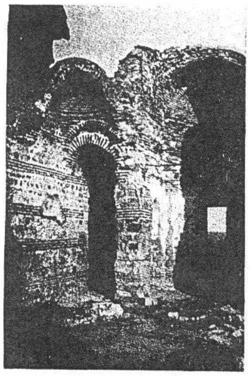

173. Несебър. Църква Св. Иван Алитургитос. Вътрешност. Снимка (авторът)

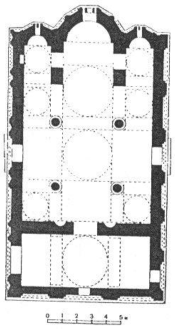

174. Несебър. Църква Св. Иван Алитургитос. План (по А. Рашенов)

Църквата Св. Иван Неосветени има също затворена правоъгълна форма, от която само трите апсиди на източната страна се издават навън. Всички други пластични украси на останалите три стени не нарушават тяхната обща плоскостност.

Църквата е достигнала до нас като развалина. По-добре са запазени северната и източната стена и малки части от другите стени. Стоят още и някои части от покривната конструкция.

Наосът, който образува ядката на постройката, е почти квадратен. На северната и южната стена има два срещуположни входа, както в църквата Св. Стефан в Несебър. Вътрешната страна на надлъжните стени не е разчленена с никакви пиластри, защото всички арки, които опират на тях, стъпват високо над пода върху конзоли (обр. 173). Само на западната стена, която разделя наоса от притвора, са вдълбани от двете страни на входа по една ниша със заоблено дъно.

В средата на наоса са се издигали четири колони, които са поддържали посредством пандантиви барабан с полусферичен купол. Четири полуцилиндрични свода около барабана са образували обичайния на този тип църкви кръст. Източното рамо на кръста и тук, както в Св. Петър и Павел и в Пантократор, е било удължено чак до апсидата. Наистина то е образувано от две части — кръстат свод с притъпени ръбове и до него полуцилиндричен свод, но предапсидно пространство не е образувано, защото двете части на източното рамо на кръста действуват като едно цяло. Пространствата, които се включват между рамената на кръста и външните стени на църквата, са били архитектурно оформени не както в Св. Петър и Павел и Пантократор със сводове, а по цариградски образец с помощта на сводови арки като квадрати, покрити със слепи куполчета, които не са се издавали навън от покрива.

Олтарът на църквата се състои от три части, ясно разграничени посредством две стени: презвитерий, протезис и диаконикон. Последните, подобно на междураменните пространства, са били покрити също със слепи куполчета. В притвора се е влизало през единствен вход, който се е намирал за по-голямо удобство на северната му страна, която е била обърната към града. На мястото на обичайния западен вход е имало само един малък прозорец. Два аркови пояса, стъпили върху конзоли, образуват в средата на притвора квадрат, покрит също със сляп купол. От двете страни на купола е имало по един полуцилиндричен свод.

Покривът на църквата липсва, но той може да се възстанови в главните му части по аналогия със запазени покриви на други кръстокуполни църкви. Не ще съмнение, че пресичането на двата полуцилиндрични свода във вътрешността е било отразено и в покривната конструкция. Сводовете са били повдигнати около барабана (вероятно осмостенен) и са образували също кръст, северното и южното рамо на който са завършвали с полукръгли фронтони. Освен това от двете страни на тези фронтони е имало още по един по-малък декоративен фронтон, както в Пантократор.

Църквата Св. Иван Неосветени е строена, също както и Пантократор, със смесен градеж на стените и само с тухли за куполите, сводовете, арките и апсидните конхи. Редовете от дялани камъни и тухли на външната страна на стените са правени много грижливо. Тухлените пояси не преминават през цялата дебелина на стените. Те са само декоративни. Вътрешността на стените е от ломени камъни, изравнявани с тухлени пояси. И тук градежът е бил небрежен, защото стените са били измазани и покрити със стенописи.

Както при Пантократор, така и тук от особен интерес са фасадите на църквата (обр. 175, 176 и 177). Техният общ ефект е изграден върху пластични и колористични елементи. Главната пластична украса на стените се състои от слепи двустъпални аркади, от ниши със заоблено дъно, от ломбардска аркатура в един или два (по апсидите) пояса, почиваща върху каменни конзолки, от пластични орнаменти по конзолите (палмети, животни в хералдични пози, птици, човешка фигура) и от зъбчати тухлени корнизи.

Колористичната украса и тук е постигната чрез ритмично редуване на белия камък с червени тухли, които са употребени в голямо изобилие, за да образуват най-причудливи конфигурации. В това отношение Св. Иван Неосветени е много по-богато украсена, отколкото Пантократор. С тухлени украси са запълнени тимпаните на слепите арки и ъглите между арките. С тухли, подредени зигзаговидно или в шахматен ред, са запълнени двата хоризонтални пояса по средната апсида. Зелени и червени глинени розетки и кръгчета опасват в непрекъснати низове всички фасади.

И в тази църква външните стени не са еднакво разработени. Най-богато архитектурно, пластично и колористично е декорирана източната фасада с нейните три многостранни апсиди. Западната стена е разчленена с три слепи арки, както е бил обичаят още в църковната архитектура през Първата българска държава (обр. 178). На северната фасада се намират пет арки. В лизените, които ги разделят, са вдълбани тесни и високи ниши с полукръгли дъна. На южната фасада обаче арките са шест, между тях няма ниши и люнетите им не са украсени с тухлени фигури. Тази фасада е обърната към морето и затова е била по-скромно украсена.

Не може да не се отбележи, че и псевдоконструктивните аркади по фасадите са правени съвсем произволно и без да се държи сметка за вътрешното разчленение на пространството. Те са без връзка с архитектурните части, които се намират над тях, защото не са спазени отвесните оси при оформянето на фасадите.

Богатата керамопластична украса, която намираме в такова изобилие в църквите Пантократор и Св. Иван Неосветени, се явява в Търново още във втората половина на XII в., но поради липса на високо запазени паметници ние не можем да кажем дали тя е до-

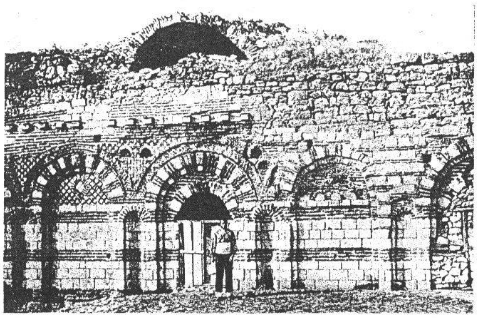

175. Несебър. Църква Св. Иван Алитургитос. Северна фасада с напречен свод. Снимка (по Цимерман)

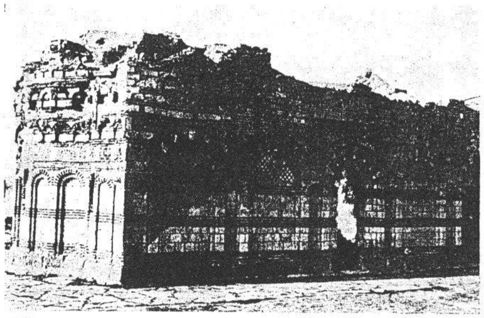

176. Несебър. Църква Св. Иван Алитургитос. Северна фасада с апсидата. Снимка (П. Хлебаров)

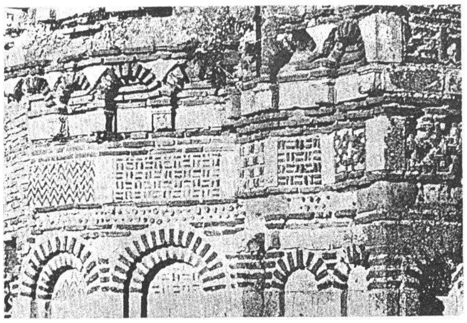

177. Несебър. Църква Св. Иван Алитургитос. Детайл от северната фасада. Снимка (ДФА)

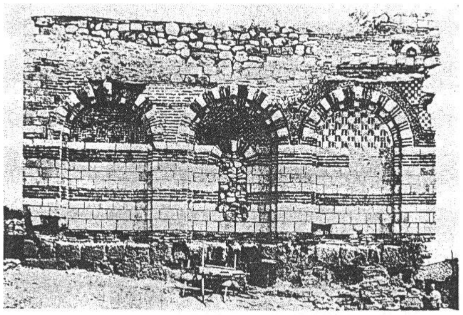

178. Несебър. Църква Св. Иван Алитургитос. Западна фасада. Снимка (по Цимерман)

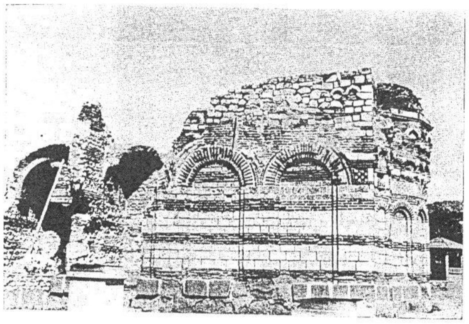

179. Несебър. Църква Св. Иван Алитургитос. Южна фасада. Снимка (авторът)

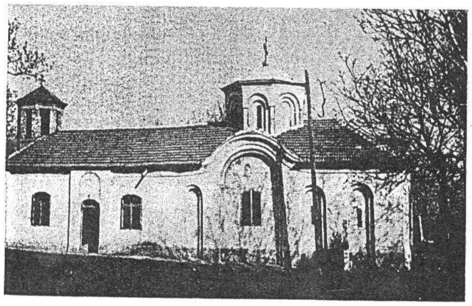

180. Колуша. Църква Св. Георги. Южна фасада. Снимка (авторът)

стигнала там онова разнообразно богатство и съвършенство като важен компонент на архитектурния стил, каквото виждаме в несебърските църкви.

Като характерен представител на църквите с архитектурно маркирано предапсидно пространство в Западна България се явява **църквата Св. Георги** в кюстендилското предградие **Колуша** (средновековната Коласия).[37] До освобождението на България тази църква е била в развалини. В 1880 г. тя е била потегната отвън и отвътре, без да са били променени съществено конструктивните ѝ форми.

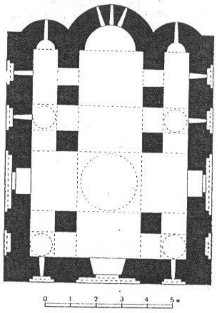

181. Колуша. Църква Св. Георги. План (по А. Грабар)

По план църквата в Колуша е почти квадратна, защото е била без притвор (обр. 181). Дълга е 10 м и широка 8,70 м. Наосът е пълен квадрат, към който е прибавена бемата, завършваща с три полукръгли апсиди. Четири масивни стълба поддържат четирите сводови рамена на кръста и куполния барабан. Междурамията са оформени като квадрати със слепи куполчета посредством арки, които съединяват стълбовете с прилежащите стени. Рамената на кръста са еднакво дълги, но към източното рамо е прибавен още един понисък свод, който бележи характерното за цариградския вариант на кръстокуполната църква предапсидно пространство. Две стени с по един нисък проход в тях отделят това пространство от протезиса и диаконикона, които са покрити също с полуцилиндрични сводове.

Външните стени са оживени с двустъпални слепи аркади (обр. 180). На западната стена арките са три и в средната се намира единственият вход в църквата. На северната и южната фасада арките са по четири: една от тях отговаря на височината и ширината на напречния кораб, а останалите три са по-малки и по-ниски и съответствуват на останалите части на вътрешността — западни междурамия, източни междурамия, протезис и диаконикон. Такова разчленение на фасадите ние видяхме и при несебърските кръстокуполни църкви, но докато там слепите аркади са само декоративни, в Колушката църква те са и конструктивни, т. е. отговарят точно на вътрешното членение на пространството. Това е една особеност, която сближава Колушката църква с цариградския вариант на кръстокуполната църква.

Трите апсиди са високи до подпокривния корниз. Покривът е подновен, но е запазил повишения полукръгъл фронтон на напречния свод и на предапсидното пространство. Барабанът има старата си форма, височина и диаметър. Отвън той е осмостенен с двустъпални слепи арки и кръгли колонки в ъглите. Корнизът му вероятно е подновен.

Сега църквата е измазана отвътре и отвън, обаче първоначално външността е била без мазилка. По една стара фотография[38] се вижда, че тя е била изградена изцяло с тухли, и то така, че тухлите са били през ред скрити под мазилка, та се е получавало впечатление, че зидарията е била с широки декоративни фуги. Освен това на по-лични места е имало и украса от тухли във вид на кръст или начупени линии.

За датата на църквата нямаме сигурни данни, но по редица архитектурни особености тя може да се датира преди 1330 г., когато в нея е бил погребан загиналият в битката при Велбужд български цар Михаил Шишман.[38а]

Интересни представители на четиристълбната църква с вписан в квадрат кръст с еднакви сводови рамена, но без предапсидно пространство са църквата на Земенския манастир Св. Иван Богослов и църквата Св. Димитър в с. Паталеница (Пазарджишко).

Църквата на Земенския манастир в днешното й състояние има форма на куб с квадратен (9×9 м) план (обр. 183). Изградена е изцяло от камък. Тухли, редуващи се ритмично с камък (2 тухли+1 блок), са употребени в архиволтите на слепите арки. На източната си страна църквата има три полуцилиндрични апсиди, които са еднакво високи и достигат, както в Колуша, до покрива на църквата (обр. 182). Страничните апсиди имат по едно прозорче. Прозорецът на средната апсида е двоен с тесен стълб (meneau) в средата. Подпокривният корниз опасва и апсидите, като ги обединява в една монолитна група, тясно свързана с цялата покривна конструкция. Самият покрив се различава също от всички други покриви на кръстокуполните църкви на Балканския полуостров със своята форма на силно сплесната четиристенна пирамида, на върха на която се издига висок цилиндричен барабан със слепи арки, разположени едно над друго в два пояса по осем. Четири от долните арки са прозорци.

Необикновените форми на апсидите и покрива будят съмнение в тяхната първичност, защото е известно, че до преди повече от сто години църквата е била пуста, нейният покрив отчасти и половината кубе стояли съборени, та станало нужда да бъдат възобновени от местни жители.[30] Едно основно архитектурно-археологическо изследване на църквата в днешното й състояние ще може навярно да определи доколко и какви изменения на първоначалните форми са били направени при възобновяването й. Поради това ние ще се ограничим да разгледаме този паметник само въз основа на ония негови части, старинността на които е безспорна. Това са планът, четирите зидани стълба в нея и сводовото й покритие. Първичността на тези части се установява отчасти по запазените по тях старинни стенописи от XIV в.

Както се каза вече, планът на Земенската църква е квадратен и много подобен на плана на църквата в Колуша. Тя също е без притвор, няма обаче отделно развито предапсидно пространство. Олтарът, съставен също от презвитерий, протезис и диаконикон, е образуван от източното рамо на сводовия кръст и от източните междурамия. С това Земенската църква се очертава като типичен провинциален вариант на кръстокуполната църква, която няма архитектурно отделено предапсидно пространство и в която източното рамо на сводовия кръст е равно по дължина на другите рамена и завършва без всякакво разчленение направо с апсидата.

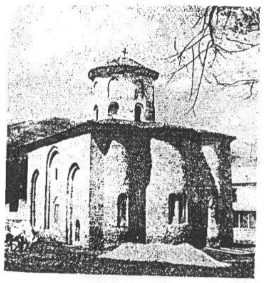
182. Земенски манастир. Църквата Св. Иван Богослов от изток. Снимка (ДФА)

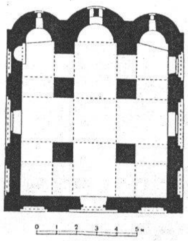

183. Земенски манастир. Църква Св. Иван Богослов. План (по Йорд. Иванов)

184. Земенски манастир. Църква Св. Иван Богослов. Западна фасада. Снимка (авторът)

Конструкцията на централната ядка в Земен е досъщ като в Колуша: четири зидани стълба, несвързани помежду си с аркови пояси, носят четирите рамена на сводовия кръст. Върху квадрата, образуван от пресечката на сводовете, лежи посредством пандантиви цилиндричният барабан. Двата източни стълба са свързани с приапсидните пиластри чрез високи арки. Междурамията са оформени като квадрати с полуцилиндрично сводово

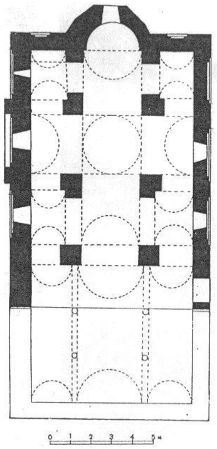

185. Паталеница. Църква Св. Димитър. План (Н. Чанева)

покритие с помощта на аркови сводове, които излизат от стълбовете и опират на прилежащите външни стени. Проходите на западните междурамия към средния кораб са ниски и тесни.

Прилика с Колуша има и във фасадите (обр. 182 и 184). Северната, западната и южната стена са разчленени с по три двустъпални слепи арки, средната от които е по-широка и по-висока от страничните. Средните арки по местоположение и височина отговарят точно на сводовите кръстни рамена във вътрешността. Страничните по-малки арки отразяват по-малките междураменни пространства. В средната арка на западната стена се намира единственият вход на църквата (другият вход на южната стена, който води направо в олтара, е пробит при късния ремонт). Слепите арки по фасадите на Земенската църква са следователно не само декоративни, но и проекции на вътрешните сводове. Различната височина на арките позволява да се предположи, че първоначално сградата е завършвала с друг покрив,[40] т. е. с високо издигнати рамена на сводовия кръст, както в Колуша. Заслужава да се отбележи, че по западната и източната фасада има останки от дебела мазилка от червен хоросан с фугировка, означена с двойни леко вдълбани линии. Тази фугировка има за цел да създаде впечатление за зидария от правилно издялани еднакво големи блокове.

Куполният барабан е цилиндричен и висок. Неговият корниз повтаря формата на подпокривния корниз на църквата и е вероятно късен. Старинни или по старинен образец възстановени са слепите прозорци, разположени околовръст в два реда един над друг.

По стенописите, които са първични, църквата в Земенския манастир се датира към средата на XIV в. По план и конструкция тя е точно копие на църквата в Колуша, от която се различава само по липсата на отделно архитектурно оформено предапсидно пространство. Тази разлика се явява вследствие на различната архитектурна концепция на двата паметника. Те са два различни варианта на кръстокуполната църква.

От типа на Земенската църква е и църквата Св. Димитър в с. Паталеница (обр. 185). Това е квадратна в план кръстокуполна постройка без предапсидно пространство и вероятно първоначално и без притвор (сегашният обширен трикорабен притвор е пристроен в ново време). Четири високи четвъртити стълба подпират ясно очертан кръст от почти еднакво дълги сводове, които излизат направо от стълбовете без посредството на арки. Още на пръв поглед се хвърлят в очи стройните вътрешни пропорции. Апсидата допира непосредствено до източното рамо на кръста. Междурамията са покрити с калоти или почти квадратни сводове. Подът е настлан с квадратни тухли.

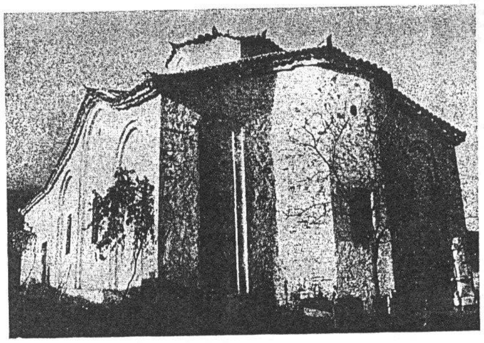

186. Паталеница. Църква Св. Димитър от югоизток. Снимка (Н. Чанева)

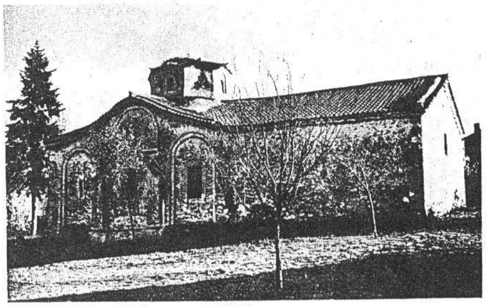

187. Паталеница. Църква Св. Димитър. Северна фасада. Снимка (авторът)

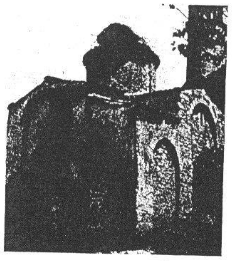

188. Яна. Стара църква. Снимка (по Н. Мавродинов)

Старинната част на църквата има отвън затворена форма, от която само на източната страна се издава висока до покрива апсида (обр. 186). Покривът е вероятно подновяван, но общата му старинна форма е запазена: на три страни (изток, север и юг) са образувани широки триъгълни фронтони, които за разлика от фронтоните на кръстокуполните църкви не покриват само сводовото рамо на кръста, а обхващат и междурамията. Западният фронтон, както и западната стена на църквата са унищожени при направата на новия притвор. В средата на така съставения трифронтонен покрив се издига нисък осмостенен барабан. Четири от неговите стени са гладки, а останалите са украсени с по една проста едностъпална арка, в която е вместен и прозорец. Барабанът завършва отгоре с корниз, който опасва триъгълните фронтони на осемте стени.

Стените на църквата са оживени с обичайните слепи арки. На източната стена от двете страни на апсидата има по една висока двустъпална арка. На южната стена арките са три, от които средната е висока до подпокривния корниз. На северната стена е имало също такива три слепи арки, средната от които е била преобразена с пристрояването в долната ѝ половина на нещо като глух портал (обр. 187).

Църквата в с. Патaленица е построена от ломен камък и бял хоросан. Употребени са обаче и тухли в дъната и архиволтите на слепите арки, а вероятно и в куполния барабан. Точната дата на църквата може да бъде определена след по-обстойно изследване. Засега ние я отнасяме към XIII—XIV в.

Както изтъкнахме вече по-горе, сегашните покриви на достигналите до нас кръстокуполни църкви в Земен и Патaленица будят основателно съмнение в тяхната първичност, защото никоя от кръстокуполните църкви на Балканския полуостров няма и не е имала такъв покрив. У нас съществува и трета църква с покрив, подобен на покрива на Земенската църква, именно източната част на старата църква в Бояна, с която ще се занимаем по-късно. И за тази църква ние имаме писмено сведение, че е препокривана по-късно, така че можем да предполагаме, че и нейният покрив първоначално е имал друга конструкция. Една малка старинна църква в Софийско ни показва как трябва да си представяме първоначалните покриви на църквите в Земен, Патaленица и Бояна. Това е църквата в близкото до София с. Яна (обр. 188). Тази църква, построена изцяло от камък, отдавна не съществува, но ние я познаваме по стара фотография.[41] Нейната външност изглежда да е останала докрай неподправена. Снимката е запечатала достатъчно данни, за да имаме идея за плана и архитектурния тип на тази църква. Немалко сигурни аналогии за това предлагат и църквите в Земен, Патaленица и дори в Бояна. Църквата в с. Яна е била малка постройка от камък със стройни външни и вътрешни пропорции. Тя е била типична кръстокуполна постройка от провинциалния вариант, т. е. с четири зидани стълба, без предапсидно пространство и без конструктивно свързан с нея първичен притвор. Външното оформяне на сградата отразява съвсем точно разчленението на вътрешното пространство. Сводовите рамена на кръста са високо и ясно маркирани на покрива, като завършват с триъгълни фронтони. Междурамията са по-ниски, покрити с плоски, наклонени настрани покриви. Сравнително висок цилиндричен барабан с равен корниз и с четири тесни прозореца увенчава и доминира над цялата композиция. На източната страна е имало само една апсида, която, ако съдим

по формата на купола, е била полуцилиндрична с едно тясно прозорче. Разчленението на фасадите е същото като в Земен, Патaленица и Бояна — три слепи арки, средната от които по-висока от страничните. С това този изящен на времето паметник се е сближавал по-скоро с групата на споменатите три църкви, отколкото с типа на църквата Св. Иван в Несебър, както твърди Н. Мавродинов. Последната е с три апсиди и няма тройното разчленение на страничните фасади със слепи арки. Единствената прилика с несебърската църква е цилиндричният куполен барабан (какъвто имаме и в Земен!), но и той в нашия случай е много по-нисък, отколкото барабанът в Несебър. Църквата в Яна спада и хронологически към групата на църквите в Бояна, Земен и Патaленица, т. е. към XII—XIV в.

ЕДНОКОРАБНИ КУПОЛНИ ЦЪРКВИ СЪС СТЕГНАТ КРЪСТ

Този архитектурен тип е близък вариант на кръстокуполната църква с вписан кръст. Той е бил създаден в Армения още през VI—VII в.,[42] но е въведен в България едва през византийското владичество вероятно чрез посредството на цариградската архитектура. Този вид църкви се състоят от един единствен кораб, покрит с купол, който за разлика от кръстокуполните църкви със свободни подпори се крепи на сводове или арки, почиващи на четири пиластъра в надлъжните стени. Северната и южната арка са по-тесни от останалите две и затова тези рамена на околокуполния кръст са по-къси, вследствие на което този кръст изглежда като „стегнат". Когато подпорните арки към изток и запад са разширени като полуцилиндрични сводове, наосът добива продълговата форма, която се удължава още повече, ако между източния свод и апсидата се включи и предапсидно пространство. Така организирана, вътрешността на църквата се обхваща с един поглед и наосът получава вид на куполна зала. Външните маси обаче запазват основните форми на кръстокуполната църква: около куполния барабан се издигат проекциите на вътрешните подпорни сводове и арки, а северната и южната фасада продължават да се акцентуват с обичайните триъгълни или полукръгли фронтони. Църквите от този тип имат почти винаги притвор.

Най-ранен представител на този архитектурен тип в България е църквата Св. Богородица Петричка в Асеновата крепост, която по исторически и археологически данни се отнася към XII в. (обр. 190). За разлика от множество други крепостни църкви у нас Асеновата църква е не само сравнително голяма, но и сложна двуетажна постройка. Тя е дълга 18 м и широка 7 м. Нейният долен етаж, наложен поради неравния и скалист терен, очевидно не е имал друго предназначение, освен да служи като субструкция на същинската църква.

Горният етаж, до който се е възлизало през притвора по външна стълба, се състои от малък притвор и един подчертано удължен кораб. Последният завършва на изток с два зидани стълба, зад които следва презвитерият, образуван от предапсидно пространство, протезис и диаконикон. В дъното на кораба е апсидата, която отвън е петостенна. Покритието на наоса е устроено по системата на кръстокуполните църкви: куполът се крепи посредством пандантиви върху два мощни свода към запад и изток и две тесни арки покрай северната и южната стена. За подпори на сводовете и арките служат две двойки пиластри, вградени в двете надлъжни стени. Самият купол почива върху невисок дванадесетостенен отвън барабан с диаметър около 4 м, т. е. приблизително колкото е широк и корабът. Тук сводовете поради нееднаквата си ширина и дължина не образуват характерния за кръстокуполните църкви равнораменен кръст. Напречните рамена на кръста са съвсем редуцирани и затова покритието на Асеновата църква има вид на единен надлъжен свод, който е пресечен не с напречен кораб, а с купол.

Особен интерес представя външното устройство на църквата. Още на пръв поглед правят впечатление нейните ясни и хармонични пропорции (обр. 189). Освен куполния барабан в средата на постройката, над напречен свод на притвора се издига и една четвъртита кула с четири аркирални двустъпални отвора на всяка стена. Кулата завършва с купол, който е поставен върху правоъгълник посредством четири пандантива. Такива кули ние не

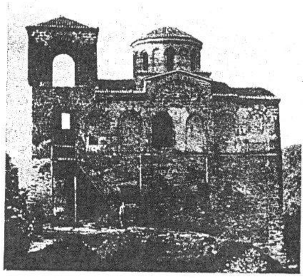

189. Асеновград. Асенова църква. Южна фасада. Снимка (авторът)

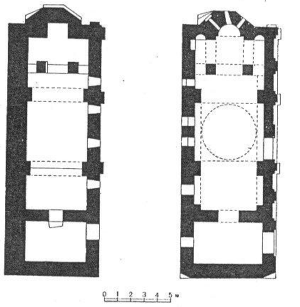

190. Асеновград. Асенова църква. Плани (по В. Белоусов)

познаваме в по-старата балканска архитектура. Кули над притвора няма и в достигналите до нас цариградски църкви, но ние ще ги видим и в други по-късни църкви в България, а също така и в Сърбия и Македония.[43] Сравнително ниският, но удължен горен етаж на постройката с такава тежка кула на единия край би изглеждал нехармоничен и притиснат, ако всичко това не би било повдигнато на съответната височина чрез долния етаж. Този етаж именно придава на цялата постройка строен вид и съразмерност. Като маса двата етажа, особено гледани откъм лицевата (южната) страна на църквата, са неделими. Те са свързани и с голямата арка, която се издига по цялата височина на сградата и завършва над покривния корниз с проекция на вътрешната арка, покрита с плосък триъгълен фронтон. Строежът на цялата постройка е еднакъв — редуване на пояси от камък с пояси от три реда тухли. Стените на долния етаж са равни плоскости, които само на южната фасада се разчленяват от двете лизени на голямата арка. Равни са и стените на апсидата. Пластична украса с цел да се подсили архитектурното въздействие на постройката има само по лицевата (южната) страна на горния етаж. Тук освен с голямата арка стената е разчленена и с непрекъсната сляпа двустъпална аркатура. Две от арките са отворени за входове в средния етаж на кулата и в наоса. Подобна аркатура има и по дванадесетте стени на куполния барабан, но тук шест от арките са прозорци. Архиволтите на голямата арка, на аркатурата и на прозорците на кулата са със смесена зидария, докато архиволтите на куполния барабан са все още само от тухли. Аркатурата по южната фасада няма никаква конструктивна функция и не отговаря на вътрешното разчленение на пространството. Тя е чисто декоративна.

В Асеновата църква ние намираме вече и организирана керамична украса, наченки на каквато видяхме в църквите Св. Стефан и Св. Иван в Несебър. Освен ритмично поставените в архиволтите на арките групички от радиално вградени тухли, редуващи се с по един камък, ние виждаме в ъглите между архиволтите и решетъчен тухлен орнамент. Същият краси и стените на апсидата.

По своя архитектурен тип, по покривната си конструкция, по декоративната аркатура на южната фасада, по начина, по който са използувани тухлата и камъкът за декоративни цели, и по строителния материал и техника Асеновата църква се свързва тясно с търновската и несебърската църковна архитектура. Тя не е изолирано явление в България. Този архитектурен тип е бил разпространен по-късно и на други места в страната, а и далеко на запад в Сърбия.

В Несебър той е бил представен с една от най-красивите църкви в града — Арх. Михаил и Гавриил (обр. 192).[44] Тази църква е достигнала до нас без покрив и без източна фасада, но при все това от нея са запазени достатъчно части, които могат да допълнят представата за първоначалния вид на сградата.

Трите части на олтара са ясно оформени архитектурно и завършват с по една апсида. Те са покрити с полуцилиндрични сводове. Сводът над презвитерия е по-нисък от свода на източното рамо на наосния кръст и по такъв начин тук се е оформило предапсидно пространство, каквото имаме и в Асеновата църква.

Притворът е почти квадратно пространство с по един вход на северната и южната стена. Източната стена в ъглите е значително надебелена и в тези надебелявания са врязани по една засводена ниша с полукръгло дъно. Срещу тези ниши на западната стена има също надебелявания, за да поемат двата аркови пояса, върху които е стъпил сляп купол. Западната стена на притвора е по-дебела (1,05 м) от всички останали стени на църквата, защото в нея са вместени стълбата (широки 0,45 м), водещи в етаж над притвора, където е имало квадратна кула звънарница, подобна на кулата на Асеновата църква.

Църквата Арх. Михаил и Гавриил е строена, както и другите съвременни на нея църкви в Несебър, със смесена зидария от камъни и тухли. Особено грижлив е бил градежът на външните лица на стените. Над цокъл от едри камъни се редуват последователно пояси от три или четири реда тухли и два реда добре издялани камъни. Този смесен градеж е продължавал вероятно и в най-горните части на сградата — барабана и кулата.

Твърде живописно е била оформена и външността на църквата. Като се изключи източната фасада, която със своите три скачени апсиди се е издавала пластично извън общия корпус на постройката (обр. 191), от всички други страни тя е била гладко затворена. Самите стенни плоскости обаче са разчленени с едностъпални слепи аркади, някои от които са пробити, за да се използуват като входове. Северната и южната стена имат по седем псевдоконструктивни аркади, западната — само три (обр. 193, 194 и 195). Люнетите и архиволтите на аркадите са богато украсени. Люнетите са запълнени с редове от двойки тухлички, поставени отвесно или хоризонтално, а архиволтите са украсени с радиално поставени камъни и тухли в групи по два и три. Над тях следват тройни пояси от декоративни глинени кръгчета и розетки със зелена и червена глазура. Над всичко това непрекъсната сляпа аркатура обикаля трите фасади. Арките стъпват върху каменни конзолки и завършват с архиволти, украсени с радиално поставени тухли и един ред от глинени кръгчета. На северната и южната страна аркатурите се прекъсват от големи полукръгли фронтони с по три прозореца в тях и със същата украса на архиволтите. Подпокривният корниз е от два реда зъбчати тухли.

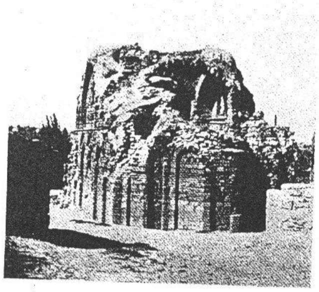

191. Несебър. Църква Арх. Михаил и Гавриил. Източна фасада. Снимка (авторът)

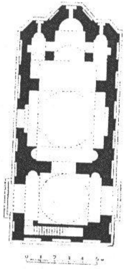

192. Несебър. Църква Арх. Михаил и Гавриил. План (по А. Рашенов)

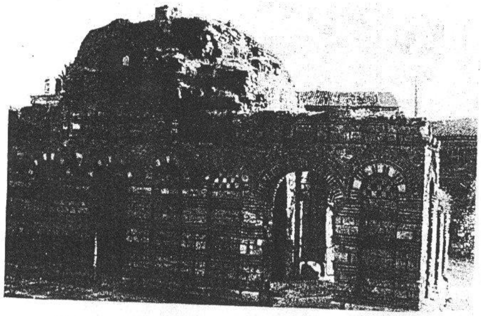

193. Несебър. Църква Арх. Михаил и Гавриил. Северна фасада. Снимка (П. Хлебаров)

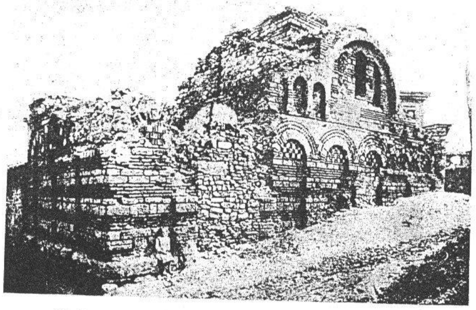

194. Несебър. Църква Арх. Михаил и Гавриил. Южна фасада. Снимка (по Цимерман)

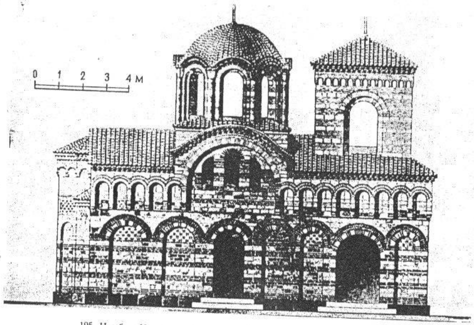

195. Несебър. Църква Арх. Михаил и Гавриил. Реконструкция (А. Рашенов)

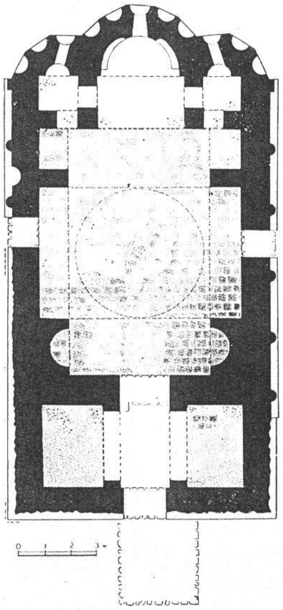

196. Червен. Църква № 2. План (Б. Кузупов)

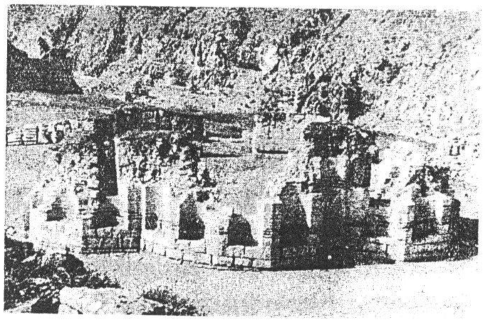

197. Червен. Църква № 2 от изток. Снимка (по С. Георгиева — В. Димова)

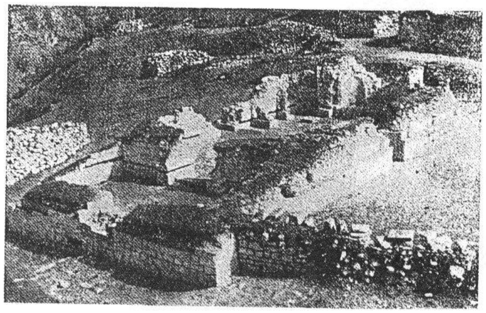

198. Червен. Църква № 2 от югозапад. Снимка (по С. Георгиева — В. Димова)

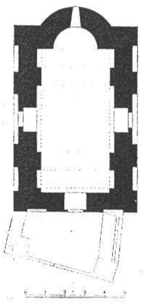

199. Бачковски манастир. Църква Арх. Михаил и Гавриил. План (по А. Грабар)

Църквата Арх. Михаил и Гавриил по строеж, конструкция и по украсата на фасадата спада към групата на несебърските църкви от XIII—XIV в. Към това време трябва да се отнесе и тя.

Много близо до несебърската църква по тип стои църква № 2 в Червен, открита през 1961 г.[45] Тя е била също куполна църква със стегнат кръст, но вече доста скъсена (20,10×10,50 м) поради това, че източният и западният свод са почти еднакво широки. Планът и архитектурата имат много общи черти с църквата Арх. Михаил и Гавриил, което говори за близко сродство в обсега на една и съща архитектурна школа (обр. 196). В план църквата представя затворен правоъгълник с три скачени апсиди на източната страна. Средната аспида е петостенна, а страничните две са с по три стени. На трите апсиди съответствуват и три части на олтара: презвитерий, образуван от средната апсида и характерното предапсидно пространство, което се съобщава чрез входове с протезиса и диаконикона. Последните са оформени като затворени стаички, но имат входове и направо към наоса. И трите апсиди имат по един малък единичен прозорец. Два двойни масивни и доста удължени стенни пиластъра крепят четири свода, върху които посредством пандантиви е стъпвал подкуполният барабан. Двата западни пиластъра се намират в ъглите на наоса и тяхната грамадна маса е облекчена, както и в несебърската църква, с по една полуцилиндрична ниша. Притворът има само една врата на западната стена. Една врата води от него и в църквата, но в нея се е влизало и през два входа на северната и южната стена. Входовете на притвора се фланкират отвътре с два двойни пиластъра, които са носели арки. По такъв начин притворът е бил разделен на три части с отделни сводови покрития. Стенните плоскости не са били разчленени отвътре с друга пластична украса освен с един хоризонтален корниз от просто профилирани варовици.

Църквата е изградена със смесена зидария от три реда тухли и наровикови блокове. Тухлите не минават през цялата дебелина на зидовете. Каменната зидария е направена от ломен камък и бял хоросан от вар, пясък и дребни речни камъчета. В зидовете са вградени надлъжни и напречни греди с четвъртито сечение, а двете им страни са облицовани с бели варовикови блокове. Църквата е била покрита с оловени листове.

Към живописния ефект от редуването на бял камък с червени тухли е прибавена богата и разнообразна пластична украса. На всяка стена на апсидите е вдълбана по една полукръгла ниша, която започва около 50 см над цокъла (обр. 197). По подобие на апсидите ще да е бил украсен и куполният барабан, по чиито ъгли е имало малки полуколонки. По останалите три фасади са се редували псевдоконструктивни слепи арки от полуколонки (диаметър 35 см), поставени върху цокъл, който завършва с корниз с косо отсечено лице (обр. 198). Смесеният градеж е прокаран и в полуколонките. Те са образувани от нарочно приготвени тухли и каменни блокове, към едната страна на които е издялана полуколонка. По архиволтите на арките е имало керамични кръгчета и розетки.

Стенни псевдоконструктивни аркади с полуколонки и със смесена зидария ние ще намерим у нас и в Бачковската костница. По полуколонки и полукръгли ниши като декоративни елементи по фасадите са били употребявани в Преслав още през X в. (Кръглата църква, църква № 1 на „Аврадака“, църквата при с. Виница). Появата на този мотив в Червен заедно с псевдоконструктивните арки показва, че традициите на преславската архитектура са били живи и през времето на Втората българска държава.

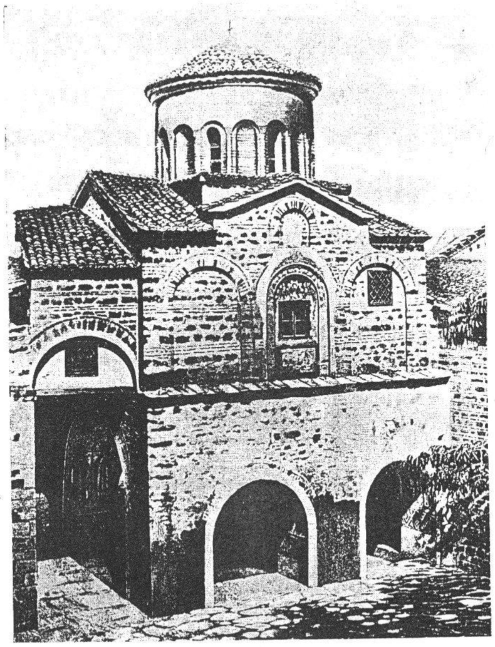

200. Бачковски манастир. Църква Арх. Михаил и Гавриил. Снимка (по Цимерман)

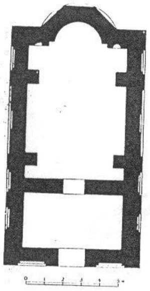

201. Търново. Църква № 4 на Трапезица. План (по В. Димов)

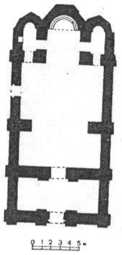

202. Червен. Църква № 1. План (по К. Шкорпил)

Други варианти на същия тип, но вече значително опростени, имаме в Бачковския манастир и в Търново. Това са църквата Арх. Михаил и Гавриил в Бачковския манастир и църква № 4 на Трапезица. И в тези църкви вътрешното пространство е оформено като еднокорабна зала с купол върху барабан, който се крепи посредством пандантиви на четири арки, съединяващи две двойки пиластри, вградени в северната и южната стена. Тези църкви се различават обаче от Асеновата църква, от църквата Арх. Михаил и Гавриил в Несебър и от червенската църква № 2 по това, че източните и западните подпори на куполния барабан са тесни арки, а не широки полуцилиндрични сводове, които удължават пространството към изток или запад. В тях липсват и предапсидните стълбове, о които опира източният свод и които оформят трите части на олтара. По такъв начин пространството се скъсява значително и като доминиращ елемент в покритието изпъква само куполът.

Църквата Арх. Михаил и Гавриил е долепена сега до сборната църква на манастира, която е била построена през 1604 г. Преди това тя е била в близко съседство и с по-старата църква от времето на Бакуриан и вероятно по-особеното ѝ положение спрямо нея е наложило тя да бъде подигната върху три двойни масивни пилона, свързани с широки сводове (обр. 199 и 200). По своя външен вид църквата Арх. Михаил и Гавриил (дълга 11 м и широка 5,70 м) прилича на Асеновата църква: на първо място — с нейната „двуетажност", на второ място — с нейната кула звънарница на западния ѝ край (сега съборена). На източната ѝ страна се издава една полуцилиндрична апсида, а по средата на покрива се издига обемист барабан с дванадесет арки в долната му половина, от които шест са слепи и шест са прозорци. Арките са разделени с полуколонки, изградени, както и барабана, със смесена зидария. Около барабана са разположени сводовете на вътрешния „кръст", покрити отвън със седловидни покриви, които образуват по фасадите триъгълни фронтони. И тук виждаме по северната и южната фасада по три псевдоконструктивни слепи арки (сегашните прозорци са отворени по-късно). Зидарията е от камък и тухли, поставяни в неправилно редуващи се пояси. Тухлената украса е била представена само с един меандров пояс под корниза на барабана[46] (сега замазан), какъвто има и в Асеновата църква под корниза на апсидата. Близките аналогии на църквата Арх. Михаил и Гавриил с Асеновата църква ни дават основание да я отнесем също към XII в.

Църква № 4 на Трапезица е разрушена до основи, но планът и конструкцията ѝ са ясни (обр. 201). Тя е имала тристенна апсида и притвор с единствен вход на западната му стена. Дълга е 12,80 м и широка 7,50 м. Наосът е почти квадратен, защото и тук източната и западната арка, които са поддържали барабана, са тесни и не удължават пространството. Външно църквата е имала всички белези на търновската архитектура: двустъпални псевдоконструктивни аркади, а на северната и южната фасада, там, гдето отвътре се намирали страничните подкуполни арки, е била построена по една широка сляпа арка, която е отразявала вътрешното разчленение на пространството.

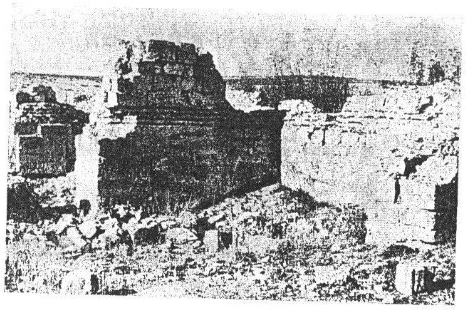

203. Червен. Църква № 1. Северозападен ъгъл на наоса. Снимка (авторът)

Зидарията на църквата е била смесена: каменни пояси (50 см), сменяващи се с два реда тухли. Може да се предполага, че горните части на стените са били украсени и с глазирани глинени кръгчета и розетки.

Тук би трябвало да се постави и една църква, която се е издигала на лично място в средновековния град Червен. По план и организация на пространството тя стои изолирана между паметниците на българската църковна архитектура. Разкопките в развалините на Червен започнали през 1910 г., когато под ръководството на проф. В. Златарски били открити във високата част на западната половина на градището останки от една църква, която ние ще означим като **църква в Червен № 1** (обр. 202).

Планът на тази църква представя продълговат правоъгълник (дължина 19 м и ширина 10,25 м), от който на източната страна се издават три тристенни апсиди. Вътрешното пространство е разделено на еднокорабен наос, презвитерий и притвор. Два силно издадени пиластъра на северната и южната стена разделят наоса на две части, източната от които има почти квадратна форма и дава основание да се предполага, че ще да е била покрита с купол, който е почивал на четири арки, построени по системата на подкуполните арки на еднокорабните куполни църкви със стегнат кръст: две напречни арки са свързвали вградените полупиластри в наоса и челните страни на стените, които разделят презвитерия на три части. Останалите две арки са били долепени до северната и южната стена. Презвитерият се състои от едно квадратно предапсидно пространство, свързано с протезиса и диаконикона с тесни проходи. Също такива тесни проходи свързват последните и с наоса и затова те изглеждат като затворени продълговати стаички. В дъното на средната апсида

имало синтрон. Църквата завършва на запад с притвор, който бил разделен с две успо-
редни на надлъжната ос арки на три части, покрити вероятно с кръстати сводове. На за-
падната му стена е бил главният вход на църквата, но освен него е имало вход и на се-
верната фасада, който е водел направо в наоса.

Червенската църква е била построена със смесена зидария от добре обработени ва-
ровикови блокове и пояси от четири реда тухли, споени със здрав хоросан на дебели пла-
стове (обр. 203). Тухлените пояси минават през цялата дебелина на стените. Отвътре
църквата е била измазана и покрита със стенописи. Отвън мазилка не е имало, но към де-
коративния ефект от редуващи се пояси от тухли и камък са били прибавени и редици от
известните търновски и несебърски глинени розетки и кръгчета, които тук са били без гла-
зура.[47] На северната, западната и южната фасада се виждат плитки едностъпални лизени,
които стоят точно срещу вътрешните разделителни стени и полупиластри. С това червен-
ската църква № 1 се различава от характерната българска псевдоконструктивна украса на
църковните фасади и се сближава с цариградската архитектура. Тази цариградска черта
ние намерихме и в някои плисковски църкви (Голямата базилика, дворцовата кръстоку-
полна църква), но декоративните розетки и куполната конструкция сближават червенската
църква повече с архитектурата на Търново, и то в нейния начален период — края на XII или
началото на XIII в., когато Червен ще да е бил вече епископско седалище,[48] а самата
църква — епископска катедрала, което се вижда от синтрона в средната апсида.

КВАДРАТНИ ЦЪРКВИ С КУПОЛ БЕЗ СВОБОДНИ ПОДПОРИ

Църквите от този тип са малки постройки, които имат квадратен наос. Повечето от тях са без притвор. Характерното на тези църкви е вътрешното им разчленение, което още на пръв поглед напомня на равнораменен кръст с куполен барабан в средата. Рамената на кръста се образуват от пространствата между подкуполните подпори, вградени в ъглите на наоса. Тези подпори са предназначени да носят четири свода или арки, а те от своя страна крепят посредством пандантиви куполния барабан. В случая ние имаме същата система, както в кръстокуполната църква. Липсват само свободните подпори (стълбове или колони) на купола. Тази конструкция е била широко прилагана в Мала Азия, Цариград, Гърция, Македония, Сърбия и другаде между VI и XV в. Тя влиза в състава на по-големи църкви като протезис и диаконикон или пък се явява като самостоятелна храмова постройка. В България тя се среща и в двете ѝ функции. Намираме я в баптистериите при базиликата на „Пиринч тепе" (Варненско) и при куполната базилика Св. Илия при Пирдоп. По същия начин са построени през XI в. протезисът и диаконикът на базиликата Св. Ахил в Преспа и преддверието на църквата във Велюса (Струмишко) от XI в.

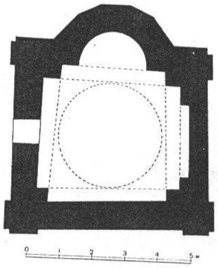

204. Диногеция (с. Гарван, Добруджа), Църква. План (по К. Николеску)

Този тип квадратни постройки с купол без свободни подпори продължава у нас и през време на византийското робство. Виждаме го като самостоятелни църкви, и то в два варианта според външното оформяне на сградата: 1) църкви със скрит вътрешен кръст и 2) църкви с кръстовидна външна форма.

Като ранен представител на първия вариант можем да приемем гробищната църква в Диногеция (с. Гарван, Северна Добруджа), която се отнася към XI в. (обр. 204).[49] Тази църква има квадратен план, от който се издава само една широка петостенна апсида. По вътрешна конструкция тя стои много близо до баптистериите на „Пиринч тепе" и пирдопската базилика, както и до двете странични помещения на Св. Ахил. Четири тесни арки, стъпващи на вградени ъглови подпори, оформят вписан кръст с много скъсени рамена. Външните стени затварят почти правилен квадрат, без да отразяват вътрешното разчленение. Тесните лизени в ъглите са носели вероятно по една широка арка на трите фасади. Църквата е без притвор. Входът ѝ е бил откъм север.

Представител на този вариант е и най-старата част на Боянската църква,[50] която според запазени в нея стенописи се отнася към XI в. (обр. 205). В план тази църква е почти правилен квадрат (5,85×5,76 м), от който се издава само малка полукръгла апсида на източната стена. Не се знае дали първоначално църквата е имала притвор. Вътрешното пространство е кръстовидно разчленено, защото в ъглите на квадрата са изградени масивни стълбове, които носят четирите свода на подкуполния барабан. Северната и южната фасада имат по три слепи арки, средната от които е по-висока, както при църквите в Яна, Земен, Паталеница и Колуша. Тези арки само намекват за разчленението на пространството, без да отразяват точно вътрешната конструкция. Сега църквата има късно направен покрив, който скрива сводовете.[51] Но и те са все пак намекнати с лека дъговидна извивка на късния подпокривен корниз над средните слепи арки на северната и южната стена и над апсидата. В средата на покрива изниква без никакъв преход цилиндричният барабан на купола, прорязан с четири тесни прозорчета.

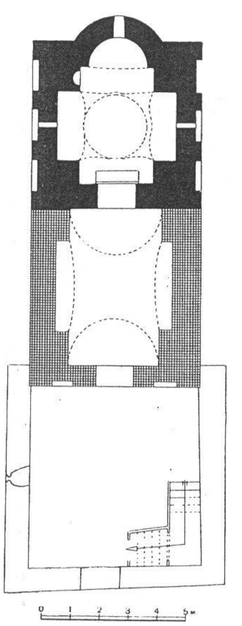

205. Бояна. Църква Св. Никола и св. Пантелеймон. План (по Г. Стойков)

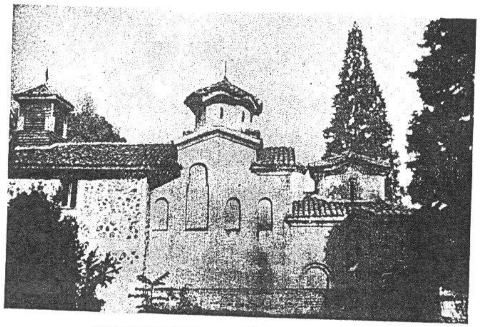

206. Бояна. Църква Св. Никола и св. Пантелеймон. Снимка (авторът)

Интересно явление в историята на българската църковна архитектура е пристройката към старата църква, направена през 1259 г. от севастократор Калоян по неизвестен армено-грузински или малоазийски образец,[52] който обаче е бил значително изменен под влияние на местната архитектура. Това е една сграда на два етажа, долният от които е бил предназначен да служи за притвор на старата църква и същевременно за гробница на Калояновото семейство (обр. 205 и 206).

Конструктивно и архитектурно Калояновата двуетажна църква и по-старата постройка образуват изящна композиция. Долният етаж е засводено правоъгълно помещение без прозорци. На двете му надлъжни стени има по една аркирана 50 см дълбока и 3 м широка ниша, която започва от пода и прилича на аркосолиите в старохристиянските катакомби. Тук навярно са били заравяни в земята умрелите членове на Калояновото семейство. Горният етаж на сградата е оформен като параклис, който повтаря разпределението и конструкцията на църквата от XI в. с тази само разлика, че северното и южното рамо на кръста са по-плитки. Покривът отразява вътрешните форми със своите триъгълни фронтони и многостенния купол в средата. През 1845 г. горната църква е претърпяла промени, които изменили първоначалния ѝ вид, но все пак той може да бъде възстановен по стенописния модел в ръцете на портретната фигура на севастократор Калоян, изписана в долния етаж. Според този модел и според запазените части на църквата горният етаж е бил затворен на запад с плътна стена. Входът се е намирал високо на южната стена и до него се е достигало по външна стълба, вероятно дървена. Всички стени са били оживени със слепи аркирани „прозорци" (плоскодънни ниши): на западната и северната стена по четири, а на южната три. Тук мястото на четвъртия е било заето от входа, който сега е зазидан. В архиволтата на един от западните слепи прозорци са запазени части от декоративни керамични кръгчета или розетки, каквито знаем от търновските и несебърските църкви. Много е вероятно и другите слепи прозорци да са били така украсени. Нямаме обаче данни за такава украса на по-старата църква.

Същият вариант, но вече разширен с притвор, над който се издигали два куполни барабана, по-малки и по-ниски от главния барабан над наоса, имаме в църквите Св. Петър и Павел в Никопол, Св. Богородица в Долна Каменица (при Княжевац) и Спасовица при Кюстендил.

Църквата Св. Петър и Павел в Никопол е днес малка живописна развалина (обр. 207 и 208). Стените ѝ отвън са силно оголени, но въпреки това външният вид и вътрешната организация на пространството могат да се възстановят с известна вероятност. Външните стени са затваряли един правоъгълен корпус, който е обхващал наоса и притвора и от който се е издавала само една тристенна апсида. Вътрешността на наоса е кръстовидна. Рамената на кръста са покрити с широки арки, които крепят висок осмостенен барабан (диаметър 3 м) с високи двустъпални арки, в четири от които има по един висок и тесен прозорец. Останалите четири арки са слепи. На северната и южната фасада е имало по една декоративна двустъпална сляпа арка с по едно тясно прозорче в дъното ѝ.

Църквата е имала на западната си страна притвор с единствен вход на южната стена. Сега притворът е разрушен, но Каниц е видял църквата, когато е била по-добре запазена и когато тя е имала над притвора си две „кулички", по-ниски от главния купол. Безсъмнено това са били не кулички, а два куполни барабана.[53]

Зидарията на никополската църква е смесена: един ред от добре изгладени блокчета се редува с два реда тухли. Така е изграден и куполният барабан заедно с неговите арки, в люнетите на които са се запазили прости тухлени украси във вид на зиг-заг.

Църквата не е датирана, но по типа, по високия барабан и главно по градежа на стените тя се сближава с търновската архитектура и затова може да се отнесе приблизително към XIII—XIV в.

Втората църква от разширения вариант на този архитектурен тип се намира в Източна Сърбия в с. Долна Каменица (14 км югоизточно от Княжевац), т. е. в някогашното Видинско деспотство.[54] В 1923 г. паднал куполът заедно със сводовете над източното и северното рамо на подкуполния кръст.

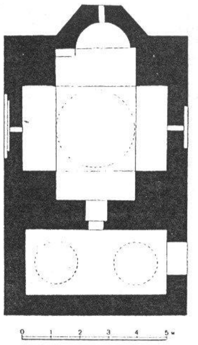

207. Никопол. Църква Св. Петър и Павел. План (по Н. Мавродинов)

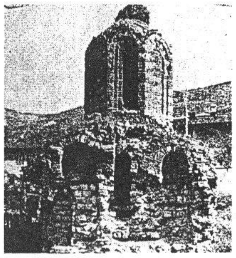

208. Никопол. Църква Св. Петър и Павел от запад. Снимка (авторът)

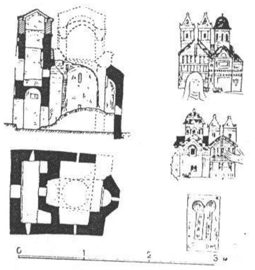

209. Долна Каменица. Църква Св. Богородица. План и рисунка (по Г. Бошкович)

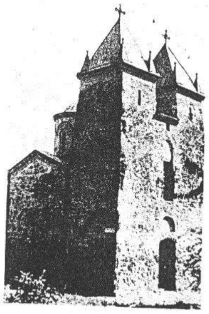

210. Долна Каменица. Църква Св. Богородица от северозапад след възстановяването. Снимка (авторът)

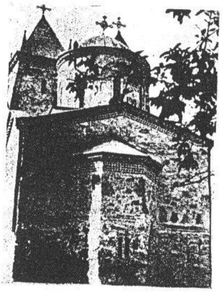

211. Долна Каменица. Църква Св. Богородица. Източна фасада след възстановяването. Снимка (авторът)

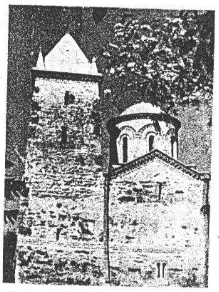

212. Долна Каменица. Църква Св. Богородица от юг преди възстановяването. Снимка (авторът)

Тази църква е малка постройка (външна дължина около 7,80 м, ширина около 6,50 м), но е много оригинална както по разпределение, така и по архитектурно оформление (обр. 209). Състои се от притвор и кръстовиден наос с тристенна отвън апсида. Формата на вписан кръст е получена от подкуполните подпори в ъглите на наоса. В същност тук плътни са само подпорите в източните ъгли, които не са нищо друго освен силно надебелени стени от двете страни на апсидата. На западната страна имаме оригинално решение на подпорната конструкция: стената, която разделя наоса от притвора, е така начупена, че средната ѝ част се вдава в притвора, а двата ѝ края, опиращи до северната и южната стена, играят роля на ъглови подпори, които носят северния и южния свод на кръста.

Притворът е тесен, двуетажен. От двете крайни чупки на източната му стена се образуват две нееднакви четвъртити ниши. Има само един вход на западната стена. Покрит е с полуцилиндричен напречен свод. Първоначално горният етаж, до който е водела дървената стълба, е бил засводен само в средната част с напречен полуцилиндричен свод, а над страничните му отделения са се извишавали две четвъртити кули, завършващи с остри пирамидални покриви като в готическите църкви (обр. 210 и 212). Освен това пред цялата западна фасада е имало открито дървено преддверие, което на височина е достигало до горния етаж на притвора. По-късно, вероятно през XVI—XVII в., двете кули са били съединени и от целия горен етаж на притвора е било образувано само едно помещение (обр. 212). При това преустройство са изчезнали навярно и триъгълните фронтони над южния и северния подкуполен свод на наоса.

Градежът е от обикновен ломен камък, от бигор и бял хоросан. Един пояс от осем реда тухли (дебели 5 см) опасва цялата църква, включително и притвора, и служи за изравняване на зидарията. Такъв пояс има и под корниза на апсидата, но тук между редовете от тухли са поставени и по един ред глинени неглазирани розетки. Такива декоративни розетки има и на западната фасада около архиволтите на горните ниши и около квадратните ниши над тях. Имало ги е и в архиволтите на барабана. Този начин на украса на фасадите свързва църквата в Долна Каменица с търновската църковна архитектура.

Тази църква е била построена от неизвестен болярин (който с модел в ръце е изписан два пъти в наоса и в притвора) във времето на „Михаил деспот в Христа бога верен син на Михаила царя“. Този Михаил деспот е изписан също в църквата заедно със съпругата му. От тези ктиторски образи може да се заключи, че църквата в Долна Каменица ще да е била

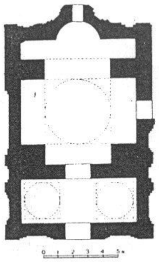

213. Църквата Спасовица при Кюстендил. План (по Йорд. Иванов)

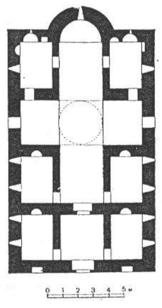

214. Църквата в манастира Седем престола. План (по П. Мутафчиев)

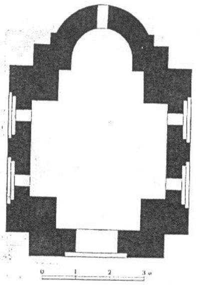

215. Сапарева баня. Църква Св. Никола. План (по Б. Игнатов)

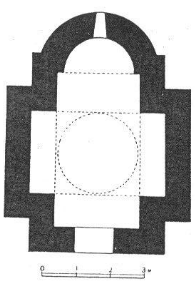

216. Бобошево. Църква Св. Тодор. План (по Н. Мавродинов)

построена във втората четвърт на XIV в., вероятно още преди смъртта на Михаил Шишман (1330).[54а] Сега църквата е възстановена по стеописния модел.

Църквата Възнесение, или Спасовица, при Кюстендил (обр. 213) е най-голямата от трите църкви с вписан кръст.[55] Тя е била дълга около 12 м и широка 8 м. Отличава се от църквите в Никопол и Долна Каменица по това, че вместо вградени в източните ъгли на наоса масивни подпори на подкуполните сводове тя има на тяхно място два вградени в надлъжните стени пиластъра, зад които следва по цялата ѝ ширина едно олтарно пространство, без да са оформени в него протезис и диаконикон. Куполният барабан с диаметър около 3,5 м е бил сложен върху широки сводове. Притворът е бил също увенчан с два по-малки купола върху по-ниски барабани. Освен през притвора в църквата се е влизало и през един вход на южната ѝ стена.

Тази църква се е отличавала и със своята здрава и грижливо направена зидария. Стените ѝ са били от ломен камък и бял хоросан, а отвън са били облицовани с правилно наредени бигорови блокове, сменящи се с пояси от два реда тухли, които не са минавали през цялата дебелина на стената. Освен това фасадите са били украсени с псевдоконструктивна сляпа аркада. На западната страна е имало тухлени орнаменти във вид на кръстове. По-богато е била украсена апсидата, по която освен другите тухлени мотиви е имало и един широк пояс от тухли, образуващи меандър.

Църквата Спасовица е точно датирана. Тя е била построена от сръбския крал Стефан Дечански в памет на победата му над българите при Велбужд (1330). Сега тя не съществува.

Към куполните църкви със скрит вътрешен кръст и с вградени в ъглите подпори трябва да се отнесе и църквата на манастира Седем престола,[55а] който се намира източно от Искърския пролом в долината на планинската речица Габровница (обр. 214). Църквата е ниска каменна постройка, дълга около 17 м и широка 10 м. Отвън тя представя затворен корпус, от който се издава само една полукръгла апсида. Наосът има кръстовидна форма като всички църкви от този тип. Различава се обаче от тях по това, че

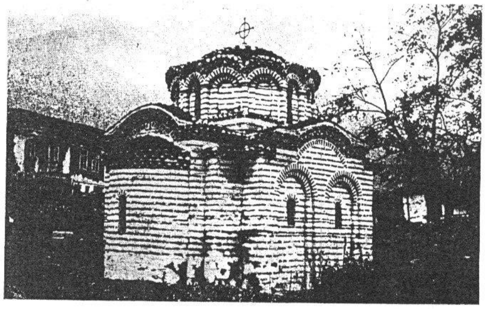

217. Сапарева баня. Църква Св. Никола. Реконструкция А. Рашенов. Снимка (авторът)

четирите свода и куполът се крепят не върху плътно изградени пиластри в ъглите, а върху стените на четири затворени помещения в ъглите на наоса. В същност конструктивният принцип е един и същ: в малките църкви подпорите в ъглите са плътни, а в по-големите църкви такива плътни пиластри в ъглите биха заели голямо неизползувано място и затова те са изградени „кухи“, вследствие на което са се получили четири ъглови засводени стаички. Този конструктивен похват ние виждаме и в църквата в с. Нерези от 1164 г., той е приложен отчасти и в Долна Каменица, гдето от чупките на западната стена са образувани също такива „кухи“ пиластри. В манастира Седем престола ъгловите стаички имат по-големи размери (3×2,5 м) и затова са използувани и като параклиси (източните две и като протезис и диаконикон). Навярно по конструктивни съображения и по аналогия на вътрешните ъглови помещения са образувани две такива стаички и в притвора с малки полукръгли ниши абсидки в източните им стени.

Рамената на кръста в наоса не са еднакво дълги. Те са покрити с полуцилиндрични сводове. В кръстовището се издига върху пандантиви нисък осмостенен барабан с осем малки прозореца. Около барабана се очертават двускатните покриви на кръстните рамена, покрити с каменни плочи.

За датата на църквата в манастира Седем престола липсват сигурни исторически данни, но по своя архитектурен тип тя би могла да се отнесе към XIV в.

Църквите от втория вариант се отличават от църквите със скрит вътрешен кръст по това, че кръстът е проектиран и във външността на постройката, която поради това е добила в план и надстройка кръстовидна форма. Рамената на този кръст са или много къси и не изменят съществено кубическата форма на сградата, както е случаят с църквата Св. Никола в с. Сапарева баня, или пък, както в църквата Св. Тодор до с. Бобошево, рамената са удължени, та се образува напълно открит кръст.

Църквата Св. Никола в с. Сапарева баня, сега възстановена, се е намирала в изчезналия старинен град Германия (обр. 215 и 217). Външно тя е дълга 7,20 м и широка

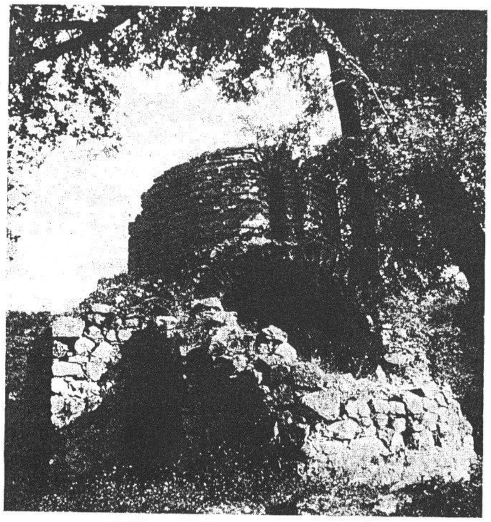

218. Бобошево. Църква Св. Тодор от изток. Снимка (Б. Игнатов)

5,50 м. Притвор няма. Апсидата й е сравнително голяма и полукръгла. Отвън рамената на вътрешния кръст са леко намекнати. Техните широки плоскости към север и юг са били разчленени с по две слепи двустъпални арки. Куполът е с дванадесетостенен барабан, който е широк (диаметър 2,50 м) и нисък. Той е опасан с дванадесет двустъпални арки, в четири от които са вместени прозорци. Църквата е била построена от редове тухли, които се сменяват през един от широки „фуги" със скрити под мазилката тухлени редове. Ние не притежаваме сигурни данни и близки паралели за датиране на тази църква, но все пак тя би могла да се отнесе към XII—XIII в.

Църквата Св. Тодор до с. Бобошево[55] се отличава от църквата в Сапарева баня по своите силно развити рамена на кръста, които придават на постройката кръстовидна форма (обр. 216). Външните й размери са 7,25 на 6,40 м. Притвор липсва, но затова пък към източното рамо е прибавена широка полукръгла апсида с едно тясно прозорче в средата. Вътрешността е също кръстовидна. Рамената на кръста са били покрити с полуцилиндрични тухлени сводове, върху които е сложен посредством пандантиви масивен цилиндричен куполен барабан (диаметър 2,50 м) с четири тесни прозореца в него. Стените на църквата са от камък, но сводовете, барабанът и куполът са изцяло от тухли. При изграждането на барабана е търсен колористичен ефект чрез ритмично сменяване на редове от червени тухли с пластове от бял хоросан. Последните са по-широки от самите тухли, понеже в тях има скрити редове от тухли (обр. 218).

По стените на църквата има запазени фрагменти от стенописи в два пласта, горният от които не може да бъде по-ранен от XIV в. Самата постройка ще да е навярно от XIII в.

ТРИКОНХАЛНИ И ЧЕТИРИКОНХАЛНИ КУПОЛНИ ЦЪРКВИ

Ние намираме този старинен тип още през IX и X в. в Плиска, в Охрид и в околностите му. Срещаме го и през XI в. като трилистник в църквата Св. Богородица Кубелитиса в Костур[56] и като четирилистник в църквата Св. Богородица Елеуса във Велюса[57] (Струмишко). И в двете тези църкви конхите са групирани около централния квадрат, който е покрит с купол, сложен върху четири арки.

Костурската църква е увенчана с висок цилиндричен купол, по който, както и по стените, има богата керамична украса. Към триконхата е прибавен обикновен правоъгълен притвор.

Планът на църквата във Велюса е разширен с още една конха, та е добил форма на четирилистник. Освен това към южната конха е пристроен един параклис, а към западната — притвор. И в двете тези части е повторена покривната система на наоса. Техните куполи са също така многостенни, както и главният. Източната и северната конха са отвън петостенни и са украсени със заоблени ниши, поставени в два реда един над друг.

Църквата в Костур и църквата във Велюса са сравнително добре запазени и ясно показват как отвън на покрива е отразена вътрешната конструкция чрез кръстообразно изтъкване на подпорните арки около висок барабан.

Близки аналогии с църквата във Велюса има т. нар. Заневачка църква[58] до с. Звездана, околия Заечар (Източна Сърбия), сега в развалини. Тя е била също четириконхална, с голям купол, чийто барабан е бил сложен посредством пандантиви върху четири тесни арки. Четвъртата (западната) конха, е била скрита в корпуса на сградата, както във Велюса, а останалите три свързани една с друга, са придавали на църквата отвън форма на трилистник. Не е известно как е завършвала сградата на запад, защото тъкмо тази част е най-разрушена. Подкуполният барабан е имал цилиндрична форма и четири прозореца. Изграден е бил, както

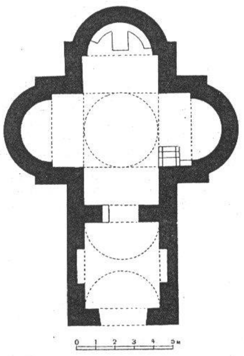

219. Крупник. Триконхална църква. План (по Ст. Станчев)

и самият купол, от тухли. Стените на църквата са от ломен камък и тухли, които тук са вторично употребени. По аналогиите с църквата във Велюса Стричевић и Суботић отнасят Заневачката църква към XI в. Но като се има пред вид, че в развалините на църквата са намерени стенописни фрагменти от XIV в., а също и предмети, които се срещат и в търновските църкви — декоративни глинени тръбички от фасадите и византийска сграфито керамика от XIII—XIV в., възможно е Заневачката църква да се отнесе към по-късна дата, когато Заечарският край е влизал в пределите на българската държава.

Към типа на триконхалните църкви спада и параклисът Преображение Господне,[59] който се намира на петия етаж на Хрельовата кула в Рилския манастир. Той е построен в 1335 г. заедно с кулата. Тук трите конхи поддържат един сляп полусферичен купол. За притвор на параклиса служи едно просторно квадратно помещение, което също е покрито със сляп купол, положен направо върху четирите стени.

Триконхална от същия тип е била и църквата в с. Крупник[60] (Благоевградско), която познаваме само по основите (обр. 219). Тя е била дълга 16,30 м и широка 11,75 м. Нейният план има отвън кръстовидна форма, защото северното и южното рамо на вътрешния сводов кръст се издават извън общия корпус и завършват с широки полукръгли конхи, съвсем еднакви с апсидата. Широките подкуполни сводове придават на вътрешното пространство правилно очертана кръстовидна форма, в центъра на която се е издигал куполният барабан с диаметър около 4 м. Притворът на църквата е непосредствено продължение на западното рамо на кръста и прави впечатление със своята дълбочина. Долните части на стените са дебели от 0,80 до 1,00 м и са грижливо изградени от камъни и тухли (един ред тухли, два реда камъни) със здрав хоросан. Ако съдим по синтрона в апсидата, тази църква ще да е била епископска. Крупнишки митрополити се споменават през XV в. От това време или най-рано от XIV в. произхожда и църквата.

ТРИКОНХАЛНИ ЦЪРКВИ ОТ МАНАСТИРСКИ ТИП

Още през VII в. към арменската куполна базилика с напречен кораб били прибавени на северната и южната стена по една конха, с която завършвали двата края на напречния кораб.[61] От X—XI в. се разпространило в атонските манастири подобно съчетание между триконхалната схема и кръстокуполната църква, която, като запазила основните елементи на плана и конструкцията, приела към северното и южното рамо на сводовия кръст по една конха. Така създадените в Армения и на Атон архитектурни типове се отличават от триконхалните и четириконхалните църкви с центрично разположение на формите по това, че куполът и подпорните арки се поддържат от четири свободни подпори (колони или зидани стълбове). Атонският триконхален храм преминал и в манастирите във вътрешността на Балкана. В България той е представен в три манастира: Ореховския или Мрачски Св. Никола при с. Пещера (Радомирско), Св. Архангел на р. Ерма при Трън и Св. Иван Богослов при с. Поганово. Към тях трябва да се прибави и старата църква на Рилския манастир, построена от протосеваст Хрельо през тридесетте години на XIV в. и разрушена след пожара в манастира в 1833 г., за да построят на мястото ѝ сегашната манастирска църква. Нейният план не е известен в подробности.

Преди да разгледаме тези църкви, ще хвърлим бегъл поглед върху една архитектурна находка в Бачковския манастир.

През 1955 г. при землени работи в двора на този манастир бе открита под голямата манастирска църква Св. Богородица част от основите на по-малка, но много по-стара църква, която с право може да се смята за първоначалната църква на манастира, построена при основаването му в 1083 г. едновременно с костницата и други манастирски сгради.[62] По данни от разкопките и по намерените строителни материали може да се възстанови в най-общи черти планът и градежът на старата църква. Тя е била трикорабна сграда с четири колони, подпиращи купол върху барабан, с три олтарни апсиди и с по една конха на северната и южната фасада. Средната олтарна апсида и конхите са били петостенни, а апсидите на протезиса и диаконикона отвън — тристенни. Основите на църквата са били изградени от продълговати каменни блокове, а стените нагоре са били от бигор и пояси от тухлени редове. Освен това те са били украсени с полуколонки със същия смесен градеж от специално приготвени тухли и бигорови блокове. Точно такъв начин на градеж имаме и при костницата на манастира, та затова можем да предполагаме, че и стените на стария манастирски храм са били иззидани по същия начин със сляпа аркатура.

При сегашното състояние на материала мъчно може да се определи с положителност към кой вариант на триконхалния архитектурен тип е принадлежала първоначалната манастирска църква: към армено-грузинския или към атонския. Ако се съди обаче по стенните полуколонки и сляпата аркатура, които са украсявали нейните стени отвън, може да се предположи с по-голяма вероятност, че строителят на Бачковския манастир е пренесъл в България един от армено-грузинските варианти на този тип, който е останал изолиран в този манастир, без да получи по-широко разпространение в страната.

Църквите и в трите изброени по-горе манастири в Западна България са запазени изцяло или частично. Те си приличат твърде много по план и конструкция. По план са еднокорабни, с една полукръгла апсида на източната страна и с по една също полукръгла конха на север и на юг. Олтарното пространство не е разчленено. На западната страна се намира обичайният притвор, и то доста просторен. Покритието на църквите се състои от един подкуполен барабан с пандантиви, който не стъпва на колони — към изток и запад се крепи върху широки полуцилиндрични сводове, а към север и юг е положен непосредствено върху зенита на страничните конхи.

Най-старата от трите църкви е в Ореховския манастир (обр. 220). Точната дата на нейното построяване не е известна, но за този манастир се споменава в един хрисовул на Иван Александър от 1347 г. като отдавна съществуващ. От това може да се заключи, че манастирът и църквата му ще да са били построени в края на XIII или в първата половина на XIV в. От старата църква днес е запазена само източната ѝ половина, т. е. наосът и олтарът без притвора. Сегашният притвор е нова постройка. Западният свод е по-тесен от източния и затова планът на църквата, сравнен с плана на другите две църкви има почти центрична форма. Апсидата и двете странични певници са полукръгли. Последните са и значително по-големи от олтарната апсида и на височина достигат до покривния корниз. Барабанът има диаметър 2,60 м и е доста висок и обемист за размерите на постройката (нейната ширина при певниците е 7 м). Отвън той е осмостенен, с полуколонки по ъглите и с по една сляпа арка на всяка страна. Зидан е от каменни блокчета. От камък навярно е и самата църква.[63]

Църквата на манастира Св. Архангел (обр. 221 и 223)[64] се отличава със своя по-удължен наос, понеже източният и западният свод са еднакво широки. Нейният барабан е поставен с помощта на пандантиви върху четири издадени ъгъла, образувани от извивките на страничните конхи. Те, взети заедно с олтарната апсида, дават хубава трилистна форма на църквата, която и отвътре благодарение на доброто осветление през прозорците на конхите и барабана (тесни и високи) има доста приятен вид.

Притворът на църквата е просторен и има форма на удължен (изток—запад) правоъгълник. Входът му е на западната стена. Над него се издига купол с барабан, сложен на четири широки арки, които се поддържат от четири също такива стенни пиластъра. Характерното тук е, че тия пиластри не започват от пода, а се издават от северната и южната стена на около 2 м над него.

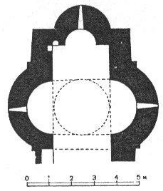

220. Оряховски манастир при с. Пещера. Църква Св. Никола. План (по В. Ивапова)

По външността на църквата изпъкват само най-съществените части на постройката, три кръгли конхи и два купола — единият над притвора с нисък цилиндричен барабан, а другият над наоса, по-висок, с осмостенен барабан, украсен с полуколонки по ъглите и със слепи арки. Фасадите са гладко измазани. Само три малки слепи „прозореца" на южната страна оживяват до известна степен еднообразната плоскост. Църквата произхожда от XIV в.

Църквата на Погановския манастир[65] се сближава с разгледаните по-горе две триконхални църкви по своето богато архитектурно разчленение, което й придава подчертано пластичен вид (обр. 222 и 224). Това е скромна каменна постройка със силно оживени архитектурни линии и плоскости, над които господствува една четвъртита кула над притвора и един осмостенен барабан на купола. Самото тяло на сградата е триставно. Най-ниска е източната, олтарната част, към която е прибавена полукръгла олтарна апсида. На второ място следва наосът, увенчан с куполен барабан, а встрани разширен с по една полукръгла певница. Третата, най-високата част на постройката е притворът със своята четвъртита кула и трите ъглови фронтона около нея, които образуват ефектни чупки на покрива. На запад църквата завършва с едно просторно преддверие с открита към три страни дървена колонада. Със своя ъгловат фронтон на лицевата страна това преддверие стои в сполучлива хармонична връзка с каменните форми на църквата. За пластичния ефект на сградата допринасят още и очертаните по стените като изпъкнали дъги проекции на вътрешните сводове, полуколонките по ъглите на куполния барабан и най-сетне зъбчатият тухлен корниз, който опасва горната част на кулата малко по-долу от покрива.

Тази църква е оживена отвън и с тухлена украса. Самият градеж е от ломен камък, но са употребени и тухли с декоративна цел. Сравнена с богатата тухлена орнаментика на търновските и несебърските църкви, погановската тухлена украса е много по-скромна. Тук ние я намираме като хоризонтални пояси от по три тухли по куполния барабан (смесена зидария), като проста шарка под изпъкналите дъги на фронтоните и най-после в един пояс

221. Тръпски манастир. Църква Св. Архангел. Снимка (авторът)

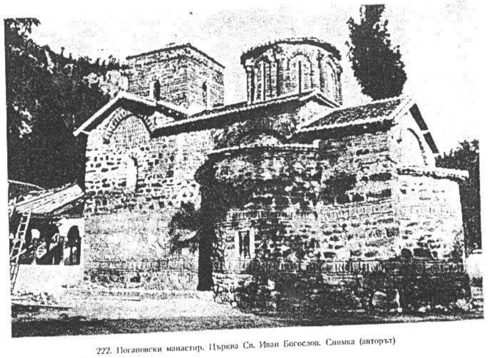
222. Погановски манастир. Църква Св. Иван Богослов. Снимка (авторът)

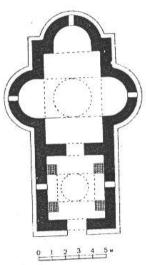

223. Тръпски манастир. Църква Св. Архангел. План (авторът)

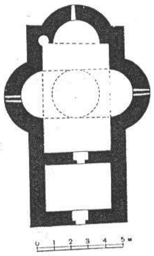

224. Погановски манастир. Църква Св. Иван Богослов. План (авторът)

по средата на кулата и в два — в долната част на църквата. Тези пояси очевидно имат конструктивно назначение, но са използувани и като украса, защото тухлите не са слагани само хоризонтално, но и отвесно между камъните, заграждайки ги в отделни клетки.

Вътрешността на църквата е изцяло покрита със стенописи, които според един надпис са направени през 1499 г. Църквата обаче е построена в края на XIV в. от велбуждския владетел Константин Драгаш и неговата дъщеря Елена. Имената на ктиторите господинъ Костандинъ и госпогіа Єлєна, както и на патрона на манастира Йоан Теолог са издълбани поотделно на три кръгли плочки, които са прикрепени на западната фасада. Името на същия Константин е свързано още един път с името на църковния патрон по четвъртитите стълбчета, които разделят на две прозорците на страничните конхи.

Между триконхалните църкви в България стои изолирана **църквата при с. Кулата** (Благоевградско), чиито основи бяха неотдавна разкрити.[66] Тази църква (обр. 225) има значителни размери: 16,55 м дължина и 11,40 м ширина. Тя е имала плътно затворен корпус с една тристенна апсида на източната страна и един куполен барабан на покрива. Разчленението на вътрешното пространство представя обаче особен интерес. В средата на постройката се очертава един надлъжен кораб, над който се е издигал купол, поддържан посредством пандантиви от два широки свода на изток и запад и от две арки на челата на страничните конхи. Това е обикновената конструктивна система на простия вариант на манастирските триконхални църкви. Разликата тук е, че страничните конхи са скрити в корпуса на постройката. Необикновено е и това, че са включени в масова зидария и четири затворени и снабдени с полукръгли апсиди помещения в четирите ъгъла на наоса. Източните две помещения са били протезис и диаконикон и затова те са свързани с предапсидното олтарно пространство. Западните две помещения имат същата форма, но нямат връзка с наоса. В тях се е влизало през притвора. В едното от тях (южното) е имало четирилистна писцина. Затвореният корпус на църквата, скритите конхи и ъглови помещения напомнят на някои арменски църкви, но ние имаме и по-близки аналогии на Балканския полуостров — църквата в с. Винени на западния бряг на малкото Преспанско езеро.[67] Разпределението на пространството в тази църква е същото, както в църквата при с. Кулата. Липсват само западните ъглови помещения и притворът, чиято наличност не е установена. Мъчно може да се допусне генетична връзка между двете църкви, но очевидно е, че те са имали за образец някой рядък по-стар тип в южните краища на Балканския полуостров, който не е достигнал до нас.[68]

Църквата при с. Кулата е била построена с камък (бигор) и бял хоросан. На места е бил сложен само един ред от тухли за изравняване на зидарията. Сводовете, а вероятно и барабанът са били само от тухли. Подът е бил настлан с мраморни плочи върху подложка от червен хоросан. Покрита е била с керемиди. Произхожда вероятно от X—XII в.

ЕДНОКОРАБНИ ЦЪРКВИ

Еднокорабната църква е най-разпространеният архитектурен тип в България, който се явява още в раннохристиянската епоха. Ние я намираме във Вътрешния град на Плиска и в ранносредновековните крепости (Ятрус, Мадара, Перник и др.). Без съмнение тя е продължила да съществува и по-късно — през време на византийското владичество и Втората българска държава — не само в малки и бедни манастири и селища, но и в градски центрове като Търново и Несебър.

Като архитектурни творения тези църкви не притежават никакви особени качества. В тях обаче никога не е липсвала стенописна украса. Такива прости еднокорабни църкви, запазени изцяло или частично, се намират в много селища, малки манастири и градища. Това са малки сгради с правоъгълен план, с притвор или без притвор, с една полукръгла или многостенна апсида, покрити отвътре с полуцилиндричен свод, а отвън с двускатен покрив. Строени са най-вече с ломен камък и бял хоросан. Фасадите им са без никакво

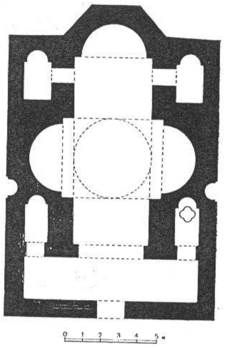

225. Кулата (Петричко). Триконхална църква. План (по Ат. Милчев)

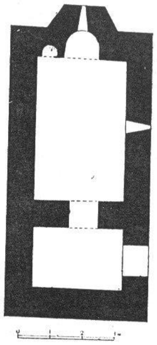

226. Калотина. Църква Св. Никола. План (по А. Василиев)

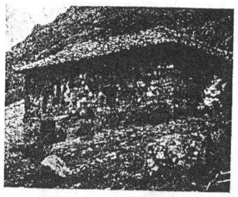

227. Калотина. Църква Св. Никола. Южна фасада Снимка (А. Василиев)

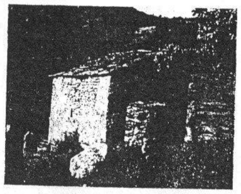

228. Беренде. Църква Св. Петър и Павел. Снимка (А. Василиев)

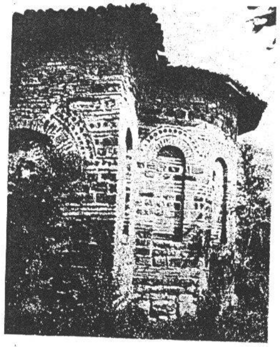

229. Търново. Църква Св. Димитър. Източна част. Снимка (Археол. музей)

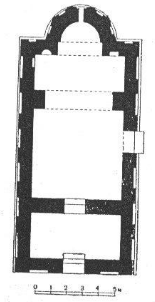

230. Търново. Църква Св. Димитър План (по Н. Мавродинов)

разчленение или само с една облекчителна сляпа арка (ниша) над входната врата. Като образци на този тип могат да се посочат църквите **Св. Никола в с. Калотина** (обр. 226 и 227),[69] **Св. Петър и Павел при с. Беренде** (обр. 228)[70] на брега на Нишава (и двете западно от Драгоман), пещерната църква **Св. Марина** срещу гара Карлуково,[71] църквата в градището при с. **Боровец** (Радомирско)[72] и др. — всички от XIV в.

В някои градове или по-големи манастири еднокорабната църква е добила по-угледен вид. Тя се е изграждала със смесена зидария от пластове камък и пластове тухли, а фасадите са се украсявали с псевдоконструктивни слепи аркади с тухлени орнаменти в люнетите им и декоративни глинени розетки и кръгчета по архиволтите. Такива еднокорабни църкви, построени през XII—XIV в., е имало най-много в Търново и Несебър.

Една от най-старите църкви от този тип е **църквата Св. Димитър** в Търново (обр. 229 и 230). Сега от нея е запазена само олтарната част с апсидата и двата ъгъла от двете страни на апсидата. Наосът и притворът са били отдавна разрушени и в ново време основите им малко надзидани, за да се очертае планът. Сигурно старинна е само източната част на сградата заедно с двата мощни пиластъра, които се издават от вътрешната страна на двете надлъжни стени и които несъмнено са носели една необикновено широка (1,28 м) за този тип църкви арка. Възможно е да е имало такава арка и в западната половина на наоса, но това не може да се установи със сигурност, защото при по-късното повдигане на стените подпорите на такава арка са заличени. При все това ние отнасяме тази църква към групата на еднокорабните засводени църкви с аркови пояси, първо, защото ни се струва малко вероятно квадратният наос да е бил покрит с купол с диаметър 6,20 м, стъпващ към север и юг върху надлъжните стени, и, второ, защото по своя тип и план, по

строеж и по декоративно третиране на фасадите църквата Св. Димитър има най-близки аналогии с еднокорабните засводени църкви с аркови пояси на Трапезица. Нещо повече, в хронологическо отношение тя трябва да бъде поставена пред всички търновски църкви, защото нейната дата (1185) е установена по исторически известия (обявяване на въстанието в 1185 г.).

Църквата Св. Димитър има план като удължен правоъгълник. Външните ѝ размери са 15,75 м дължина и 8,20 м ширина. На източната ѝ страна има една петостенна апсида. На западната се намира четвъртит притвор с вход на западната стена. Църквата е имала и вход откъм юг направо в наоса. Строежът ѝ е бил смесен: пояси от три реда камъни, сменяващи се с пояси от три реда тухли. Хоризонталните и отвесните (между камъните) фуги са грижливо изгладени и оформени като правилни ивици, за да се постигне по-голям декоративен ефект. Фасадите са били пластично оживени с псевдоконструктивни слепи арки, дълбоки по 18 см. Арките на западната стена са дълбоки по 25 см, а на източната и на апсидата вместо арки има слепи прозорци. Архиволтите на арките са построени с радиално поставени тухли, редуващи се с по един камък или с хоросанови фуги. Архиволтите обаче на слепите прозорци са само от тухли. Над тях е следвал непрекъснат пояс от два реда (по апсидата един ред) глинени кръгчета и розетки с глазура, ограничени отгоре и отдолу с ивица от тънки тухлички. По всичко се вижда, че керамопластичната украса на тази църква е много по-проста от керамопластичната украса на несебърските църкви. Тя е още в своя начален етап и ще намери пълното си развитие през XIII и XIV в. в Търново и особено в Несебър.

Към групата еднокорабни църкви с аркови пояси спадат и няколко църкви от XIII и XIV в. на Трапезица (Търново).[73] До нас са стигнали само долните части на зидовете им, така че тяхната характеристика не може да бъде пълна. Това са сравнително малки постройки. Размерите им са между 15×4,50 и 9,57×4,37 м. Планът им е правоъгълник, от който се издава само една многостенна апсида. Състоят се от наос и притвор (обр. 231 и 232). Олтарното им пространство не е архитектурно отделено от наоса. В него ролята на протезис и диаконикон са изпълнявали обикновено четвъртити или полукръгли ниши. В наоса се е влизало през притвора, а съвсем рядко и направо откъм южната страна (църква № 13). От покритието на наоса не е останало нищо, но по двете двойки вградени в надлъжните стени пиластри заключаваме, че двете арки, които са стъпвали на пиластрите, са поддържали полуцилиндричен свод. По стените на наоса освен пиластрите няма никакво друго разчленение. Притворът на тези църкви е винаги правоъгълен с вход на западната стена (в църква № 7 вероятно и на северната).

Строежът на църквите от този тип е бил повече от ломен камък с изравнено лице и бял хоросан. На места

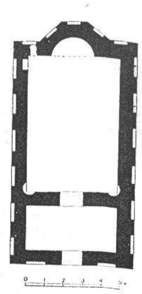

231. Търново. Църква № 11 на Трапезица. План (по В. Димов)

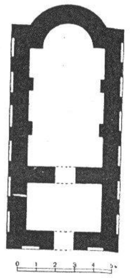

232. Търново. Църква № 5 на Трапезица. План (по В. Димов)

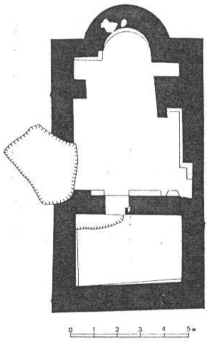

233. Мадара. Еднокорабна църква под скалите. План (по Ив. Велков)

личат в стените легла от изгнили дървени греди, четвъртито одялани и слагани за изравняване на зидарията. Там, гдето стените са запазени по-високо, се виждат и редове от тухли, което показва, че смесеният строеж се е практикувал и на Трапезица. Отвън църквите са имали вероятно двускатен покрив, който е обхващал цялата постройка.

Всички църкви са били с пластично разчленени фасади. На западната страна е имало обикновено три арки — средната с вход, а страничните слепи. По външната страна на апсидите се виждат следи от арки, които приличат на слепи прозорци. По надлъжните фасади били изградени характерните псевдоконструктивни слепи аркади, без да се спазва строга симетрия както за броя, така и за разположението на отделните арки. Тяхното разпределение няма никаква връзка с разчленението на вътрешното пространство. Всички аркади по фасадите започват от цокъл, изграден с по-едри дялани камъни.

И тук, както в църквата Св. Димитър, колористичният ефект на външността е бил изграден върху принципа на редуване на червени тухли с бял камък или бели хоросанови фуги. И тук архиволтите на арките и прозорците са били украсени с глазирани керамични кръгчета и розетки, а църква № 5, която отвътре е имала мозаична живопис, освен познатите вече кръгчета и розетки е имала по фасадите си и правоъгълни глинени плочки с глазура, закрепени към стената посредством дълъг шип на гърба им.

На Трапезица е открита и една двойна църква, която погрешно се посочва в литературата като особен архитектурен тип. В същност това е едно съчетание от няколко последователни строежа, без да е била създадена особена нова архитектурна композиция. Към една първоначално еднокорабна църква, вероятно с купол, е била прибавена на северната страна още една такава църква (вероятно само със свод). Това са два добре познати типа, които при преустройството са били отчасти изменени. Запазени са обаче много характерни черти на търновската архитектура: продълговатият план, многостенната апсида, смесеният градеж и псевдоконструктивните слепи арки по фасадите.

Към групата на търновските църкви спадат и други църкви в страната. Една такава църква бе разкопана през 1927 г. в подножието на Мадарските скали.[74] Тя е била малка постройка (вътрешна дължина 11 м, ширина 4,50 м), изградена с ломени камъни и бял хоросан (обр. 233). Със своите два стенни пиластъра, които отделят наоса от олтара, и с декоративните си глинени кръгчета и розетки тя се сближава с църквите на Трапезица и произхожда от същото време (XIII—XIV в.).

Интересен вариант на този тип е била църквата Св. Георги, основите на която са били разкрити на 2 км североизточно от с. Мирково (западно от Пирдоп).[75] Тя е била дълга без апсидата 9,85 м и широка 5,77 м. Без притвор. Апсидата е тристенна. Стените ѝ са били със смесена зидария и здрав бял хоросан, слаган на дебели пластове. Имала е два входа: един на западната стена и един на южната. Покрита е била с полуцилиндричен свод поддържан от четири аркови пояса, които стъпвали на стенни пиластри. На северната стена срещу всеки пиластър има по една лизена, така че по тая фасада са били образувани пет едностъпални слепи арки. На южната стена е имало също лизени, но те са само три и трите слепи арки са били двустъпални. По своя план, по техниката на градежа и по слепите аркатури на двете дълги фасади мирковската църква спада също към търновската школа от XIII—XIV в.

Край Асеновград се намира малка църква Св. Иван Предтеча,[76] запазена и досега сравнително добре (обр. 234 и 235). Тя е дълга 9,20 м и широка 5,80 м. Построена е върху неравна скала, като предварително са изградени сводови конструкции, за да се получи равна строителна площадка. Формата на плана е правоъгълник с една тристенна апсида на източната страна. Състои се от олтар и наос. Притвор няма. В източната част на наоса има тънка стена с три аркирани отвора. Тази стена само отделя олтара като иконостас, без да оформя в него обичайните три части. Тук ролята на протезис и диаконикон изпълняват две полукръгли ниши в източната стена встрани от апсидата.

И тази църква е със смесен градеж, който се различава от градежа на църквите в Търново и Несебър по това, че тук един ред от ломени камъни се редува с един ред от тухли. Тухлени орнаменти и декоративни розетки също няма. Нейните фасади, без източната, са оживени с псевдоконструктивни слепи аркади — двустъпални по северната и южната стена и едностъпални и по-дълбоки на западната фасада. Арките, в които са отворени входове за наоса, са по-високи от другите. На южната стена, на мястото на втората от западния ъгъл арка се намира широка врата с хоризонтален горен праг от дърво, над който е оставена широка облекчителна арка. На западната стена над входа има широк прозорец. На същата височина в надлъжните стени са пробити по четири високи и тесни прозореца, които отвътре са врязани в свода. Три такива прозореца се виждат и на източната стена на апсидата. Сега над църквата има двускатен дървен покрив, какъвто е бил навярно и първоначалният. Ние не притежаваме сигурни данни за датиране на тази църква, но поради аналогиите ѝ с еднокорабните засводени църкви в Търново и Несебър тя може да се отнесе предположително към XIII—XIV в.

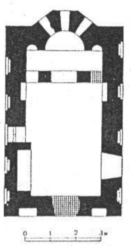

234. Асеновград. Църква Св. Иван Предтеча. План (по А. Грабар)

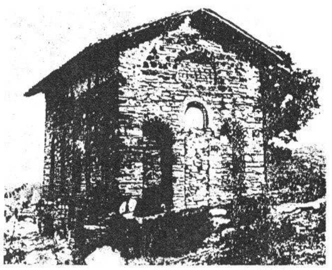

235. Асеновград. Църква Св. Иван Предтеча. Снимка (Археол. музей)

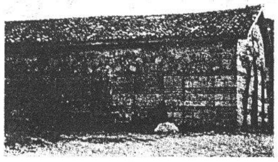

236. Несебър. Църква Св. Тодор. Снимка (авторът)

Като преминаваме към Несебър, ние ще се спрем на църквите Св. Тодор и Св. Параскева. От църквата Св. Тодор (обр. 236) са запазени само две от старите стени: северната и западната.[77] Планът обаче може да се възстанови като удължен правоъгълник (дължина около 11 м, ширина 4,15 м) с притвор и петостенна апсида. Входът за притвора е бил на южната му стена, а освен това един вход на северната стена е водел направо в наоса. Покрита е била с обикновен свод. Стените са изградени със смесена зидария (два реда камъни и три реда тухли) и са оживени със сляпа едностъпална аркатура, в архиволтите на която също се редуват един камък с три тухли. Люнетите и ъглите между арките са запълнени с тухлена украса в шахматен ред и начупени в зигзаг линии. Глазираните керамични розетки и кръгчета над архиволтите тук не са били употребени.

Църквата Св. Параскева[78] представя в архитектурно и декоративно отношение много по-богат и по-сложен вариант на еднокорабната църква (обр. 237). И тук планът е удължен правоъгълник, завършващ на изток с една петостенна апсида. Отвътре две полукръгли ниши встрани от апсидата са служели за протезис и диаконикон. Наосът не е отделен архитектурно от олтарното пространство. Две двойки стенни пиластри, запазени сега до известна височина, показват, че общият полуцилиндричен свод над наоса и олтара се е поддържал от две поясни арки.[79] В конструктивно отношение повече интерес представя притворът. Той е съвсем подобен на притворите на църквите Пантократор и Арх. Михаил и Гавриил не само по начина на покритието си с висящ купол в средата между две мощни арки, но и по това, че над него е била издигната четвъртита звънарница, до която се е достигало, както в църквата Пантократор, по стълба, вградена в дебелата стена между притвора и наоса. И тук входът за стълбата е бил отвън на южната стена.

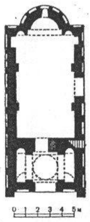

237. Несебър. Църква Св. Параскева. План (по А. Рашенов)

По строеж и украса на стените църквата Св. Параскева е напълно аналогична с разгледаните по-горе несебърски църкви (обр. 238). Над един общ цокъл от три реда камъни следва смесен строеж от грижливо подредени камъни в един ред и тухли в три реда, които не преминават през цялата дебелина на зида. Фасадите, включително и апсидата отвън, са разделени на два пояса. Долният е запълнен с непрекъсната сляпа едностъпална аркатура, а горният повтаря същата аркатура, но в по-дребен мащаб. Архиволтите на арките са украсени по един и същ начин — с радиално поставени клиновидни камъни и групички от тухли, над които следват в един или в три реда пояси от глинени кръгчета и розетки. Освен това люнетите на големите арки са запълнени с различни фигури от тухли: слънце и полуслънце, шахматен мотив, зигзаг, рибена кост и др. Украсата на западната фасада е направена по същия принцип, но тук поставянето на главния вход в средата е наложило той да бъде подчертан в долния и горния пояс от по-големи и по-издигнати арки.

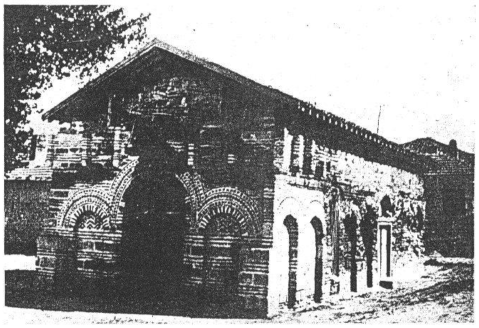

238. Несебър. Църква Св. Параскева. Снимка (авторът)

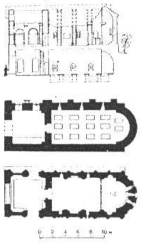

239. Бачковски манастир. Костницата. План и разрез (по А. Грабар)

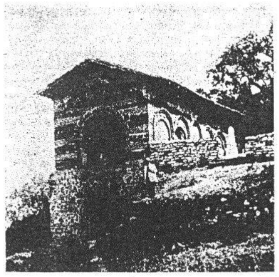

240. Бачковски манастир. Костницата. Западна фасада. Снимка (Археол. музей)

Поради своите близки аналогии с керамопластичната украса на несебърските църкви от XIII—XIV в. църквата Св. Параскева може да се отнесе към същото време.

В края на редицата от еднокорабни църкви ние трябва да поставим и най-стария у нас и единствен по рода си паметник, добил широка известност и в чужбина поради своята особена архитектурна композиция, в която е вложена древната концепция на сиро-палестинските мартириуми. Това е т. нар. костница на Бачковския манастир, построена в 1083 г. от основателя на манастира, за да приеме и съхранява на вечни времена неговите и на брата му Апасий тленни останки.[40]

Костницата е двуетажна постройка, дълга 18 м и широка 7 м (обр. 239 и 240). Долният етаж се състои от един притвор и продълговат засводен наос, който завършва на изток с широка полукръгла апсида. В каменния под на наоса са вдълбани четиринадесет гробници. Притворът е квадратно помещение с широк вход на западната стена и с два прозореца към север, зазидани през XIV в. Северната стена е изградена като подпорна с по-голяма дебелина и с дълбоки слепи арки (обр. 241).

Същото разпределение има и горният етаж. Той обаче е сравнително по-висок и завършва на изток с петостенна апсида, широка колкото самия кораб. Притворът е бил открит от три страни с широки арки, три от които са били зазидани с бигорови блокчета във времето на цар Иван Александър. Отворена е останала една от арките на южната стена, която сега служи за вход. Не е била зазидана и арката на западната стена, която със своята внушителна ширина придава на притвора изглед на голяма ложа. Над тази арка се намира троен прозорец. Един вход въвежда от притвора в кораба, който се е осветявал от три прозореца в апсидата и от два прозореца на двете надлъжни стени. Старият двускатен покрив над горния етаж на костницата е бил разрушен и в ново време е заменен с дървена конструкция.[41] Трите пиластъра обаче на северната и на южната стена ясно показват, че те са носели три напречни арки, които са подпирали също напречни на дългата ос сводове.

Долният етаж на костницата е изграден само с ломен камък, а стените на горния етаж са от редуващи се тухлени пояси и блокове от местен бигор. Особено внимание заслужава архитектурната украса на апсидата и южната фасада (обр. 242). На петте стени на апсидата са направени пет слепи арки, дъгите на които са от радиално поставени тухли. Осем също такива, но малко по-високи слепи арки оживяват ритмично дългата плоскост на южната стена. Тези арки нямат никаква връзка с вътрешната конструкция. Те са псевдоконструктивни и чисто декоративни. Арките са двустъпални и са образувани от един непрекъснат полуцилиндричен торус (диаметър 18 см), който е сложен върху ниска и равна подложка. И понеже тухлените пояси минават и през торуса, самите тухли, както и бигоровите блокове са изработени с полукръгъл издатък на едната страна, за да образуват, сложени една върху друга, торуса. Тези аркатури се различават от декоративните аркатури на църквите в Търново и Несебър. Те не са врязани в стената, а са прибавени към една обща равна фасада. Тази декоративна система има източен произход и е останала изолирана в България.

И като архитектурна идея костницата на Бачковския манастир е била чужда на старата българска архитектура, както и на самия български бит. Нейната двуетажна композиция, предназначението на долния етаж да служи специално за манастирска гробница и особеното декоративно третиране на фасадите имат паралели в сирийската и армено-грузинската архитектура. Появата им на българска почва през времето на византийското робство е напълно понятна, като се има пред вид, че основателят на манастира е бил грузинец и че първоначално манастирът е бил предназначен само за монаси от грузински произход. Много вероятно е и самият строител на костницата, на манастирската църква и на другите манастирски постройки да е бил грузинец или арменец. Той е пренесъл в недрата на Родопите един армено-грузински архитектурен тип и декоративните аркади, но не и градивната техника. Смесеният градеж от пояси тухли и камък не е свойствен на армено-грузинската архитектура. Той е стара балканска техника, която продължава и до късното Средновековие.

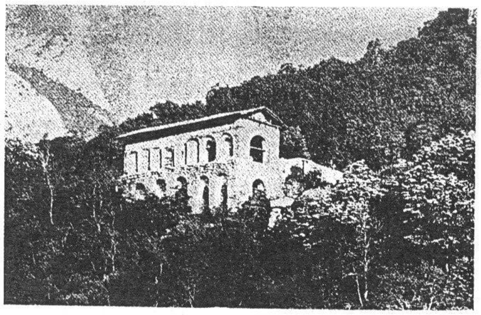

241. Бачковски манастир. Костницата, гледана от север. Снимка (по Л. Динолов и С. Бобчев)

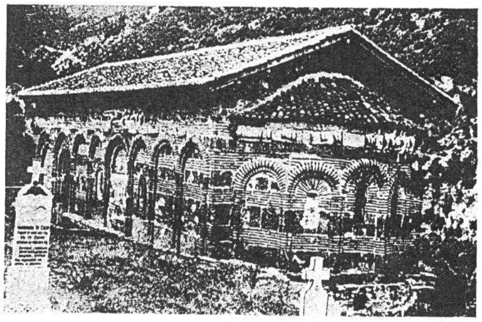

242. Бачковски манастир. Костницата, гледана от югоизток. Снимка (авторът)

МАНАСТИРИ

През XIII и особено през XIV в. вследствие на остри класови противоречия и под влияние на преминалия в страната от Византия исихазъм започнало масово бягство от живота, за да се търси изход от тежкото положение в религиозни съзерцания и общуване с бога чрез отшелничество и аскетизъм. Това течение, което обхванало не само отрудените селски маси, но и значителна част от знатното общество, създало много добри условия да се развие монашеството. Много пещери в долината на р. Русенски Лом, в скалите при Мадара, в Коларовградско, Провадийско, Варненско и другаде били приспособени за църкви и монашески килии.

Монашеството било щедро подкрепяно от царете, духовенството и болярите, които дарявали с имоти старите манастири на Атон, Бачковския и Рилския и давали значителни средства за основаване на нови манастири. В Търново и околностите възникнали със своите църкви, жилищни и стопански сгради манастирите Великата лавра, Св. Богородица Темниска, Св. Богородица на „Св. Гора", Св. Троица, Преображение Христово, Килифаревският, манастирът при „Устието" и др. Нови били манастирите при с. Батошево, при Драгалевци, при Земен, при Поганово, Трън и др. Споменават се манастири в Сливенско, в с. Арчар на Дунава, в Странджа планина и още много други. Никой от тези манастири не е запазен като цялостен архитектурен комплекс. Някъде са останали само манастирските църкви, другаде — жилищните сгради, а на много места само името „манастирът" или „манастирище" показва, че там се е намирал отдавна разрушен манастир. При това състояние мъчно може да се установи с пълна достоверност какви са били манастирските ансамбли през XIII и XIV в. Но все пак, като се имат пред вид дълговечните манастирски традиции, каквито могат да се проследят през хилядолетната история на атонските манастири, можем да допуснем, че и у нас манастирите през Средновековието ще да са били строени по подобие на атонските като затворени от всички страни архитектурни ансамбли с църква в средата на двора. Такива са били вероятно Бачковският и Рилският манастир, а може би и някои от по-големите манастири в Търново и из страната. По-малките манастирски ансамбли ще да са били отворени, каквито са били и някои от преславските манастири, манастирите при Трън, Поганово и др.

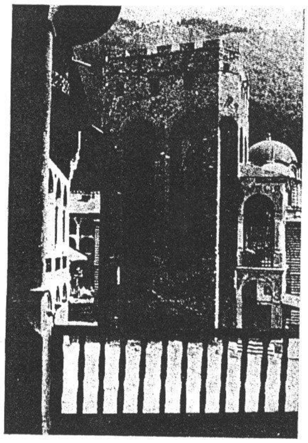
243. Рилски манастир. Хрельовата кула. Снимка (авторът)

Българските манастири били феодални институции и като такива те разполагали с много имоти. В тях се трупали значителни богатства. Притежавали златни и сребърни утвари и икони, както и разнообразни скъпоценни предмети, получени като дарения от царствени покровители и заможни богомолци. Към тези богатства били често пъти насочвани апетитите на вулгарни разбойници иноверци и на бежанци от селата и феодалните имения. За да запазят живота и богатствата си, монасите били принудени да строят външните фасади на манастирските постройки в основите и долните етажи като яки крепости, докато фасадите към двора най-често били съставени от открити чардаци. Освен това в атонските манастири били издигани като скривалища и защита на братствата и здрави многоетажни кули, каквито са запазените и досега в Ивирон, Хилендар и др.

Такава кула била построена и в Рилския манастир в 1335 г. от областния феодален владетел Хрельо.

Хрельовата кула е съвсем подобна на атонските.[83] Тя има квадратен план и се издига на 23 м височина (обр. 243). Зидовете ѝ са дебели 1,80 м и са направени предимно от ломен камък и вар. Към тях на всяка страна са вградени мощни пиластри — всичко дванадесет, които се свързват с арки. Тези пиластри са дали възможност горният етаж на кулата да се развие по-широко и да се включи в него един параклис. Сега кулата завършва с платформа и зъбери. Във вътрешността пространството е разпределено на приземие с висящ свод и пет етажа, разделени един от друг с дървени подове. Изкачването в етажите става по каменни стълби, които, както и в несебърските църкви, са вградени в стените. В конструкцията на кулата е вложено много умение, съобразителност и вкус. Фасадите ѝ са разработени просто, но с усет за монументално величие. Застъпена е и познатата от църковната архитектура украса с тухли, но тя е ограничена само по архиволтите на арките и в ъглите между последните. С тухли е изработен и един надпис, който съобщава името на ктитора Хрельо и годината, в която кулата е била построена.

1. ПРАБЪЛГАРИТЕ И САЛТОВО-МАЯЦКАТА КУЛТУРА

Б. Димитров

След разгрома на Велика България сред прабългарите настъпили значителни размествания. Уногундурите на Аспарух били принудени да отстъпят на запад, към земите на Долни Дунав[1]. След несполучлив опит да спрат хазарското нашествие, изглежда, и част от котрагите били принудени да се оттеглят на север или североизток[2]. Други от тях по всяка вероятност се настанили в Кримския полуостров, в близост до византийските селища по крайбрежието[3]. И все пак основната маса от прабългарите останала на старите си места, като признала властта на завоевателите и се превърнала в нейн данъкоплатец. Изворите гласят, че сред нея бил и господарят на уногундурите Батбаян[4]. Според И. И. Ляпушкин относително затишие настъпило през VII в., след като хазарите установили господството си над южноруските степи. Това позволило на уседналото аланско население, принудително затворено за няколко века в предпланините на Централното Предкавказие, да премине на север и да се засели в лесостепната ивица по горните течения на Дон и Северски Донец. Положили се основите на уседнала салтово-маяцка култура[5]. Мнението на Ляпушкин за приноса на северокавказките алани при създаването на салтово-маяцката култура и особено на нейния северен вариант не може да се оспори. Но трудно могат да се приемат твърденията му за хронологията на преселването, както и обяснението на причините, които са го предизвикали. Преди всичко през втората половина на VII и дори през първите две десетилетия на VIII в. степните райони на Северното Черноморие са били арена на ожесточени битки между старото степно и отчасти уседнало население и нашествениците хазари, поради което не може да се говори за затишие[6]. Неубедително е и твърдението, че уседналото аланско население на Предкавказието доброволно изоставило домове и ниви и се отправило далеч на север в търсене на нови земи за заселване. Много по-правдоподобна е тезата на голяма част изследвачи, че изтеглянето на значително северокавказко население (не само аланско, но и прабългарско) е свързано с продължителните и ожесточени военни действия между хазари и араби[7]. Както писмените[8], така и археологическите данни[9] дават достатъчно ясна представа за жестокостите, които арабските нашественици извършвали спрямо кавказкото население, поради което значителна част от него емигрирала на север — в донските степи и лесостепи, където се смесила с живеещите от по-рано по тези места прабългари и алани[10], и вероятно към Средна Волга и Кама, на територията на по-късно образувалата се Волжка България[11]. Най-голямо значение обаче има обстоятелството, че около средата на VIII в. на обширна територия по Дон и Донец, в Крим и Приазовието се наблюдава интензивно преминаване на доскорашните номади — прабългарите, към частична или дори пълна уседналост. Причините за този рязък прелом в бита и икономиката на многобройното прабългарско население в южноруските степи са достатъчно добре и обосновано определени от Плетньова. С много примери и наблюдения изследвачката показва, че основната причина за усядането на номадите-българи е обедняването на голяма част от населението, резултат от продължителните военни действия и засилването на данъчния гнет от страна на хазарската администрация. Загубили основното си богатство — добитъка, — дотогавашните номади били принудени да потърсят нови източници за препитание в земеделието и занаятите[12]. За това допринесло и вътрешното обществено-икономическо развитие на прабългарското общество, в което се задълбочила социалната диференциация[13]. Но за да могат довчерашните номади да създадат собствена сравнително висока култура, каквато била салтово-маяцката, е било необходимо племенното политическо обединение на хазарите да прерасне в държава. За създаването ѝ е било нужно поне част от населението да се занимава със земеделие и занаяти, да се създават постоянни селища[14]. Тези предпоставки в средата на VIII в. са били вече налице и в обширните степни пространства от Дагестан до Днепър и от Предкавказието до горното течение на Дон и Донец за удивително кратък срок възникнала култура, единна по своите основни белези[15]. Почти всеобщо е мнението, че за нейна основа послужила сармато-аланската култура от V — VII в., запазила се главно в Източното и Централното Предкавказие[16]. Салтово-маяцката култура има много по-широки граници отколкото територията, заселена с алани. Тя се открива предимно в земите, които са обитавали различните прабългарски племена. Затова единодушно е мнението на съвременните изследвачи, че главните ѝ носители са били прабългарите и аланите[17]. Доказателство за големия принос на прабългарите в изграждането и разпространяването на тази култура е и фактът, че също такава или много подобна на нея се открива и в другите две държавни обединения, в които прабългарите са играли важна роля — във Волжка и Дунавска България[18]. След задълбочено изучаване на салтово-маяцката култура на територията на Хазарския хаганат Ляпушкин и особено Плетньова установиха, че въпреки единството в главните си черти, в различните райони на нейното разпространение се проявяват и локални различия. Въз основа на тях Ляпушкин я разделя на два варианта — северен (алански) и южен (прабългарски)[19], а Плетньова — на пет — лесостепен (северен), дагестански, донско-донецки, кримски и приазовски[20]. Първия тя определя като алански, втория приписва на хазарите, а последните три счита за прабългарски[21]. Единодушно е становището, че основното население, творило и използвало салтово-маяцката култура в хаганата, са били прабългарите[22]. Въпреки голямата си близост трите прабългарски групи имат някои свои особености, проявяващи се в хронологичното им развитие. В определено време някои от тези особености се откриват и в културата на Дунавска България. За да се получи по-ясна представа при какви обстоятелства салтово-маяцката култура влияе на културата на дунавските прабългари и по какъв начин се достига до голямата близост между едната и другата, е необходимо да се очертаят в хронологичен порядък главните черти на културата на трите основни прабългарски групи на територията на Хазарския хаганат — донско-донецката, приазовската и кримската.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА II, 1

[1] Вж. по-горе, глава I, 6, с. 106 — 108, бел. 50 — 71.

[2] Theophanes. Op. cit., p. 357; ИБИ, VI, с. 262: «Малко след неговата (на Кубрат) смърт петте му сина се разделили и се отдалечили един от друг. И първият син, наречен Батбаян, спазил нареждането на баща си и останал в земята на прадедите си и досега, а вторият, неговият брат, наречен Котраг, преминал реката Танаис и се заселил срещу първия брат.» За борбата на котрагите-кутригури срещу хазарската експанзия може да се съди по находките от типа «перещепина» по левия бряг на Днепър — вж. по-горе, глава I, 6, с. 109 — 112, бел. 76 — 110.

[3] И. А. Баранов. Некоторые итоги изучения тюрко-болгарских памятников Крыма. — Сб. Плиска — Преслав, 2, 1981, с. 57 — 71; С. А. Плетнева. Средневековая керамика Таманского городища, с. 67.

[4] Theophanes. Op. cit., p. 358; ИБИ, VI, с. 262 — 263: «А след като (българите) били разделени така на пет части и станали малобройни, излязъл големият народ на хазарите от най-вътрешните части на Берзилия и покорили цялата отвъдна земя чак до Понтийско море. И първият брат Батбаян, владетелят на първата България, станал техен данъкоплатец и досега получават от него данък.» Плетньова, която поддържа тезата, че повечето прабългари останали в старите си земи в южноруските степи, допуска, че Батбаян със своите уногундури се преместил на север от Източното Приазовие и заел територията около Долни Дон — вж. Древните българи. . ., с. 32.

[5] И. И. Ляпушкин. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. — МИА, 62, 1958, с. 145 — 146.

[6] За активните бойни действия между прабългарите и нашествениците хазари до първите две десетилетия на VIII в. вж. по-горе, глава I, 6, с. 109—116, бел. 76—137.

[7] С. А. Плетнева. От кочевий. . ., с. 184 — 185; Древните българи. . ., с. 34.

[8] М. И. Артамонов. История хазар, с. 202 — 232.

[9] В. А. Кузнецов. Аланские племена Северного Кавказа, с. 30; Г. Е. Афанасьев. Поселения VI — IX вв. района Кисловодска. — СА, 1975, № 3, с. 60 — 61, табл. 1; Новые находки в Мокрой Балке близ Кисловодска. — СА, 1979, кн. 3, с. 183 сл. и особ. с. 185.

[10] С. А. Плетньова. Древните българи. . ., с. 34.

[11] Пак там. с. 35; Восточноевропейские степи во второй половине VIII—X вв., с. 77. Плетньова е склонна да приеме, че това преселване е станало главно през първата половина на IX в., по време на т. нар. въстание на кабарите.

[12] С. А. Плетнева. От кочевий к городам, с. 20 — 22.

[13] Пак там, с. 15 сл. и особ. с. 19, 180 — 183.

[14] Пак там, с. 20 и 189.

[15] Пак там, с. 185 — 186; Древните българи. . ., с. 33.

[16] И. И. Ляпушкин. Цит. съч., с. 145 — 146; С. А. Плетнева. От кочевий. . ., с. 185.

[17] И. И. Ляпушкин. Цит. съч., с. 147; М. И. Артамонов. Саркел — Белая Вежа. — МИА, 62, 1958, с. 45 — 48; С. А. Плетнева. От кочевий к городам, с. 188.

[18] В. Ф. Генинг, А. Х. Халиков. Ранние болгары на Волге, с. 126 — 131; Е. П. Казаков. О болгаро-салтовском компоненте в погребальных инвентарях ранней Волжской Болгарии. — В: Плиска — Преслав, II, с. 127 — 132; Т. А. Хлебникова. Керамика болгар Поволжья VIII — начала X вв. (Этнокультурные групы и их истоки). — В: Плиска — Преслав, II, с. 146 — 169; С. А. Плетнева. Восточноевропейские степи. . , с. 77 — 80.

[19] И. И. Ляпушкин. Цит. съч., с. 141 сл. и особ. с. 146 — 147.

[20] С. А. Плетнева. От кочевий к городам, с. 186, рис. 50.

[21] Пак там, с. 188.

[22] Пак там, с. 188; И. И. Ляпушкин. Цит. съч., с. 146 — 148.

2. ПРИАЗОВСКИТЕ ПРАБЪЛГАРИ ПРЕЗ VIII—IX в.

По време на хазарската експанзия основната част от прабългарите останала по старите си места, като се подчинила на завоевателите хазари. И арабското нашествие през 20-те и 30-те години на VIII в. не променило значително положението. То засегнало по-чувствително аланите от Централното Предкавказие. По време на военните действия пострадало и прабългарското население в Източното Предкавказие и преди всичко в междуречието на Сулак и Терек. Една част от него също била принудена да емигрира. Тези прабългари обаче не са били многобройни. Те се влели в основната прабългарска маса в Приазовието и Подонието, без да променят чувствително предишния ѝ състав. Твърде е възможно барանджарите, които ибн-Фадлан видял сред волжките прабългари през 922 г., да са изселници от Северен Дагестан, част от известните на източните автори беленджери[1]. Във всеки случай досега на територията на Волжка България не са открити достоверни археологически свидетелства за наличието на дагестански прабългари сред нейното основно население. Посоченото дава основание да се предположи, че и през VIII — IX в. прабългарите са били главните жители на Източното Приазовие. Важно място сред тях са заемали уногундурите-българи на хан Батбаян. Къде точно са се намирали владенията на Батбаян, е трудно да се установи — изворите не дават никакви конкретни указания. Напоследък в научната литература все по-често се сочи като главен град на Кубратова България Фанагория[2]. В такъв случай Батбаяновите уногундури би трябвало да са се намирали в степите покрай източния бряг на Азовско море. Някои учени считат, че на изток тази прабългарска група се е разпространила до поречието на Долни Дон[3]. Това е напълно възможно, тъй като в този район — в Саркел, в Семикаракорското градище и особено в Артугановския некропол — са открити гробове със северна ориентация, толкова характерна за уногундурите на Аспарух[4]. Разбира се, не е изключено погребенията със северна ориентация да са от оцелелите прабългари от ордата на Аспарух, останали в земите на изток от Дон при изтеглянето на основната ѝ част. Сведенията от Арменската география сочат, че в територията между източния бряг на Азовско море и централната част на Предкавказието са се намирали и други, по-малобройни прабългарски групи освен уногундурите. За съжаление целият район е все още недостатъчно проучен археологически и затова е трудно те да бъдат разграничени от основната прабългарска маса. Все пак и от наличните данни се добива известна представа за характерните особености на културата на приазовските и кубанските прабългари.

Сведения за приазовските прабългари се получават главно от проучването на ранносредновековните пластове на двата градски центъра в Таманския полуостров — Фанагория и Таманското градище. Разкопките във Фанагория показват, че възраждането на града започва към края на VII и главно от първата половина на VIII в., когато в него масово навлиза ново население. Извършва се препланировка на градското пространство. Около новите улици се издигат много неголеми сгради с основи от камък и стени от кирпич или глина. Основите на постройките

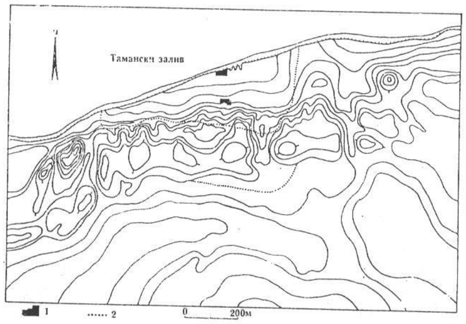

Обр. 13. Местоположение на Фанагория

са изградени в непознатата по-рано в този район техника «еличка»[5], характерна за строителството в Кавказ, включително за Чирюртското градище на р. Сулак[6]. Разцветът на града е през VIII — IX в., когато той е значителен административен и занаятчийски център[7]. По това време неговите жители са били главно прабългари. За това свидетелствуват антропологичните проучвания, при които са открити черепи на брахикрани-«зливкинци»[8], керамичният материал в средновековния пласт, в който основно място заемат типичните за прабългарите кухненски гърнета с врязана украса[9], и широкото прилагане на техниката «еличка» в строителството[10]. Фанагория просъществувала до края на IX в., когато била опожарена и изоставена най-вероятно при нашествие на печенезите[11]. Почти идентична картина на живот се наблюдава и в другия значителен град — Таманското градище[12]. За разлика от Фанагория той е бил възстановен и под името Матарха-Таматарха-Тмутаракан играл важна роля в съдбините на района на Северното Черноморие през следващите няколко века[13]. Често в научната литература се говори за кубански българи, които най-често се отъждествяват със споменатите в Арменската география купи-булгар[14]. В съчинението купи-булгар ясно са разграничени от уногундурите-българи (огхондор = олхонтор блкар), към които, изглежда, са принадлежали приазовските прабългари. Тъй

като уногундурите са обитавали предимно района около източния бряг на Азовско море и реките, които са се вливали в него, то купи-булгар би трябвало да бъдат разположени на юг от тях, в поречието на Долен и Среден Кубан, докъм предпланините на Централното Предкавказие. Изглежда, на кубанските прабългари (купи-булгар) са принадлежали

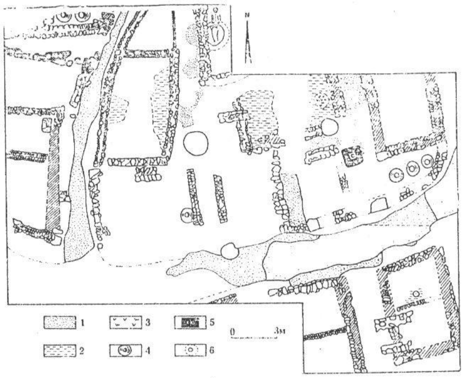

Обр. 14. Главният изкоп на разкопките във Фанагория с откритите в него постройки и улици от VIII — IX в.

Пашковският и Ясеновополянският некропол, в които гробовете са със западна ориентация[15].

Някои съветски изследвачи свързаха с прабългарите в Северен Кавказ намерените на много места в Централното Предкавказие глинени котли с вътрешни уши. Пръв на тези находки обърна внимание В. А. Кузнецов, който прие, че котлите, открити в много селища в района на Кисловодск, са оставени от прабългарите, които, преследвани от хазарите в края на VII в., са се заселили в предпланините на Кавказ, изгонвайки оттам по-старите жители — аланите[16]. Тезата за проникването на прабългари в Централното Предкавказие въз основа на находките от котли беше доразвита от Я. А. Фьодоров и Г. С. Фьодоров, които посочиха, че съдове от този тип се срещат също в Карачаево-Черкесия и Кабардино-Балкария[17]. Наскоро върху хронологията и етническата принадлежност на северокавказките котли се спря В. Б. Ковалевская[18]. Като се позовава на някои свои наблюдения при археологическите проучвания в редица паметници около Кисловодск, тя достигна до извода, че те са от много по-късно време — не по-рано от X в. По нейно мнение тези глинени изделия трябва да се изключат от кръга на прабългарските паметници и да се свържат с проникването в този район на късни номади — печенези или кумани[19]. Известно колебание за прабългарската принадлежност на този тип котли прояви по-рано и С. А. Плетньова[20]. Вероятно Ковалевска има основания да се съмнява в датировката и етническото определение на част от находките от този вид. И все пак пълното отричане на глинените котли с вътрешни уши като доказателство за прабългарско присъствие по тези места е като че ли преждевременно. Ако се приеме изцяло негативната позиция на авторката по отношение на споменатите археологически паметници, трудно би могло да се обясни проникването не по-късно от края на IX в. в Дунавска България — в керамичния производствен център до с. Топола, Толбухински окръг — на глинени котли с вътрешни уши, които по форма и устройство са много близки до северокавказките[21]. Впрочем едва ли може да има съмнение, че част от прабългарите в степите на Източното Приазовие, бягащи от притесненията на хазарите, са заели особено пригодните за скотовъдство земи в Предкавказието, напуснати от старите си обитатели аланите[22]. Не е изключено там да са се заселили и прогонени от арабите прабългари от Северен Дагестан. С присъствието на прабългарите в Централното Предкавказие някои учени свързват три ямни безмогилни некропола в Кабардино-Балкария — до аула Зилги, на десния бряг на р. Кардан и на хълма Кешене алъ до с. Советское (ст. Кашкатау) по долината на р. Черек[23]. В тях покойниците са били положени по гръб в изпънато положение, с глави на запад или югозапад. В един гроб от некропола при Кешене алъ, изглежда, краката на покойника са били завързани[24]. Най-добрите познавачи на северокавказката ранносредновековна материална култура посочват, че погребенията от споменатите некрополи по обред и характер на гробния инвентар са чужди на местната северокавказка културна традиция и ги свързват с погребалните паметници от типа «зливки»[25].

Засега находките в планинските долини на Балкария дават оскъдна и все още недостатъчно надеждна информация за прабългарското присъствие в тази част на Предкавказието. Затова пък по горното течение на р. Кубан е открит един първокласен паметник на кубанските прабългари — Хумаринското градище. То е разположено на високия десен бряг на Кубан, близо до аула Хумара и на 11 км северно от гр. Карачаевск. Има важно военностратегическо значение, тъй като се намира непосредствено пред подстъпите към Клухорския проход, който свързва долината на Кубан с Черноморското крайбрежие при гр. Сухуми[26]. Градището заема тесния и дълъг хълм, ограден с дълбоки долове, свързан с околното високо скалисто плато чрез тесен провлак. Оградeното със стени пространство е с дължина 840 м при максимална ширина от 480 м и обхваща площ от около 250 дка[27]. Като паметник на тюркоезичните носители на салтово-маяцката култура Хумаринското градище влиза в литературата едва в 1963 г., когато Кузнецов публикува няколко рунически надписа и знаци от него[28]. Още тогава стана ясно голямото му значение като паметник на ранносредновековната история на Северен Кавказ. Затова още през 1963 — 1964 г. на територията му бяха извършени сондажни археологически изследвания[29]. От 1974 г. започнаха системни археологически проучвания, които още продължават[30]. Разкрита е главно част от крепостната система и подходът към издигащата се 43 м над околния терен североизточна част на градището, където се е намирала цитаделата на крепостта[31]. Разкопките показват, че по ръба на хълма върви крепостна стена, дебела средно 5, на места и до 6 м[32]. Тя е изградена изцяло от дялани каменни блокове с размери средно 0,90 × 0,40 × 0,30 м и 0,50 × 0,35 × 0,20 м, понякога достигащи до 1,40 × 0,30 × 0,20 м[33]. По-големи размери имат блоковете в близост до отбранителните кули и в долните редове. Стената е без основи — стъпва направо върху подравнения терен. Навсякъде се състои от облицовка от грижливо одялани квадри, пространството между които е запълнено с подобни по размери,

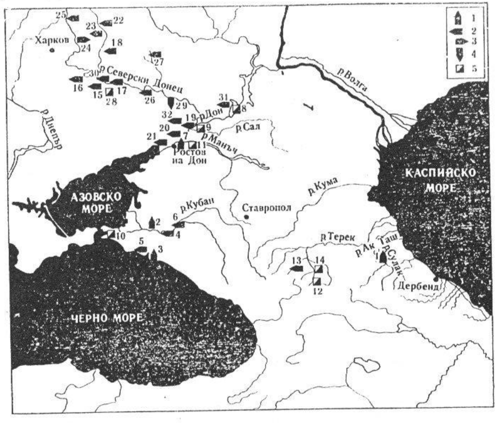

Обр. 15. Карта на прабългарските некрополи в Източна Европа през VII — IX в.: а — некрополи с трупополагане и северна ориентация; б — некрополи с трупополагане и предимно западна ориентация; в — некрополи с източна ориентация; г — некрополи с южна ориентация; д — некрополи със смесена (северна и западна) ориентация: 1. Верхний Чирюрт; 2. Ново-Лабинская; 3. Борисово; 4. Пашковская; 5. Дюрсо; 6. Ясеновая Поляна; 7. Артуганово; 8. Саркел; 9. Семикаракори; 10. Фанагория; 11. Багаевская; 12. Зилги, 13. Река Кардан; 14. Советское (Кашкатау); 15. Зливки; 16. Залиманне; 17. Шейковка; 18. Покровское; 19. Кримский; 20. Кривянский; 21. Недвиговский; 22. Волоконовка; 23. Ютановка; 24. Нетайловка; 25. Дмитриевка; 26. Желтое; 27. Новолимаревка; 28. Дроновка; 29. Каменск; 30. Маяки; 31. Правобережное Цимлянское; 32. Гуково

но не толкова добре оформени блокове. Двете лица на облицовката се състоят от хоризонтални, не много добре подравнени редове. Обикновено при първия ред квадрите с по-големи размери са поставени по ширина, при втория — по дължина, при третия са еднакви с първия и т. н.[34] По същия начин, но много по-небрежно, са подредени каменните блокове във вътрешността на стената. За спойващ разтвор е използвана главно глина. Хоросанът, който е твърде постен, с неголям примес от пясък, има ограничена употреба. Той се използвал за свързване главно на долните редове от външния облицовъчен зид и преди всичко за запълване на фугите. Рядко е измазвано с хоросан външното лице на стената[35]. На определени интервали са изградени отбранителни кули — общо 20[36]. Едната от тях, с правоъгълна форма, се намира в югозападния сектор на крепостта. Вградена е в дебелината на крепостната стена, като отвън се издава от нея с 3,5 м, а отвътре — с 1,90 м. Дължината ѝ е 10,70 м, а широчината — 9,00 м[37]. По средата на кулата е пробит отвор, широк 1,45 м, със запазена височина до 1,90 м. За горния етаж на кулата, който според изследвачите е служел за караулно помещение, води открита каменна стълба, широка 1,75 — 1,90 м[38]. Друга кула е разкрита в югоизточния край на укреплението. Тя е с дължина 11,10 м и ширина 7,75 м. За разлика от първата се издава навън само от куртината на стената[39].

Възвишението в източния край на крепостта, на което се е издигала цитаделата ѝ, е обособено като отделно укрепление, отделено чрез крепостна стена със същия градеж. От повърхностните проучвания е установено, че цитаделата е със сравнително малки размери и е изградена от каменни блокове и дърво[40]. От долния край на отбранителната стена към нея водела стълба, изградена от големи каменни плочи[41].

Непосредствено до описаните кули, в подножието на укреплението-цитадела, е разкопана неголяма, но изключително интересна постройка, изградена по-късно от отбранителната система. Тя представлява еднокамерно помещение с правоъгълна форма, дълго 7,00 и широко 6,20 м. Стените му, изградени от много добре одялани и изгладени блокове, са дебели 0,75 — 1,00 м. В центъра на помещението, на равно разстояние от стените, е оформена почти квадратна площадка с размери 2,50 × 2,40 м, обрамчена с двоен ред дялани блокове, поставени на ребро. Вътрешността от трамбована глина носи слаби следи от огън. На изток от постройката личат останки от площадка, застлана с каменни плочи. Сградата е ориентирана по посока на летния изгрев на слънцето[42]. Планът ѝ, както и липсата на следи от обитаване, правят напълно приемливо предположението на разкопвачите, че тя е имала култово предназначение и може да се съпостави със зороастрийските храмове, в които централно място е заемал постоянен или преносим жертвеник с горящ огън. Откриването на подобна сграда в крепостта, издигната след нейното построяване, по тяхно мнение е свидетелство за преселването в нея на поклонници на зороастризма, избягали от съседните райони след унищожаването на главните им центрове от арабите[43]. Влиянието на зороастрийските храмове на огъня както в плана, така и в устройството на култовата постройка в Хумаринското градище е безспорно. Но за възникването на подобен храм в градище, населението на което е било предимно тюркоезично, по-вероятно е друго обяснение. Описаните езически представи на населението в гр. Варачан, столица на «Царството на хуните», дават ясна представа за религиозния синкретизъм, при който тясно са се смесили елементи на

тюркското главно божество Тенгри-Тангрихан с тези на почитания от ираноезичното население бог на слънцето Куара[44]. Сериозни са основанията да се предположи, че поклонниците на Тангрихан са заели плана на култовата сграда и някои елементи на култа към огъня от почитателите на привържениците на зороастризма. В подкрепа на предположението могат да се приведат редица находки от религиозните и политически центрове на Дунавска България. В първата ѝ столица—Плиска, в резиденцията на българските владетели, се намира подобна по план сграда — два вписани един в друг квадрата, изградена от дялани квадри[45]. Втора подобна сграда със значително по-големи размери, ориентирана по изгрева на слънцето, е открита в близост до Тронната палата в Плиска. Култовото ѝ предназначение се потвърждава от факта, че при християнизацията тя е била превърната в християнска църква (така наречената Дворцова църква)[46]. Подобни постройки са открити и в Преслав[47]. Изглежда, аналогично по план е било и езическото светилище в прабългарския култов център Мадара, намиращо се в м. Даул таш[48]. Няма никакво съмнение, че сградите от този тип в Дунавска България, ако и да повтарят плана на зороастрийските храмове, са имали друго предназначение — служели са на култа към тюркските божества на прабългарите, най-вероятно на Тенгри-Тангра.

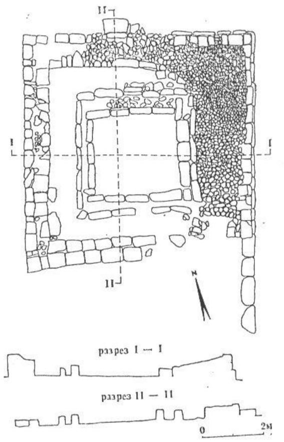

Обр. 16. План на светилището в Хумаринското градище

Както беше посочено, поводът за започването на проучванията на територията на Хумаринското градище беше откриването на значителен брой рунически знаци, букви и думи върху каменни блокове от неговите строежи[49]. Извършените проучвания от Алексеева, Гадло и Биджиев показаха, че издраскването на такива знаци е било разпространен обичай. Открити са в особено голямо количество около кулата в подножието на хълма-цитадела, близо до езическото светилище[50]. Заслужава да се отбележи фактът, че не са били издрасквани само след изграждането на крепостта, а и в процеса на строежа, което се потвърждава от обстоятелството, че графити са намерени в блокове, вградени вътре в стената или обърнати наопаки[51]. В редица случаи знаци са открити и под хоросано-

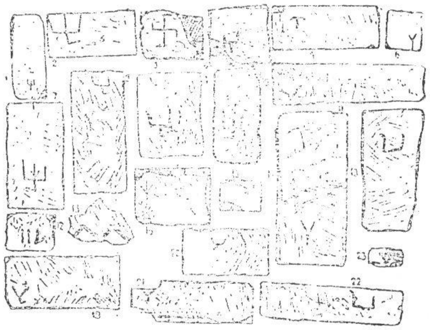

Обр. 17. Каменни квадри с издраскани по тях рунически буквени знаци от Хумаринското градище

вата мазилка[52]. Най-често срещаните наподобяват двузъбец или тризъбец (пачи крак), свастика, буквите X и Н и което е особено важно — така характерната за прабългарските паметници по Дунава букваY[53]. Още първият им изследвач в Хумара — Кузнецов, посочи близостта им със знаците, намерени в паметници на салтово-маяцката култура, свързани с прабългарите[54]. Важно е и обстоятелството, че върху няколко блока са открити рисунки графити. На едната личат две човешки фигури на фона на планина, а на другата е изобразен препускащ конник[55].

Ценни данни са получени и от изследването на намерената керамика на територията на градището. Сред нея голямо място заемат гърнетата от песъчлива глина, изработени на ръчно грънчарско колело и украсени по тялото и плещите с врязани хоризонтални и вълнисти линии. Характерно е, че твърде често по ръба на устието е нанесен орнамент от точки, коси паралелни чертици или ямки[56]. По форма, изработка и украса гърнетата от Хумара не се отличават от кухненската керамика в останалите паметници на салтово-маяцката култура в Приазовието, Подонието и Дунавска България. Наред със съдовете от този вид в значително количество се среща керамика, изработена от пречистена глина и с украса от излъскани ивици, която обикновено съпътствува първата. Интерес

представляват една стомничка от сиво-черна глина с излъскана повърхност, върху търбуха на която е врязан рунически знак[57], и стомните от салтовски тип[58]. Към керамичния материал от градището спадат и сравнително голямо количество амфори от салтовски и кримски тип[59]. Те доказват връзките на жителите от този район с Приазовието и Крим. Въз основа на целия керамичен материал Хумаринското градище следва да се отнесе към VIII — X в.[60] За по-точната му датировка помагат наблюденията на разкопвачите на Хумара. Те основателно посочват, че описаната сграда с квадратен план е построена след завършването на крепостните съоръжения[61]. Твърде правдоподобно е предположението им, че появата на подобно култово съоръжение трябва да се свърже с преселването на население, прогонено от арабското нашествие[62]. Като се знае, че масовото изселване от земите в Източното Предкавказие става през 20-те и 30-те години на VIII в., то и построяването на крепостта трябва да се датира към първата половина на VIII в.

Керамичният материал, намерен в градището, и особено гърнетата с врязана линейна украса, характерни за носителите на степните варианти на салтово-маяцката култура, многобройните рунически букви и дори цели думи, написани с тюркско руническо писмо, позволяват без колебание да се припише неговото изграждане на прабългарите. За същото говорят и специфичните рисунки графити[63]. Все още недостатъчните проучвания във вътрешността на селището и особено липсата на изследван некропол не позволяват да се определи по-точно към коя прабългарска група са принадлежали жителите на Хумаринското градище. Във всеки случай откритите следи от аланско селище (IV — VII в.) под културния пласт от времето на съществуването на крепостта (VIII — X в.)[64] показват, че тази прабългарска група се е настанила по горното течение на Кубан след хазарската експанзия от VII в. и в резултат на нея.

Хумаринското градище е изключително ценен паметник на древната прабългарска култура. Голямото му научно значение пръв схвана Кузнецов. Неговата оценка беше блестящо потвърдена от последвалите археологически разкопки. От особена важност са разкритите вероятно най-ранни монументални строежи на прабългарите, изпълнени в квадрова техника. С квадровия си градеж и с планировката си Хумаринското градище рязко се отличава от съвременните си и по-ранните местни, предимно алански, крепостни съоръжения в Централното Предкавказие[65]. Това определено показва, че строителният принцип е бил заимствуван отвън. При търсенето на източника на този строителен похват Биджиев и Гадло се насочват към архитектурната традиция на страните от Задкавказието и Близкия изток, където квадровото строителство е имало широко разпространение[66]. В културно-историческо отношение сравнително близо до Хумаринското градище стои крепостта при Дербенд. В нея прабългарското присъствие, ако и епизодично, е засвидетелствувано чрез находки на гърнета с врязана украса и преди всичко с врязаните върху някои от квадрите на крепостните стени специфични за прабългарите рисунки графити на коне и конници[67]. Наистина между квадровия градеж на крепостта при Дербенд и при Хумаринското градище има съществена разлика. В Дербенд квадрите са много по-еднакви по размери и са наредени в идеално правилни редове, споени са здраво с хоросан, зидовете са добре фундирани[68]. В Хумаринското градище квадрите са много разнообразни, редовете са неравни, хоросанът като спойка е използван много ограничено. Строителите не са умеели да фундират постройките, само грубо са подравнявали терена, дори не са отстранявали мекия насип[69]. Липсата на основи, както и недобрата спойка между блоковете ги принуждавали да правят стените необичайно дебели — 5 и дори 6 м. Сходството между строежите от Хумара и техните евентуални образци от Изтока е предимно външно. Създателите на градището са заимствували предимно ефектното оформяне на лицевата страна. Варварският начин на изпълнение на квадровото строителство разкрива, че строителите са имали съвсем малък опит, че не са познавали основни принципи на архитектурното изграждане, че строежите на Хумара са дело на довчерашни номади. Такива са могли да бъдат само прабългарите[70].

След като въз основа на археологически данни беше потвърдено присъствието на прабългарско население в Централното Предкавказие, не е излишно да се засегне накратко въпросът за неговата по-сетнешна съдба. Още в края на миналия век В. Ф. Милер изказа предположението, че в името на един от тюркоезичните народи в този район — балкарците, се е запазил етнонимът на древните българи[71]. Тезата беше възприета от почти всички учени, които признаваха прабългарския принос в етногенеза на балкарците[72] и родствените им карачаевци, обитаващи района по горното течение на р. Кубан[73], т. е. същите места, в които е разположено и Хумаринското градище. Нюансите в мненията по въпроса особено добре са изразени в специалната сесия за произхода на двата родствени народа, състояла се през 1959 г. в гр. Налчик[74]. На нея се подчерта, че писмените и археологически данни недвусмислено потвърждават наличието на кубански прабългари по долините на Кубан и в Балкария[75]. Тук те се смесили с остатъците от по-старото аланско население, което асимилирали[76]. Според редица езиковеди голямото присъствие на прабългарите в етногенеза на балкарците и карачаевците проличава от многото думи, запазени в техния език, които го правят дори по-близък до прабългарския, отколкото до чувашкия[77]. Други учени приемат, че макар и прабългарите да са взели участие в етногенеза на тези два народа, главно място в етническото им обособяване са изиграли куманите-кипчаци, езикът на които съставлява основния речников фонд на днешните балкарци и карачаевци[78]. За правилното решаване на несъмнено сложния въпрос особено значение имат изследванията на антрополога В. П. Алексеев върху съвременния тип на балкарците и карачаевците. Той е категоричен, че те се отличават с брахикрания и широколицевост — характерни белези за прабългарските антропологични черепни серии при Нови пазар, Кайбели във Волжка България[79]. Авторът изключва примеса на алани, които са дълглави и тесполицеви[80]. Що се отнася до куманската теза, отричат я многобройните кумански изображения, така наречените каменни баби, от които се вижда, че те са имали подчертано монголоидни черти[81], а Алексеев изрично отбелязва, че при балкарците и карачаевците липсват каквито и да са следи от монголоидност[82]. Колкото до големия процент от кумански думи в езика на двата народа, напълно възможно е това да е резултат от близките взаимоотношения с настанилите се редом с тях кумани. Според С. К. Бабаев думите, определени като кумански и намирани в известния Codex Cumanicus, може да не са непременно кумански, а общотюркски, т. е. прабългарски[83]. Без съмнение в наименованието на балкарците се е запазил споменът за техния първоначален прабългарски произход. Какви по-сетнешни чужди примеси са се наслоили сред тях, би могло да се установи само при бъдещите проучвания и особено при работата на археолозите и антрополозите.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА II, 2

[1] А. П. Ковалевский. Книга Ахмеда Ибн Фадлана. . ., с. 138.

[2] Вж. по-горе, глава I, 4, с. 89, бел. 62 — 63.

[3] С. А. Плетнева Древние болгары. . ., с. 12; Древните българи. . ., с. 32.

[4] Вж. по-горе, глава I, 5, с. 98, бел. 45 — 47.

[5] С. А. Плетнева. Древние болгары, с. 13, 15.

[6] Вж. по-горе, глава I, 3, с. 73, бел. 158 — 159.

[7] С. А. Плетнева. Древние болгары. . ., с. 15 — 16; Хазары, с. 54.

[8] С. А. Плетнева. Древние болгары. . ., с. 10, рис. 1.

[9] Пак там, с. 13 — 14; В. Б. Ковалевская. Археологические следы пребывания древних болгар. . ., с. 43 сл. и особ. с. 47 — 51.

[10] С. А. Плетнева. Древние болгары. . ., с. 13, 15; От кочевий. . ., с. 63.

[11] С. А. Плетнева. Древние болгары. . ., с. 16; От кочевий. . ., с. 110.

[12] С. А. Плетнева. Средневековая керамика Таманского городища, с. 5 сл. и особ. с. 66 — 68; От кочевий. . ., с. 48 — 49.

[13] С. А. Плетнева. Средневековая керамика. . ., с. 68 — 72.

[14] К. П. Патканов. Из нового списка. . ., с. 29; вж. по-горе, глава I, 2, с. 49, бел. 180.

[15] Вж. по-горе, глава I, 4, с. 86, бел. 39 — 42.

[16] В. А. Кузнецов. Глиняные котлы Северного Кавказа. — КСИА, 99, 1964, с. 34 сл. и особ. с. 38 — 39. За разпространението на подобни котли в района на Кисловодск вж. у Г. Е. Афанасьев. Поселения VI — IX вв. района Кисловодска. — СА, 1975, № 3, с. 58 — 59, табл. 2.

[17] Я. А. Федоров, Г. С. Федоров. Ранние тюрки на Северном Кавказе, с. 71 — 73.

[18] В. Б. Ковалевская. Археологические следы пребывания древних болгар. . ., с. 50.

[19] Пак там, с. 51.

[20] С. А. Плетнева. Средневековая керамика. . ., с. 16.

[21] Л. Бобчева. Глинени котли от ранносредновековното селище при с. Топола, Толбухински окръг. — ИНМВ, XVI(XXXI), 1980, с. 126 — 130.

[22] Вж. по-горе, глава II, 1, с. 130, бел. 5, 8 — 10.

[23] В. А. Кузнецов. Аланские племена Северного Кавказа, с. 80 — 81; Е. И. Крупнов. Отчет о работе археологической экспедиции 1947 г. в Кабардинской АССР. — Учен. зап. Кабардинского НИИ, IV. Нальчик, 1948, с. 314 — 318; Я. А. Федоров, Г. С. Федоров. Цит. съч., с. 60 — 61 и 81 — 82.

[24] Е. И. Крупнов. Цит. съч., с. 314.

[25] Пак там, с. 317 — 318; В. А. Кузнецов. Цит. съч., с. 88.

[26] Х. Х. Биджиев, А. В. Гадло. Раскопки Хумаринского городища в 1974 году. — В: Археология и этнография Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1979, с. 27. За местоположението на градището в подстъпите на Клухорския проход вж. сб. Карачаевцы. Историко-этнографический очерк. Черкесск, 1978, с. 4 — 7.

[27] Х. Х. Биджиев. Хумаринское городище (VIII — X вв.). — В: Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов. С., 1984, с. 115, рис. 1.

[28] В. А. Кузнецов. Надписи Хумаринского городища. — СА, 1963, № 1, с. 298 — 305.

[29] Е. П. Алексеева. Древняя и средневековая Карачаево-Черкесия. М., 1971, с. 132 — 135.

[30] Х. Х. Биджиев, А. В. Гадло. Цит. съч., с. 29 сл.; Х. Х. Биджиев, И. Х. Тотаркулов. Раскопки городища Хумара. — АО 1977 г. М., 1978, с. 107 — 108.

[31] Х. Х. Биджиев. Хумаринское городище, с. 120.

[32] Х. Х. Биджиев, А. В. Гадло. Цит. съч., с. 35 сл.

[33] Пак там, с. 33, 39 и 44.

[34] Х. Х. Биджиев. Хумаринское городище, с. 116.

3. ПРАБЪЛГАРИТЕ ПО СЕВЕРНИЯ БРЯГ НА ЧЕРНО И АЗОВСКО МОРЕ ПРЕЗ VIII—IX в.

Продължителните проучвания в земите на север от Черно и Азовско море показват, че през VIII—IX в. те са били обитавани от многочислено население, създало т. нар. салтово-маяцка култура[1]. Археологическите и антропологическите изследвания на паметниците на тази култура водят всички съвременни учени до извода, че главните ѝ носители са прабългарите и аланите[2]. Важен е фактът, че в земите, в които до началото на VIII в. номадите-прабългари почти не са оставяли следи[3], около средата на VIII в. възникват голям брой ярки и самобитни паметници, в това число постоянни селища и укрепени пунктове[4]. Дълго време това явление оставаше необяснимо за учените. Плодотворните научни диренния на М. И. Артамонов, И. И. Ляпушкин и особено на С. А. Плетньова се увенчаха с успех — намерен беше отговор на загадката. Учените убедително доказаха, че за възникването и развитието на тази култура, и то в такива кратки срокове, са съдействували редица социално-икономически и политически фактори. Между тях най-голямо значение са имали усядането на значителна част от аланите и прабългарите и създаването и укрепването на Хазарския хаганат[5]. Тъй като в посочения район и главно в поречието на Дон и Северски Донец са открити най-голям брой салтобо-маяцки паметници, по които може пълно да се проследи алано-българската култура в нейното развитие и разцвет, необходимо е да ѝ се отдели повече внимание. Още по-наложително е то поради многото ѝ общи черти с културата на Дунавска България.

Появата в такъв кратък срок на голям брой археологически паметници показва, че още от средата на VIII в. в района е живяло сравнително многобройно население. Това означава, че по същото време там е имало прилив на нови поселници. За съдбата на аланите по горните течения на Дон и Северски Донец мненията на изследвачите са много близки. Приема се, че те са дошли от Предкавказието след нашествието на арабите[6]. Подкрепя това становище и обстоятелството, че веднага след като се настанили в новите си земи, те уседнали — красноречиво свидетелство, че и преди това са водели уседнал живот, както и за близостта на създадената от тях култура с тази на аланите в Северен Кавказ[7]. Към тях, изглежда, се присъединили и групи от алани-номади, които дотогава чергарували заедно с прабългарите по северночерноморските степи. Така числеността на уседналите алани се увеличила[8]. По-сложен е въпросът за произхода на прабългарите, заели областите южно от лесостепната ивица, по Долни Дон и долното и средното течение на Северски Донец.[9] Засега липсват достоверни сведения за изселване на прабългарско население от района вследствие на хазарската инвазия с изключение може би на «преместването» на част от котрагите[10]. По-сериозно е пострадало населението в степната ивица покрай левия бряг на Долни и Среден Днепър, за което свидетелствуват гробните находки от типа «перещепина»[11]. Но дори прабългарите, чергарували по тези места, да са намалели, в основни линии те са се запазили[12]. Напоследък някои учени приемат, че прабългарското население по Долни Дон и Среден Донец се е появило там едва към средата на VIII в. С. А. Плетньова, която в някои наскоро отпечатани статии приема тезата на Чичуров за разполагането на Велика България само в Източното Приазовие[13], застъпва становището, че донските и донецките степи били усвоени от прабългарите едва при хазаро-арабските войни, когато големи маси от жителите на прикаспийските степи и предпланините на Предкавказието се изселили и се насочили на север и северозапад. Заедно с тях в долнодонските земи се преместила и част от ордата на Батбаян[14]. Безспорно арабските походи срещу югоизточните земи на Хазарския хаганат довели до значителни размествания на северокавказкото население. За преселването на голяма група алани по горното течение на Дон и Донец вече стана дума. Напълно вероятно е в обширните степи на север от Азовско море и до Крим и Таман да са се приютили част от бегълците от Източното Предкавказие. Числеността им обаче не е била голяма и затова те са се примесили и претопили сред многобройната маса от по-старо прабългарско население. Изглежда, тъкмо групи от тези бегълци се настанили в предпланините на Централното Предкавказие, което потвърждава мисълта, че притокът от ново прабългарско население към Дон и Донец не е бил толкова голям. Потвърждават го и резултатите от изследванията на некрополите — обредът се запазва еднакъв във всички важни детайли[15]. Показателно е, че некрополи със северна ориентация, характерни за земите на изток от Дон и специално за Северен Дагестан, не са открити в разглеждания район[16]. Затова пък съвсем естествено те се срещат по левия бряг на Дон, при Артуганово, при Саркел и Семикаракорското градище[17], което доказва предположението на Плетньова за преместване на част от уногундурите на Батбаян към земите на Долни Дон[18]. Не по-малко вероятно е и мнението, че това са преселници от Северен Дагестан. Към такъв извод навежда фактът, че в околностите на Деснобрежното Цимлянско градище и досега е развито лозарството, пренесено там може би още тогава[19]. Не може да не се приеме твърдението на Плетньова, че двете големи политически събития — хазарското нашествие и арабските походи срещу Хазария, както и последвалите ги сериозни социално-икономически промени, са довели до значителни размествания сред населението на хаганата, до разрушаване на предишните родово-племенни обединения, до прекрояване и създаване на нови социално-икономически и етнически единици. Поради това е безсмислено да се търсят точно онези племенни групи, за които споменават писмените извори от VI — VII в.[20] Но както отбелязва изследвачката, в тях са се запазили редица черти на групата, която е била най-многочислена в новите съюзи, главно в погребалния обред[21].

Изследванията на Плетньова, допълнени с отделни нови проучвания, позволяват да се установят историческите промени, настъпили през периода в живота на прабългарите от този район, в резултат на които довчерашните пастири-чергари се превърнали в уседнали земеделци и занаятчии, в строители, създали редица забележителни паметници.

Както беше изтъкнато, най-ранните археологически паметници на прабългарите по Долни Дон са от обширни станове на големи номадски колективи (курени). Намерените в тях фрагменти от кримски и византийски амфори от VII и дори от VI в. сочат[22], че още тогава по тези места са чергарували прабългарски групи. Твърде близка картина се наблюдава при проучването на басейна по средното течение на Северски Донец. В долините по горните течения на малките реки също са открити останки от значителни по размери временни летни станове. Находките са съвсем малобройни. Състоят се главно от керамика, работена на ръка, и от дебелостенни вносни амфори. Съвсем малобройни (по 1 — 2, рядко до 5 — 7 фрагмента на 10 м²) са грънчарските кухненски гърнета и съдовете, украсени с излъскване. Всичко свидетелствува, че становете са били обитавани кратковременно и епизодично[23]. Почти едновременно с тях са възникнали и друг тип временни станове, разположени в защитени от студените степни ветрове долини на реките, в които се откриват два-три пъти повече находки. При това относителният дял на съдовете, работени на ръка, намалява за сметка на увеличаващите се грънчарски изделия, изработени на колело. Вероятно тези станове са били зимни убежища на номади-чергари, които се задържали в тях по-дълго време[24].

През следващия етап от овладяването на района скотовъдците започнали да създават и постоянни селища, разположени по средните и долните течения на малките реки. Най-напред възникнали временни селища, които били разположени върху удобни за уседнал живот незаливни тераси покрай речните брегове. В тях има вече добре изразен културен пласт, който достига 0,30 — 0,50 м и свидетелствува за по-дългото им обитаване. Обикновено те са със сравнително малки размери — площта им е от 5 до 30 дка. Личи и стремеж към определено планиране на жилищата. Данните от разкопките на временни селища при с. Подгаевка и с. Новолимаревка разкриват, че селищата се състояли средно от 8—10 жилища, разположени в полукръг, който ограждал вътрешен двор[25]. В тях все още се среща керамика, работена на ръка, но се увеличава делът на съдовете, направени на грънчарско колело[26], което свидетелствува, че са по-късни. Съществено е, че те са оставени от значително по-малки полуномадски колективи, получили се при разпадането на родово-племенните подразделения (курени). Основателно К. И. Красилников свързва създаването на малките селища с все още непълно уседнало население, с аилната организация на полуномадското общество[27].

Интерес представлява и изводът на автора на изследването, че в случаите, когато временните селища били изградени на пригодни за уседнал живот места, те прераствали в постоянни. Това убеждава, че представляват преход от временен стан към постоянно селище[28].

Постоянните селища се различават коренно от временните станове както по топографията, така и по устройството си. Временните станове се откриват предимно в богатите на пасища долини по горните течения на реките, докато селищата са разположени най-вече по незаливните терени на високия, обикновено десен бряг по средното и отчасти по долното течение на реките, където съществуват добри условия за развитие на земеделието[29]. Дори само тази особеност в топографията на едните и другите убеждава, че първите са принадлежали на скотовъдци-чергари, а вторите — на население с уседнал или полууседнал бит. За разлика от становете, постоянните селища имат добре изразен културен слой с многобройни находки. Керамиката, намерена в тях, е работена почти само на грънчарско колело, при това близо половината се състои от гърнета с врязана линейна украса[30]. Постоянните селища са два типа. Селищата от единия тип са разположени обикновено на втората незаливна тераса и обхващат площ от 30 до 100 дка. Първоначалната полукръгова планировка на жилищата, наследена от съществувалите по-ранни временни поселения (Новолимаревка, Подгаевка), постепенно се заменя от линейна, при която разстоянието между постройките в реда е средно 15 — 20 м[31]. Изследванията на територията на някои от селищата разкриват, че тя е била разделена на дворове, които принадлежали на отделни семейства и обхващали площ до 200 — 230 м² [32]. Селищата от другия тип са сравнително малко — открити са само 8. Разположени са на по-високи тераси и заемат по-голяма площ, средно 150 — 160 дка[33]. Разкопките на селището от такъв тип при с. Рогалик сочат, че то има същата линейна планировка и еднаква гъстота на застрояването. Тези селища са най-късни по време — някои от тях били унищожени при нашествието на печенезите, не по-късно от началото на X в.[34]

Важни данни за промените в бита и културата на населението по Донец дават и резултатите от проучванията на жилищата в различните видове селища. При временните номадски станове не са открити останки от жилища, а петна със струпвания на находки, което показва, че обитателите им са използвали леки, вероятно преносими надземни съоръжения от типа на юртите. Съвсем друга е картината при най-ранните селища — временните. Там, както показват проучванията, жилищата са кръгли или близки до кръга, със силно заоблени ъгли и могат да се приемат за юрти или юртообразни жилища[35]. Част от тях са едва забележимо вкопани в терена, други са врязани 0,40 — 0,50 м, а някои достигат дълбочина 1,00 — 1,5 м, като по същество представляват кръгли полуземлянки. Тенденцията към вкопаване на жилището в терена довежда до цялостна промяна на жилищния тип в постоянните селища. В тях се срещат само полуземлянки, по-често квадратни и отчасти правоъгълни, почти идентични с жилищата по Долни Дон[36]. Някои се състоят от две помещения с площ до 35 — 40 м². В дворовете наред със жилищата има и стопански постройки — дам за добитъка, лятна кухня[37], а непосредствено до жилищните и стопанските постройки — стопански ями и ями-зърнохранилища[38].

Културният пласт на постоянните селища изобилствува с находки. Характерни са хромелите и многобройните земеделски сечива — сърпове, коси, брадви, лемежи и др.[39] Те дават представа за мястото, което вече заемало земеделието в бита на населението.

В постоянните селища, за разлика от становете и временните селища, керамиката, работена на ръка, почти напълно изчезва и се заменя от съдове, изработени на грънчарско колело. Заедно с керамичните съдове както в жилищата, така и в културния пласт се срещат голям брой предмети — железни, костени, дървени и други изделия, украшения. Всичко подсказва, че поне някои от тях са произвеждани в местни работилници. И действително разкопките през последните години дават безспорни доказателства, че населението в тези не особено големи селища освен със скотовъдство и земеделие се е занимавало и с различни занаяти.

Засега най-многобройни са археологическите свидетелства за развитието на грънчарското производство. При разкопките на селището при с. Подгаевка е намерена грънчарска работилница, която се състои от работно помещение и пет пещи за изпичане на керамика, използвани последователно[40]. Пещите са еднотипни, двуетажни. Както огнището, така и камерата за изпичане са с кръгла форма, с диам. от 1,30 до 1,90 м. Сводът на огнището е полусферичен, без централен подпорен стълб. Дебелата скара, в краищата до 0,35 м, има наредени в кръг и по средата канали за отвеждане на топлия въздух в камерата за изпичане[41]. Намерената в работилницата бракувана и приготвена за изпичане продукция показва, че тя е била предназначена за производство на кухненска керамика[42]. Работилницата в Подгаевка е възникнала в един по-късен етап от съществуването на селището, което проличава от факта, че за работилница е било преустроено жилище-полуземлянка с правоъгълна форма и открито овално огнище покрай северната му стена[43]. Друга грънчарска работилница е открита при разкопките на селището при с. Рогалик[44]. За разлика от работилницата при с. Подгаевка, за която е използвано жилище-полуземлянка, последната е била значително по-малко вкопана и вероятно без покрив, предназначена за работа през лятото. От двете страни на работното помещение с правоъгълна форма и дължина 8 и шир. 6 м чрез коридори се е стигало до пещите — в единия край три, а в другия — две, в които се е изпичала приготвената продукция — кухненски гърнета[45]. Самите пещи са подобни на тези от Подгаевка, но са с по-малки размери, с удължена форма на огнището, пред устието на което е развит къс предпещен канал[46]. Работилницата, подобно на много селища в района, е била унищожена от пожар — вероятно от печенезите в началото на X в.[47]

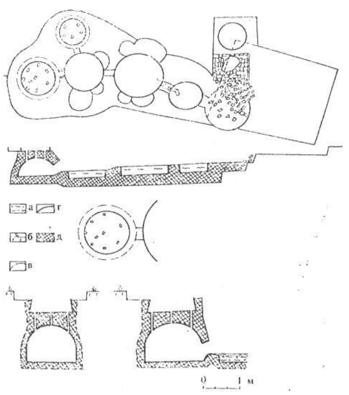

Обр. 18. План и разрез на пещи от керамичната работилница при прабългарското селище до с. Подгаевка по р. Северски Донец

В културния пласт на проучените селища се откриват голям брой оръдия на труда от желязо и железен шлак, което доказва наличието на железарски работилници. Голям е броят и на изделията от кост (над 300 броя): оръдия на труда, кости за игра, амулети и др.[48]

Изследванията по Дон и Донец показват, че още около средата на VIII в., с усядането на алано-българското население, наред с постоянните неукрепени селища възникват и укрепени пунктове. Най-ранните крепости са били защитавани от землени укрепителни съоръжения. Те са със сравнително големи размери — с площ от 40 — 70 дка. Обикновено са разположени на естествено защитен нос по високите брегове на реките. Укрепителна линия — вал и ров, е имало само откъм уязвимата достъпна част на носа. От разкопките на укрепени селища от този вид (при с. Маяки и Богородичное на р. Северски Донец) се вижда, че вътрешността им е била заселена. Около тях освен това се намира и неукрепено селище[49]. Според Плетньова този ранен тип укрепени селища възниква като резултат от разлагането на родово-племенната организация на обществото и възникването на феодализма. Те са своеобразни замъци на феодалите, предназначени да защитават част от населението — аила[50]. Често едновременно с тях се изграждат и друг по-развит тип феодални укрепления — замъците с каменни стени.

Укрепените селища с каменни стени са със значително по-малки размери[51]. Разположени са винаги на труднодостъпен нос, защитен с каменна стена, дебела до 5 м. Стената се състои от два облицовъчни зида от сравнително едри необработени или грубо обработени камъни, наредени без свързващ разтвор. Вътрешността се е запълвала с чакъл, дребни камъни и глина[52]. Характерна особеност на укрепленията от този вид е, че често (при 5 от 12 градища) най-недостъпната част на защитеното пространство е била преградена с вътрешна укрепителна линия. Докато във външното укрепление се откриват многобройни археологически материали — свидетелство за интензивното му обитаване, във вътрешното почти липсват находки. Едва ли може да има съмнение, че последното е било цитадела — седалище на местния феодален владетел, който разполагал там своите юрти[53]. Населението, над което той властвувал, живеело в неукрепени селища, разположени обикновено до укрепленията-замъци.

Към този тип крепости-замъци принадлежат и две градища по р. Дон, които се различават от останалите по съвсем различния начин на градеж на укрепителните съоръжения. Това са Деснобрежното Цимлянско и Маяцкото градища. Те представляват изключителен интерес за изясняването на редица въпроси за характера не само на салтово-маяцката, но и на старобългарската култура, което налага да им се отдели повече внимание.

Първото от тях е Деснобрежното Цимлянско градище. Намира се на около 250 км североизточно от устието на Дон, до селището на Цимлянския винсовхоз. По десния бряг на р. Дон, на север от язовирната стена на Цимлянското водохранилище, се редуват високи до 70 м хълмове, почти отвесните скатове на които се надвесват над старото корито на реката, сега обширното Цимлянско «море». Самите хълмове са отделени един от друг от дълбоки долове, разположени перпендикулярно на Дон. Върху единия от тях е разположено градището. Мястото му е избрано много сполучливо: от изток е отвесният бряг на Дон, от север и юг го обграждат дълбоки до 50 м долове, които на запад се доближават и ос-

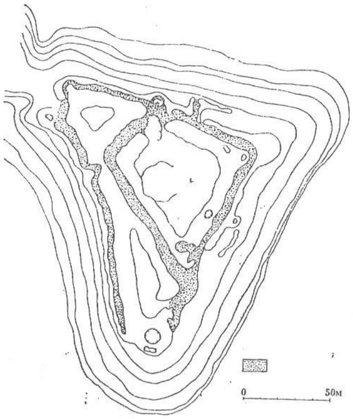

Обр. 19. План на Деснобрежното Цимлянско градище (по Плетньова)

тавят съвсем тесен провлак, който единствено свързва хълма с околния висок платовиден масив[54]. Крепостта обхваща почти цялата равна и плоска площадка на хълма с форма на почти правилен равностранен триъгълник със стени 200 — 220 м. По края на площадката личат следи от крепостните стени, които още в XVIII в. били силно разрушени за ваdене на камък. Освен по краищата на хълма две други стени са пресекли вътрешността на крепостта и са я разделили на три неравни части. Външната крепостна система имала пет кули — две ъглови (над Дон) и по една в средата на всяка от стените. Две, изглежда, правоъгълни кули защитавали главната порта при най-тясното място на провлака. Пред тях провлакът е пресечен от дълбок ров.

Най-забележителното отличие на крепостта е начинът на изграждане на крепостни съоръжения. Както при останалите каменни крепости,

стените са се състояли от два облицовъчни зида, пространството между които е запълнено с добре трамбовани дребни камъни, чакъл и трошляк, получен при обработката на лицевите блокове. Както се вижда от запазените части от стените на едната от кулите и от леглата на извадената облицовка, двата лицеви зида са били изградени от прекрасно одялани варовикови квадри с твърде стабилни размери — 0,60 × 0,30 × 0,30 м[55]. Обработката се е извършвала на място с помощта на тесни длета и бучарди, каквито са открити при разкопките на градището[56]. При градежа строителите се стремели да спазват редово нареждане на квадрите, като при единия ред те били поставяни по дължина, при другия — на широчина и пр. Обикновено блоковете от най-долния ред били поставяни по дължина. Общо стените — облицовката от квадри и пълнеж — били дебели 4 м. При тях, също както в градежа на Хумаринското градище, крепостните съоръжения нямат основи и стените са положени направо върху подравнения терен. Квадрите от облицовката са положени на сухо, без свързващ разтвор[57]. Височината на стените била около 4 м[58].

Вътрешността на крепостта била разделена на три неравни части. В западната, която е до входа на градището, не са открити следи от жилища, което дава основание да се приеме, че при опасност в нея са се приютявали жителите, живеещи извън укреплението или добитъкът на владетеля. В останалите две части са намерени следите от над 40 леки постройки с кръгла или овална форма — юрти. Някои са били малки, до 3 м в диаметър овални постройки, от които се запазило само огнището в центъра на помещението. По-ясна представа се добива за кръглите жилища, които са слабо вкопани в терена. При тях по края на пода личат следите от вертикално забити на дълбочина до 0,15 м колове, дебели средно 0,05 м. Те са образували скелета на стената, която е била измазана с дебел слой глина. Върху цилиндричната долна част на юртата били поставени коловете от конструкцията на коничния покрив, които в средата били закрепвани за масивен кръг (чангърък), оформящ димоотводния отвор. Под чангъръка обикновено се намирало овално огнище, замазано с глина[59]. Входът най-често бил откъм южната част на юртата. Точно срещу него била оформена малка полукръгла ниша, най-вероятно домашен олтар — тьор. По средата на пода, около огнището, обикновено личат следите от забити тънки колове. Явно върху тях се е прикрепвал хоризонтално разположен кол, за който се е окачвал котелът над горящото огнище.

Някои юрти се състоят от две свързани помежду си кръгли помещения, които в план наподобяват осморка[60]. Липсата на огнище във второто обикновено по-малко помещение свидетелствува, че то е имало стопанско предназначение (склад).

Повечето юрти, открити в споменатите две отделения на крепостта, били вкопани в долната си част 0,30 — 0,50 м в тогавашния терен. По такъв начин по конструкция те се доближават до постоянното жилище на уседналите жители — полуземлянката. И те, както надземните юрти, са с едно и две помещения, като последните съставляват голяма част от вкопаните жилища[61]. Едностайните вкопани юрти са най-често с големи размери и понякога с усложнен план — от кръглата част се издават по няколко полукръгли издатъка.

На територията на градището не са открити масивни постройки, а само юрти. Една от тях обаче се отличава от останалите по големина и устройство. Тя била разположена във вътрешното, по-голямо отделение на крепостта. Размерите ѝ са 6,5 × 5 м. В нея се влизало през два входа маркирани чрез полукръгли издатъци в двата края на южната стена. Вместо обичайното едно огнище в средата в тази юрта личат две огнища срещу входовете и трето — срещу олтара — тьор, в северния край на жилището. До него се виждат дупки от колове, които оформят полукръгло

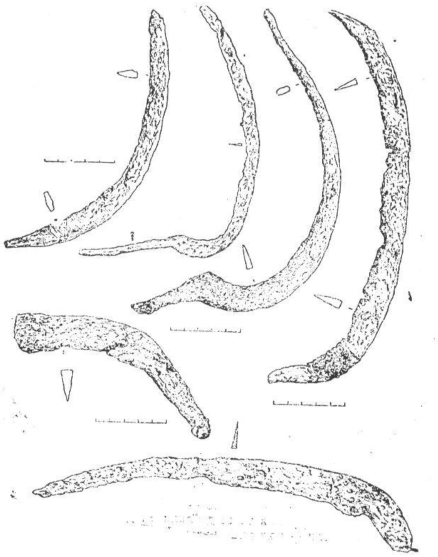

Обр. 20. Земеделски сечива от разкопките в Деснобрежното Цимлянско градище

пространство — вероятно от легло или стол на стопанина на юртата. Трите огнища ясно показват разделяне на вътрешността на три части — централна, до тьора в северната страна, и други две около входовете.

Като анализира древните и съвременните данни за разпределението на номадските юрти, Плетньова стига до извода, че в случая е налице разделяне на жилището на мъжка и женска половина, а свързващо и централно звено е мястото, отредено за стопанина[62]. Най-вероятно голямата юрта е принадлежала на господаря на крепостта. Фактът, че той все още живее

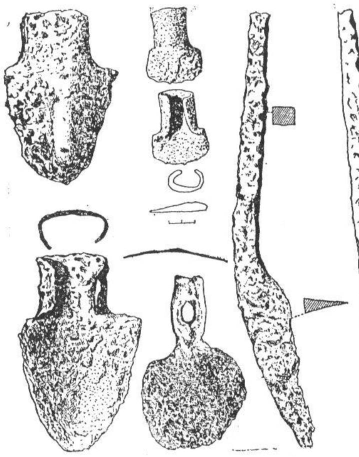

Обр. 21. Земеделски сечива от Деснобрежното Цимлянско градище

в юрта, доказва неизживените номадски традиции сред прабългарското общество дори във времето, когато то е могло да строи такива забележителни паметници като описаното градище. В тази връзка е необходимо да се подчертае едно важно обстоятелство. Никъде в този район няма находища от подходящ камък. Най-близките кариери, от които е могъл да се добие строителният материал за изграждането на укрепителните съоръжения на градището, се намират на повече от 100 км нагоре по Дон. Това показва колко усилия и средства е трябвало да вложи владетелят на крепостта, за да може тя да се превърне в блестящ бял, внушителен по размери замък, кацнал на високия хълм и впечатляващ силно с градежа си от големи, гладко одялани блокове. Няма съмнение, че чрез този скъп, но ефектен начин на строеж владетелят на района — някой предприемчив и амбициозен български хан, признал властта на хазарския хаган, се е стремял не толкова да направи своето средище непревземаемо, колкото да задоволи своето самолюбие, да издигне авторитета си[63].

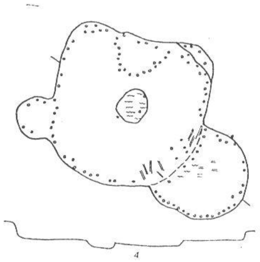

Обр. 22. План на овално юртообразно жилище от Деснобрежното Цимлянско градище (по Плетньова)

При разкопките на Деснобрежното градище са открити голям брой железни земеделски сечива — най-различни сърпове, включително назъбени, коси, мотики, тежки и леки лемежи за плугове, черясла[64]. Те заедно с находките от ями-зърнохранилища и хромели подчертават значителното място на земеделието в живота на жителите на селището. Многобройните железни въдици и тежестите за мрежа свидетелствуват за значението на риболова в поминъка им[65]. Особен интерес представлява откриването в градището на железен лозарски косер. Тази находка в селището, което се намира в центъра на един от най-важните лозарски райони на Южна Русия, е свидетелство за ранното проникване на лозарството в областта[66]. Находки като коси-гърбуши[67] подсказват за голямото място, което все още заемало скотовъдството в бита на местните жители. По-пълни данни за него се добиват от изследването на животинския костен материал. От него се вижда, че е намалял делът на дребните домашни животни (овце и кози — 24%) и се е увеличил едрият добитък — (коне — 24% и говеда — 39%). Важен е фактът, че в състава на домашните животни се появява и свинята (13%). Категорично изразен е процесът на усядане на предишните номади по тези места[68].

При бягството си пред идващ неприятел жителите на градището заровили част от имуществото си в земята. Те обаче не се върнали повече и зароненото останало в земята. При разкопките е открита част от скритите «съкровища». Откритите земеделски сечива, рибарски принадлежности и други оръдия на труда характеризират поминъка на населението на градището. Значителен е и броят на вещите, свързани с въоръжението — железни върхове на стрели и копия, юзди, стремена и други принадлежности към конската амуниция и пр.[69] Особено важно е едно «съкровище», в което влизат различни занаятчийски инструменти, свързани с ковачеството (наковалня, клещи, секачи, пили и др.), с дърводелството (брадви, триони, най-разнообразни длета), със златарството (малка наковалня, пинцети, малки чукчета и др.)[70]. Към него трябва да се прибави и откриването на значителен брой остатъци от ковашка дейност — части от сурово желязо, шлака, изрезки от обработката на железни изделия,

както и недовършени предмети[71]. Посочените археологически данни свидетелствуват за наличието на специалисти занаятчии, притежаващи утвърдени технически навици[72].

Керамиката, открита на територията на градището, се вмества в керамичните образци, характерни за степните райони на салтово-маяцката култура. Всред тях основно място се пада на гърнетата от песъчлива глина, стените на които са украсени с хоризонтални и вълнисти линии, нанесени с гребен[73]. Характерно е наличието на значително количество гърнета-котли с вътрешни уши[74]. Както при всички салтово-маяцки паметници, и тук не липсват обичайните гърнета, кани и паници с изльскани стени и яйцевидните амфори[75].

Намереният многочислен археологически материал показва, че крепостта е била изградена някъде към края на VIII в.[76] Въпреки яките крепостни съоръжения и благоприятното за отбрана местоположение, тя била превзета и разрушена от неприятел, който се отнесъл жестоко към защитниците ѝ, главно жени и деца. Под опожарените стени на жилищата на много места са открити скелетите на избитите преди опожаряването техни жители. За датировката на гибелта на Деснобрежното градище спомага откриването на съкровище от близо 50 сасанидски и арабски сребърни монети, последните от които са от първата четвърт на IX в.[77] От находката става ясно, че превземането на градището трябва да се отнесе към първата половина на IX в. Изследванията, извършени в селищата от същото време в близката околност показват, че те, ако и да са били много по-уязвими, не са пострадали, следователно разрушаването на градището не би могло да се свърже с нападение на външен неприятел[78]. Въз основа на изследванията на археологическия материал от разкопките Плетньова изказа мнението, че Деснобрежното градище е разрушено от владетеля на построената близо до него хазарска крепост Саркел, който не е могъл да допусне съперничеството на гордия прабългарски хан[79]. Артамонов обаче е склонен да приеме друго становище по въпроса. Той установи, че през първата половина на IX в. във връзка с приемането на юдейството за официална религия на Хазарския хаганат и също поради някои вътрешнополитически реформи се разгоряла дълга и продължителна междуособна война[80]. При нея хазарите се разправили жестоко с владетеля на крепостта, който вероятно е взел страната на противниците им[81]. След разрушаването на Деснобрежното градище била изградена нова крепост — Саркел, опора на хазарската власт в този неспокоен край[82].

След разгрома, както показват проучванията, част от оцелелите жители, а може би и от съседното прабългарско население наново се заселили на територията на градището, което обаче загубило военните си функции и се превърнало в обикновено рибарско селище[83]. В края на IX или началото на X в. при нашествието на печенезите то било ограбено и опожарено[84].

Другата крепост от този вид, която отдавна е привлякла вниманието на изследвачите и която е дала името на салтово-маяцката култура, е Маяцкото градище[85]. То се намира в края на степта, на границата с лесостепната ивица и е най-северният салтово-маяцки паметник[86]. Самото градище е разположено върху високия до 80 м десен бряг на р. Тихая Сосна при вливането ѝ в Дон. Отстои на около 400 км от устието на Дон, над хутора Дивногорие[87]. Разположено е върху един нос, вдаден в широката заливна ниска тераса на Дон. Уязвимостта на градището наложила извършването на мащабни укрепителни работи. Носът откъм равния масив бил прерязан от ров, широк 12 — 13 и дълбок около 6 м. Зад рова, покрай периферията на носа, включително покрай стръмните и високи скатове, били издигнати крепостни стени, които очертават правоъгълник с дължина 100 м и ширина 85 м. Стените са изградени от гладко одялани квадри с почти еднакви размери — 0,60 × 0,30 × 0,30 м, т. е. с големината на блоковете, от които била изградена крепостта в Деснобрежното Цимлянско градище[88]. Понякога блоковете са с по-големи размери — до 1 м дължина. Също както в другите описани две градища с квадров градеж, стените са положени направо върху подравнения терен, без основи. По правило блоковете са нареждани на сухо, без свързващ разтвор, и също образуват облицовъчни зидове, пространството между които е запълнено с дребни камъни и чакъл. Дебелината на стените била средно 6 м и на места достигала до 7 м, а височината — 6,00 — 6,50 м[89]. Входът на крепостта бил в северозападната стена, отбраняван от масивна правоъгълна кула. Приблизително по средата на вътрешната югоизточна стена на крепостта е прилепено вътрешно правоъгълно укрепление с размери 42 × 27 м, изградено по същия начин както основните стени, и служило за цитадела—резиденция на местния владетел[90]. Вътре в крепостта са разкрити две жилища-полуземлянки, в единия ъгъл на които се е намирало открито огнище. На площ около 200 дка около градището, на носа, се е намирало неукрепено селище[91]. На неговата територия са разкопани 32 различни, главно жилищни постройки и 21 стопански ями. Жилищата са главно правоъгълни, еднокамерни, вкопани или надземни сгради, най-често с открито огнище в средата или в единия ъгъл на помещението[92]. Рядко се срещат и юртообразни леки постройки[93].

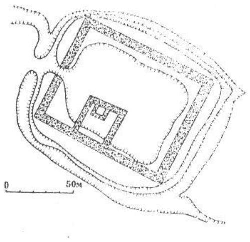

Обр. 23. План на Маяцкото градище

На изток от градището, отвъд дълбок дол, е разположен обширен катакомбен некропол. В катакомбните гробове, обикновено свързани с аланите, се откриват редица черти, които ги сближават с ямните гробове на прабългарите и особено с катакомбите в Чирюртските некрополи. Това са бедният инвентар, преобладаването на единични погребения, различия в устройството на дромоса, големият брой на ритуално разрушените гробове и пр.[94]

Важна особеност на находките в Маяцкото градище са многобройните и разнообразни знаци и рисунки-графити, врязани в камъните от монументалните строежи. Те са направили силно впечатление още на първите изследвачи на градището[95]. Много нови графити са открити при възобновените разкопки от 1975 г.[96] Графитите могат да се разделят на три групи: а) рисунки на животни и хора; б) символично-магически знаци; в) рунически тюркски буквени знаци и надписи[97]. Най-често рисунките са надраскани с остър предмет върху мекия варовиков камък. Повечето са твърде схематични, явно дело на неподготвени рисувачи. Някои обаче са изпълнени много живо и правдиво и издават художествена дарба на народен художник. Най-многобройни са рисунките, изобразяващи коне и конници. Някои от изображенията на животните, свързани тясно с живота на жителите на селището, са много сполучливи. Освен коне са представени и образи на магарета, елени, камила и др. животни. Особен интерес представляват една сцена на битка на конник с пеш воин[98] и композиция от две голи човешки фигури с маски, изпълняващи ритуален танц[99]. Наред с рисунките върху много от блоковете са надраскани многобройни магическо-символични фигури — свастика, пентаграма, кръстове и др. Голям е и броят на отделни тюркски рунически букви и кратки надписи. Особен интерес представлява един триредов надпис с тюркски рунически букви, открит в 1978 г.[100] Фактът, че в градището са открити рисунки на човешки лица с монголоидни черти[101] и букви и надписи на тюркско руническо писмо, напълно еднакво с буквите и надписите, намерени в България и върху съдове от съкровището при Над сент Миклош[102], допринася за установяване на етническия състав на жителите му или най-малко на езика, който те са говорели. Едва ли може да има съмнение, че тук са живели прабългари. За прабългарско присъствие в Маяцкото градище свидетелствуват и намерените в него значително количество котли с вътрешни уши[103]. Затова, опирайки се на данните от археологическите проучвания, Плетньова го причислява към типичните за прабългарите паметници[104]. Правдоподобно изглежда и предположението ѝ, че Маяцкото градище е могло да бъде изградено от жители на Деснобрежното Цимлянско градище, които след неуспешния край на въстанието против хазарите и разрушаването на тяхното средище се отправили далеч на север, където намерили приют сред близките им по култура, а може би по това време и по език алани[105]. Към такъв извод навежда и обстоятелството, че градището възникнало около средата на IX в.[106]

Сред прабългарските паметници по Дон, които се характеризират с някои особени черти — квадров градеж и рисунки-графити по квадрите на крепостните съоръжения, е и хазарската крепост Саркел. Тя се намирала на левия бряг на Дон, на около 15 км източно от Деснобрежното градище (сега под водите на Цимлянското водохранилище)[107]. Била издигната след разрушаването на прабългарската крепост на десния бряг на Дон и станала опора на хазарската власт в района, заселен отдавна с прабългари. Впрочем, както показаха разкопките, основното население на Саркел през хазарския период се състояло от прабългари[108]. Затова и паметниците, открити в слоя от IX — първата половина на X в., трябва да се свържат най-вече с тях. За прабългарския характер на културата на новоизградената крепост има някои важни доказателства. За това свидетелствува например името на града, което означава Бял дом, Бяла крепост[109]. Но тя е била изградена не от бял камък, а от червени тухли, което е в противоречие с наименованието ѝ[110]. Много убедителна изглежда хипотезата на Артамонов, че новата крепост, изградена след разрушаването на белокаменния замък по десния бряг на Дон, носел вероятно името Бял град — Бяла крепост, е взела името на старото укрепление, строено вероятно от същото прабългарско население[111]. За връзката между Деснобрежното градище и Саркел говорят най-вече многобройните рисунки на животни и хора, знаци със символично-магически характер и рунически букви и буквени съчетания, открити върху тухли от строежите в града. Изследвачите отдавна са отбелязали изключителната прилика, която съществува между рисунките от Маяцкото градище и Саркел[112]. Същевременно те основателно ги сравняват с рисунките върху квадри и тухли, намерени в древната българска столица Плиска[113].

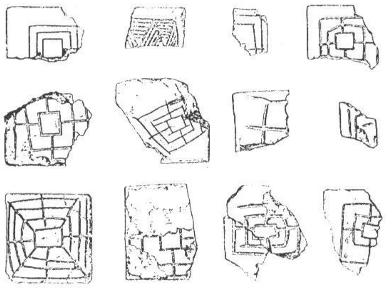

Обр. 24. Знаци върху тухли от разкопките в Саркел

Напълно еднакви са знаците със символично-магически характер — свастики, кръстове, пентаграми, лабиринти и пр., намерени в Саркел, Маяцкото градище и Плиска. Също както в Дунавска България голяма част от този вид знаци в Саркел са надраскани върху стените и дръжките на съдове, най-вече амфори[114]. Още по-очебийна е приликата между многобройните рунически букви и буквени съчетания по Дон и в Дунавска България, нанесени върху различен материал и особено върху сурови и изпечени тухли, керемиди и глинени съдове[115]. Голямото количество рисунки, тюркски рунически букви и символично-магически знаци, открити върху основния строителен материал в Саркел — тухлата, позволява да се запълни една празнина в знанията ни за характера на културата на Деснобрежното градище. Става дума за неочакваната липса сред находките в него на рисунки и знаци, така характерни за прабългарските паметници с квадров градеж. Всъщност за пълна липса не може да се говори — сред малкото запазени блокове-квадри, от които е била изградена крепостта в Деснобрежното градище, са открити няколко отломки от квадри, по които са надраскани рунически букви и тамги[116]. Причината да не се намерят знаци и особено рисунки се дължи на хищническото разрушаване на градището още през 1744 г., когато високите до 5 фута стени на крепостта били унищожени, за да се извади облицовката от варовикови квадри и да се употреби за изграждането на военни

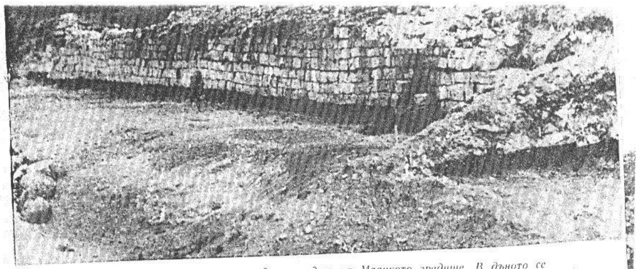

Част от крепостната стена с квадров градеж на Маяцкото градище. В дъното се вижда долината на р. Дон и на р. Тихая Сосна

Маяцко градище. Фрагмент от вътрешното лице на крепостната стена с типичен квадров градеж

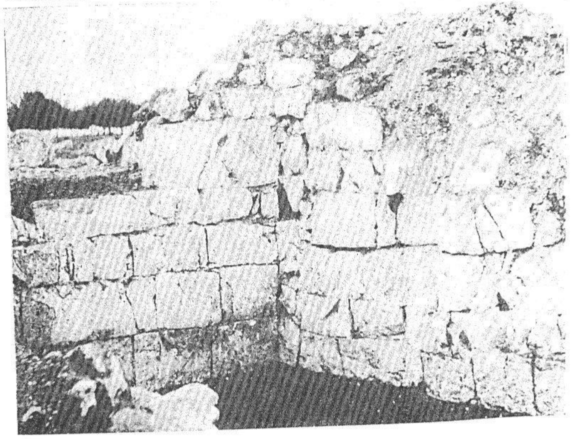

Изглед на противодесантния вал по черноморския бряг до с. Шкорпиловци

Поглед към земления вал в Източна Стара планина между селата Паницово и Приселци (Еникьойският окоп)

съоръжения[117]. А както стана ясно, тъкмо върху каменните блокове са врязвани споменатите рисунки и знаци. Фактът, че в близкото и както изглежда, построено непосредствено след разрушаването на Деснобрежното градище укрепление Саркел са открити, и то в голямо количество, типични и еднакви в стилово отношение рисунки и знаци върху тухли

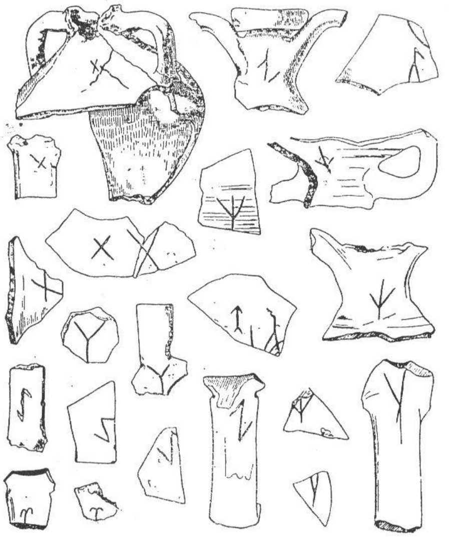

Обр. 25. Знаци-графити върху съдове от Саркел

и керамични изделия, показва силната местна традиция в изработването на такива графични произведения. Необходимо е да се подчертае едно обстоятелство, на което е обърнал внимание още Артамонов в първото си изследване на донските паметници. Той изтъква, че образите върху тухли, употребени при строежа, явно са били направени още при приготвянето на строителния материал. А това, че не са били видими след завършване на строежа, доказва, че са имали не естетическо, а символично-религиозно предназначение. Рисунки, които били нанесени върху камъните преди изграждане на укреплението и вградени при строителството, авторът открил също в Маяцкото градище[118]. Впрочем вграждането на рисунки и знаци е констатирано и при Хумаринското градище[119]. Изводът може да бъде един — традицията за нанасяне на графити е свързана поне отчасти с религиозните представи на една определена етническа група с еднаква религия — прабългарите.

Откриването в хазарския център Саркел на черти, които определено могат да се свържат с прабългарите, свидетелствува, че те активно са участвували в изграждането на материалната култура на този район. Наличието на прабългарско население в града е доказано и чрез антропологическите изследвания[120], които дават достатъчно основания основната част от находките в Саркел от хазарския му период да се свържат с традициите на прабългарите. Откриването на голям брой типични за тази етническа група знаци и рисунки върху строителна керамика, употребена при изграждането на обществени строежи в Саркел, сочи, че грънчарите, които са я произвеждали, са принадлежали към местното прабългарско население[121]. Те, естествено, не са изработвали само тухли и керемиди. Откритите в близката околност на Саркел грънчарски пещи за изпичане на глинени съдове[122], както и на грънчарска работилница в чертите на града[123], потвърждават развитието на тази занаятчийска дейност. За високите постижения на грънчарите в този център свидетелствуват многобройните находки на кухненска и трапезна керамика, която се е разпространявала в околните селища[124]. Същото се отнася особено до амфорите, които се произвеждали в сравнително малко пунктове[125]. 80% от амфорите, открити на територията на Саркел, имат по тялото или по дръжките си знаци-графити, издраскани след изпичането на съда[126].

Следите от другите видове занаятчийско производство са много бедни, за тях може да се съди по многобройните находки, особено на железни изделия[127]. Открита е и една ковачница от това време[128]. По-специално внимание заслужава да се отдели на сравнително многобройните изделия от кости, някои от които са художествено оформени с рисунки и дори скулптирани фигури. Те показват развитието в града на занаятчийско-художествена дейност[129]. Най-после не е излишно да се посочи, че в Саркел са открити най-голям брой грънчарски котли с вътрешни уши[130].

Беглият преглед на най-характерните паметници на прабългарите по Дон и Донец позволява да се направят някои общи изводи. Става ясно, че през VIII в. в социално-икономическия живот на прабългарите настъпват значителни промени, които довеждат до усядане на по-голяма или по-малка част от колективите им, до възникване в удобните за земеделие райони по средните и долни течения на реките на временни и постоянни селища. Силен тласък за ускоряване на този процес са изиграли войните на Хазарския хаганат с арабите през 20-те и 30-те години на VIII в., при които сред по-старото номадско прабългарско население се преселили жители на Предкавказието с утвърдени културни традиции. Преселниците били предимно алани от Централното Предкавказие, но е напълно възможно главно по Долни Дон да са се настанили и прабългари от Източното Предкавказие и преди всичко от днешната територия на Северен Дагестан, които още от VI в. били преминали към пълна или

частична уседналост. Може би чрез тях в околностите на Саркел било пренесено лозарството, за съществуването на което по това време свидетелствуват намерените в Деснобрежното градище и в самия Саркел железни косери. Не е изключено пак чрез поселници от Дагестан в района да е била пренесена грънчарската традиция. Едва ли е случайно, че пещите по Долни Дон са напълно еднакви по форма, конструкция и дори големина с грънчарските пещи от Андрейаулското градище[131]. В дагестанския керамичен център се е изработвала кухненска керамика, която има украса от врязани линии — характерната декорация на гърнетата от района на Долни Дон. И все пак, като че ли най-силно въздействие върху културата на усядащите номади прабългари са оказали аланите, заели лесостепната ивица по горните течения на Дон и Донец. Повечето от формите и особено техниката на изготвяне на трапезната прабългарска керамика са заимствани и от аланското грънчарство. Но и тук прабългарите подхождали творчески — възприемали само някои от аланските образци, които им допадали и може би били близки на примитивните съдове, с които са си служели в миналото. Навсякъде личи предпочитанието им към изработването на гърнета и кани без дръжки, с което тяхната керамична продукция значително се отличава от аланската[132]. Но така или иначе вече в края на VIII в. прабългарите по Дон и Донец са усвоили трайно грънчарското производство, което не е било съсредоточено само в големите административни центрове, а и в обикновените неукрепени селища. Освен в споменатите керамични производствени центрове керамични пещи са открити и в редица други пунктове, обикновено по няколко на едно място — при ст. Суворовская на десния бряг на Дон[133], при Ютановското селище на десния бряг на р. Оскол[134]. Безспорно най-убедително доказателство за широкото развитие на грънчарското производство сред тях са многобройните находки на грънчарска керамика в селищата им, включително по-късно използваните временни станове и особено фактът, че през IX в. работената на ръка керамика почти изчезва[135]. В неукрепените селища и главно в градищата са се развили и други занаяти, които задоволявали нарасналите нужди на обществото от оръдия на труда, битови предмети, оръжия, накити и пр.

Факторите, които стимулирали преминаването към уседналост и свързаните с нея нови дейности, съдействували и за засилването на социалната диференциация в прабългарското общество, за неговата постепенна феодализация. За този процес говори обстоятелството, че почти едновременно с първите постоянни неукрепени селища възникват и крепости. Ранните крепости, защитени със землени укрепления, са с големи размери, докато каменните твърдини от по-късно време заемат малка площ. В най-труднодостъпната част на последните е преградено вътрешно укрепено пространство — цитадела, отредено за владетеля на крепостта. Благодарение на експлоатацията на местното зависимо население господарите на замъци разполагали с големи материални възможности. Повишило се самочувствието им, което те се стремели да материализират чрез изграждане на скъпи и ефектни белокаменни замъци. Прави впечатление обаче, че въпреки богатствата, с които разполагали българските ханове, поне в началото те запазили своя примитивен номадски бит — все още зад дебелите стени на крепостта господарят на Деснобрежното Цимлянско градище се задоволявал да живее в скромната си по размери и устройство юрта[136].

Двете крепости с квадров градеж по Дон рязко се отличават от останалите каменни укрепления на аланите, а също така от крепостните съоръжения на големия хазарски център Саркел. По своя специфичен начин на градеж те без колебание могат да се свържат с Хумаринското градище по Кубан и с голяма група каменни крепости в Дунавска България, за които ще стане дума по-нататък. Прабългарският характер на групата паметници се доказва и от винаги съпътствуващите ги знаци-графити, които и по характер, и по стил, и по език (тюркски) са почти еднакви. Може би правългарски е и обичаят да се нанасят по стените, дръжките и дъната на съдовете, както и по значителен брой предмети с битов характер рисунки и знаци, които се срещат и по каменните блокове на монументалните строежи. Необходимо е да се отбележи, че най-късно през IX в., а може би и още през VIII в. на територията, която са обитавали донско-донецките прабългари, широко била разпространена тюркската писменост. За съжаление от нея са се запазили незначителни остатъци. За някои надписи от Маяцкото градище вече се спомена. От споменатия район има и други писмени паметници, някои от които са разчетени. Сред тях особено място заема надписът, издраскан върху една глинена бъклица, намерена до ст. Кривянская при гр. Новочеркаск[137]. Запазената част от текста гласи: «Като наливаш кумис. . . в това широко отверстие, пий!»[138] Подобен текст беше открит напоследък върху гърло от амфора при проучвания на градището Маяки на Северски Донец[139].

Беше изтъкнато вярването у прабългарите, че при определени условия в хората можел да се всели зъл дух, който е в състояние да им вреди. Затова те предприемали «мерки» за обезвреждането му. По същия начин си обяснявали случаите на неестествено поведение на душевноболните, епилептиците. За да «прогонят» злия дух и да излекуват болния, освен обичайните баяния и други религиозно-магически действия, специална категория лечители-шамани предприемали и по-радикално лечение. За целта правели плитък пробив (трепанация) на черепа, най-често около сагиталния шев. Засвидетелствувани са значителен брой такива трепанации, понякога по няколко върху един череп, сред прабългарите от тази група и най-вече във Волжка България[140]. Но прабългарите по Северски Донец направили значителна крачка напред и в това отношение. Във вече споменатия некропол при с. Желтое до гр. Ворошиловград са открити два черепа, при които е извършена не символична, а лечебна трепанация. Древният български хирург се постарал чрез пробив в черепа, извършен с помощта на специално приготвена сребърна пластинка-шаблон, да излекува в единия случай болен с мозъчен кръвоизлив, а във втория — с тумор в мозъка. Сигурността и точността на операцията, както и използването на специално пригодени инструменти показва, че прабългарският хирург от Желтое вече е имал известен медицински опит[141].

От приведените данни става ясно, че прабългарите по Дон и Донец влезли в активни връзки със северните си съседи — аланите, от които заимствували някои черти на материалната им култура. Изглежда, под тяхно влияние в прабългарските селища надземната номадска юрта твърде скоро била заменена от по-удобното за уседнал живот жилище — четириъгълната полуземлянка. Постепенно прабългарите не само общували и обменяли опит със своите съседи, но и заживели редом с тях. Типичен случай на такова съжителствуване се наблюдава в района на с. Верхний Салтов, по името на което алано-българската култура получила

името си. Там по двата бряга на Северски Донец били разположени алански катакомбен и прабългарски ямен некропол[142]. Прабългарски ямни гробове се намират и в аланския катакомбен некропол при с. Димитровкое на р. Короча[143]. Антропологичните изследвания показват, че в зоната на съжителствуване на прабългари и алани се явяват смесени мезокранни антропологични типове[144]. Някои типични прабългарски паметници като Маяцкото градище се разполагат в лесостепната ивица, заета първоначално само от аланите[145]. Общуването на двата народа довежда до други по-сериозни резултати. Както показват образците на тюркска руническа писменост в Маяцкото градище и в редица други пунктове в района на Дон и Донец, заселени предимно с алани, вече в IX в. значителна част от аланското население била тюркизирана. Макар и да запазили много черти на традиционната си култура и особено погребалния си обред, някои алански групи си служели с езика на помногобройното население в тази област — прабългарите[146]. От археологическите свидетелства става ясно, че прабългарите по Дон и Донец се отнасяли към съседите си алани не като грабители и диви завоеватели, а се стремели към мирно съжителство с тях, при което и едните, и другите вложили своя принос в изграждането на общата им салтово-маяцка култура.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА II, 3

[1] И. И. Ляпушкин. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона, с. 85 — 150; С. А. Плетнева. От кочевий к городам.

[2] И. И. Ляпушкин. Цит. съч., с. 147; С. А. Плетнева. Цит. съч., с. 188. По-подробно вж. по-горе, глава II 1, с. 131, бел. 19—22.

[3] С. А. Плетнева. Цит. съч., с. 16 — 19, рис. 3.

[4] С. А. Плетньова. Древните българи в Източна Европа, с. 33; От кочевий, с. 20 сл., рис. 5.

[5] С. А. Плетнева. От кочевий, с. 3 — 12 и 180 — 190. За факторите, довели до усядането на прабългарите по Дон, и етапите на усядането вж. по-горе, глава I, 4, с. 88—89, бел. 54—57 и глава II, 1, с. 130—131, бел. 5—15.

[6] С. А. Плетнева. Ог кочевий, с. 91. Вж. също по-горе, гл. II,1, с. 130—131, бел. 5 — 10. Както беше посочено, Ляпушкин счита, че аланите са се изселили от Сев. Кавказ доброволно и то още към края на VII в.

[7] И. И. Ляпушкин. Цит. съч., с. 145 — 146; Плетнева. От кочевий, с. 184 — 185.

[8] С. А. Плетнева. Цит съч., с. 185.

[9] За територията, която те заемали, вж. С. А. Плетнева. Цит. съч., с. 186, рис. 50.

[10] Вж. по-горе, глава II, 1, с. 130, бел. 2.

[11] Вж. по-горе, глава I, 6, с. 109 — 112, бел. 76—110.

[12] Вж. по-горе, глава I, 5, с. 94, 97—98, бел. 4, 43—48.

[13] Вж. по-горе, глава I, 6, с. 103 — 105, бел. 21—39.

[14] С. А. Плетнева. Древние болгары, с. 12 и 16; Древните българи, с. 34.

[15] Вж. по-горе, глава I, 5, с. 94—97, бел. 7—39.

[16] За обреда в Сев. Дагестан вж. по-горе, глава I, 3, с. 65—67, бел. 78—99.

[17] Вж. по-горе, глава I, 4, с. 86, 90—91, бел. 29 и 70.

[18] С. А. Плетнева. Древние болгары, с. 12.

[19] С. А. Плетньова. Древните българи, с. 34.

[20] С. А. Плетнева. Древние болгары, с. 12.

4. ПРАБЪЛГАРИТЕ В КРИМСКИЯ ПОЛУОСТРОВ ОТ КРАЯ НА VII ДО IX в.

Процесът на активни етнически и социално-икономически промени през първата половина и средата на I хил. от н. е.[1] обхванал и територията на Кримския и Керченския полуостров. Разрушенията, които съпровождали готското и особено хунското нашествие, засегнали и този край, където от векове се развивала висока култура, наследница на антични традиции. Опустошени и изоставени били повечето малки градове и почти всички неукрепени селища[2]. От големите градове единствено Херсонес оцелял почти напълно и до известна степен запазил предишното си положение[3]. Запазил се и гр. Пантикапей, столица на местното Боспорско царство, който започнал да се нарича Боспор (дн. Керч). Той обаче силно намалял и по площ, и по население, а културата му била подложена на силна варваризация[4]. Както и някои от оцелелите по-малки селища по крайбрежието, той се превърнал в основен доставчик на различни занаятчийски произведения — керамични изделия, украшения и други луксозни стоки, които се разпространявали надалеч сред степните жители[5]. През VI в. в някои от западналите селища или върху руините на изоставените градове започнало заселването на ново степно население. До средата на VII в. процесът бил много бавен. След разпадането на Велика България обаче и особено от края на VII в. рязко се засилил притокът от номади към равнинните райони. Колонизационният процес се активизирал още повече през VIII в., когато новите заселници заели не само степите, но навлезли и на територията на централна Таврикия и достигнали до северозападния бряг на полуострова[6]. Те се заселили както на нови места, така и върху развалините на античните селища, скрити под землен пласт[7]. По такъв начин за сравнително кратък срок от време се изменила етническата карта на този район, развила се нова по характер и традиции култура. Доскоро за етническия състав на населението в Крим и за пътищата, по които се изграждала новата средновековна култура, се знаеше твърде малко. Считаше се, че във формирането на културата основна роля са играли традициите на оцелялото, макар и малобройно, местно население. Извършените през последните няколко десетилетия археологически проучвания, при които бяха открити над 100 селища и повече от 10 некропола[8], дават възможност да се състави ясна и твърде пълна представа за протеклите тук етнокултурни процеси, да се коригират някои по-стари становища.

Преди всичко изяснени бяха принципите, върху които ставало изграждането на многобройните селища. Особено ценни данни бяха получени при проучванията на селищната планировка в района на Керченския полуостров. Съпоставени с резултатите и от други места и особено от централната част на планински Крим (Таврикия), те позволяват да се проследи еволцията в развитието на културата на новосъздадените градски, полуградски и селски населени пунктове.

За основната част от селищата е характерна липсата на укрепителни съоръжения, станали ненужни при създалата се политическа стабилност след укрепване на хазарската власт в Югоизточна Европа[9]. Налице е стремежът те да бъдат разположени близо до водни източници — по долините на долните течения на реките, на тераси до морския бряг, което показва, че жителите им били заинтересувани да намерят най-подходящи условия за развитие на земеделие и скотовъдство[10]. Друга особеност на новите селища е, че строителите не се съобразявали със заварените строежи. Повечето от тях са изградени върху нови площи. Но и там, където попадат в чертите на стари градежи, те почти никога не ги използват и частично, а дори понякога новите жилища се вкопават в старите постройки[11]. Размерите на селищата са значителни — средно те обхващат площ от 200 — 250 дка, а това при с. Героевка — около 1 600 дка[12]. Със значителни размери се отличава и селището Тау-Кипчак по горното течение на р. Зуя (централната част на планински Крим), с площ от около 1 000 дка[13]. Размерите не говорят за многочисленост на населението. Жилищните комплекси се състоят от по няколко жилищно-стопански сгради, които са обединени в «гнезда», отстоящи едно от друго по на 50, 100, 200 и повече м[14]. В селището Тау-Кипчак е отбелязана и друга особеност на планировката на «гнездата», които са 5 за цялото селище. Във всяко влизат по няколко групи постройки, от които само една имала огнище, т. е. била жилище. Сградите в две от «гнездата» били по 9, а в останалите — по три. В центъра на големите «гнезда» са намерени по едно жилище, по-голямо по размери и находки, около което са разположени останалите. Както правилно отбелязва изследвачът на този паметник, устройството на сградите намира аналогии в редица селища във високопланински Кавказ от XVIII — XIX в., в които е запазено патриархалното семейство. В него влизали и семействата на женените синове. Жилището на главата на семейството било в средата и с по-внушителни размери, а около него били разположени по-малките жилища на останалите членове[15].

Важни данни са получени и за развитието на строителството — жилищно и стопанско. Открити са материали, които свидетелствуват за наличието на два и дори на три последователни периода. Те най-добре проличават при проучванията в селището Тау-Кипчак. Установено е, че най-ранният жилищен тип са слабо вкопаните (до 1 м) безстълбни полуземлянки с четириъгълна форма и силно заоблени ъгли. Размерите им са стандартни — средно 3,5 × 3 и 3 × 4 м. В единия от ъглите се намирало тиганообразно огнище с диам. до 1 м. Покривът бил четирискатен, подобен на чумовете на полуномадските тюркски народи[16]. Към най-ранните типове жилища, отнасящи се към втората половина или края на VII в., е и плитката полуземлянка, разкопана в селището при с. Пташкино. В центъра ѝ се вижда леко вкопано овално огнище, а в северната ѝ половина — стопанска яма, дълбока 0,80 м, с диам. на дъното 1,30 и на устието 1,20 м[17]. Но жилищата от този тип не се задържали дълго в Крим. При новите условия на живот и особено когато полуземлянките били врязвани в неустойчив културен слой, наложило се укрепване на стените на вкопаната част. Този развой на строителството проличава ясно при едно жилище в селището до с. Героевка, което имало два етапа на използване. През първия то представлявало обикновена полуземлянка със стени, врязани в здравия терен. При наложилото се преустройство те били облицовани с еднолицев каменен зид, стигащ до повърхността. Над земята бил изграден каменен зид. Малко по-късно към едната от дългите стени била изградена пристройка, стените на която били също облицовани с камък. Така полуземлянката получила Г-образна форма[18]. Подобна е картината и в селището Тау-Кипчак. В голямото «гнездо»,

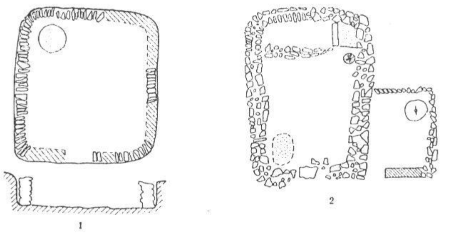

Обр. 26. План на четириъгълни полуземлянки със заоблени ъгли и стени, облицовани с еднолицев каменен зид от прабългарските селища Тау-Кипчак (2) и Героевка (1) в Крим

което е по-рано по време, стените са без облицовка[19]. В по-късните малки «гнезда» стените на постройките били вече облицовани с каменен зид. Строителите, доскоро номади без опит в строителството, не могли да свързват ъглите, поради което заобляли зида. Постройките, ако и да запазили формата и големината на предишните, били по-слабо вкопани, долната им част е врязана в терена 0,3 — 0,4 м[20]. В най-късния етап в едно от най-малките гнезда вече се срещат и надземни постройки с каменни стени. Основното им жилищно помещение, с открито огнище в единия ъгъл, не се различава и по размери, и по устройство от полуземлянките. Подът им също се намирал на 0,4 м под основата на каменните стени. Към едната от стените на жилищното отделение било пристроено правоъгълно помещение с удължена форма, с отделен вход, но без отоплително съоръжение, което показва, че е имало стопанско предназначение. И при тази сграда, която в завършен вид получила формата на буквата Г, строителите не знаели да свързват ъглите на зидовете, затова или ги заобляли, или ги допирали един до друг[21].

Особеност на жилищата в Героевка е заменянето на характерното за номадите тиганообразно огнище с пещ от плочести камъни, изградена обикновено в северозападния ъгъл и опряна до двете стени. Изглежда, новите заселници в този район заимствували това отоплително съоръжение от останалите местни жители, за които са много характерни подобен тип пещи[22]. В едно от жилищата (№ III) покрай северната стена редом с пещта и точно срещу входа е открито съоръжение от две изправени на ребро плочи, високи 0,46 м, покрити с трета подобна плоча, което напомня масичка. Твърде правдоподобно изглежда предположението на изследвача, който определя «масичката» като домашен олтар тьор — култово съоръжение, така характерно за прабългарските жилища по Дон[23]. В по-късните етапи на жилищното строителство, изглежда и тук под влияние местните антични традиции, се налага облицоването или цялостното изграждане на стените от камък[24]. Трябва да се подчертае обаче, че всички строежи на салтовците прабългари в Крим, от най-ранните до най-късните, са изградени винаги в техниката «еличка». Единодушно е мнението, че тя се разпространява в полуострова, а също и в близкия Тамански полуостров[25] едва след установяването на прабългарите в този район. Преди тяхното идване този примитивен начин на градеж не се е прилагал. Много рядко той се среща в някои византийски паметници, където се използва като декорация[26]. Всички факти говорят, че градежът «еличка» не е продължение на местни традиции[27]. Плетньова счита, че той е пренесен от Северен Кавказ или от Задкавказието, където тази техника е добре позната през VI — IX в.[28] Още по-убедително става това предположение, като се вземе предвид изселването на част от населението на Северен Дагестан по време на арабо-хазарските войни[29]. Едва ли е случайно обстоятелството, че първите паметници на каменно строителство от посочения вид се появяват почти едновременно в Таман и Крим. Същевременно тъкмо през втората половина на VIII в. броят на «салтовските» селища рязко нараства — от известните 109 пункта, населени с прабългари, 82 се отнасят към втората половина на VIII — IX в.[30]

Особеност на селищата от по-късния строителен период е, че те израстват не само върху незаселени дотогава терени, но и върху развалините на изоставени, а понякога и на все още съществуващи по-стари населени пунктове. Приближаването на новозаселилите се прабългари към местата, където все още е живеело старото население, запазило своите антични културни традиции, засилва възможността за взаимен контакт между едните и другите и преди всичко за въздействие на културата на местните жители върху новите заселници. Особено значение за засилването на ролята на античното културно наследство имало преселването в средата на VIII в. предимно в крайбрежната южна част на Крим на значителна група гръцко малоазийско население[31]. Това довело до значителни изменения в типа на жилищата. Полузмлянките с едно овално или по-често четириъгълно помещение скоро били заменени с еднокамерни, а след това и с двукамерни надземни постройки. Впрочем от проучванията в Героевка и Тау-Кипчак става ясно, че още към края на ранния строителен период в някои селища се появяват двуделни постройки с Г-образна форма, получили се от пристрояването към жилищното помещение на пристройка със стопанско предназначение. Двуделната сграда с подобно устройство се запазила и през следващия период (края на VIII — IX в.) най-вече в някои откъснати селски поселения в Югозападен Крим. Такива двуделни постройки са разкопани при с. Передовое[32] и при с. Поляна[33]. Подобен план е имала сградата от селището, изградено върху развалините на античната Тиритака в Керченския полуостров[34]. В първите обаче стените се състоели от нисък каменен цокъл, върху който била издигната стена от преплетени пръти, измазани с дебел слой глина[35], докато жилището в Тиритака има стени, изградени изцяло от камъни в техниката «еличка»[36]. Характерно за всички постройки от този тип е вдълбаването на пода с 0,3 м, с което те се доближават до полуземлянките, от които са възникнали[37]. През IX в. в по-голямата част от Кримския, Керченския и Таманския полуостров се налага двуделната правоъгълна постройка с удължени пропорции, разделена чрез напречна преграда на две помещения — жилищно и стопанско[38]. Такива двуделни постройки са открити във всички по-значителни земеделски селища на Крим и Таман — в Илурат[39], Бакла[40], Алексеевка[41], Планерское[42], Фанагория[43] и др. Несъмнено този значително по-усложнен тип жилище се е развил под непосредственото влияние на византийската култура в Крим[44]. Но византинизирането на прабългарското жилище в този район било само външно, то засегнало само плана на сградата. Салтовските двуделни жилища се отличават съществено от византийските. При тях се е запазило продиктуваното от характера на икономиката им разделяне на сградата на две обособени, несвързани помежду си помещения, от които само едното било жилищно. Най-често отоплителното съоръжение е огнище, а не пещ. Подът е винаги вкопан в терена, с което жилището се приближава до полуземлянката. Съвсем друга е строителната техника — стените са от глина върху дървен скелет, стъпили върху нисък цокъл от камъни или тухли, наредени винаги в техниката «еличка». Покривът бил винаги сламен[45]. При това прабългарите не умеели да връзват ъглите, поради което те са заоблени или стените са доближени една до друга без конструктивна връзка[46]. Византийското двуделно жилище, открито в с. Планерское, се състои от две помещения, свързани помежду си чрез врата в средата на преградната стена. И двете помещения са с огнища, следователно са използвани за жилища. В едното е открита голяма пещ. Основите на стените били вкопани в терена на дълбочина 0,3 м, ъглите на стените са с конструктивна връзка. Подът бил наравно с терена и застлан с дървени дъски, покривът бил покрит с керемиди, стените — боядисани[47]. Подобни били и византийските жилища в Херсонес[48]. Примитивната строителна техника на салтовците прабългари в Крим личи не само в битовото, но и в общественото строителство в селищата на уседналите номади. Свидетелство за нея са двете църкви, открити в селищата в Планерское и в Кордон-Оба. Църквата в Планерское е изградена от кирпичи, наредени в техниката «еличка»[49]. Същият начин на градеж и неумение да се свързват ъглите се наблюдава и в храма в Кордон-Оба[50]. Откриването в тези две селища на християнски църкви, без съмнение строени от прабългари, свидетелствува, от една страна, за засилване на византийското влияние върху тях, изразено и в християнизиране на известна част от населението, а от друга — за склонността им да запазят много от традициите на собствената си култура.

Стремежът на прабългарите да запазят характерните черти на материалната си култура най-ясно проличава при изследване на битовата им керамика. Във всичките им селища основният керамичен тип са характерните за степния вариант на салтово-маяцката култура гърнета без дръжки, с врязана линейна украса, изработени с незначителни изключения на ръчно грънчарско колело[51]. Гърнетата, които най-често са с изпъкнало сферично тяло, понякога с украса от насечки или вдлъбнатини по ръба на устието, се срещат във всички селища от селски и градски тип. Изключение прави големият византийски център Херсонес[52]. Изработени на ръка гърнета с подобна форма са открити предимно в селските селища на югозападната планинска част на Крим и много по-малко в Източен Крим и Керченския полуостров и Таман[53]. Характерно за керамичния материал от прабългарските селища е много малкият брой на съдовете от пречистена глина и с украсени с излъскване стени. Те са най-честата находка в аланските некрополи, в селищата в Северен Кавказ и по горните течения на Дон и Донец, но се срещат и в прабългарските паметници в Подонието и Приазовието[54]. Изтъкнатото свидетелствува за слабото влияние на северокавказките (алански) културни традиции върху керамичните изделия на ранносредновековното население на Крим[55]. Там почти не се срещат и познатите в прабългарските паметници, особено по Дон, глинени котли с вътрешни уши. Засега няколко фрагмента от котли, работени на ръка, са открити в селището при с. Героевка[56]. Рядко, предимно в селищата от градски тип, се срещат и стройни високогърли стомни с една или две плоски дръжки. Изработени са на усъвършенствувано крачно колело и са произведени вероятно във византийски керамични центрове, преди всичко в Херсонес[57]. Към византийската керамична традиция трябва да се отнесат и тънкостенните гърнета с изпъкнало, почти сферично тяло и ниско, рязко изададено навън устие, за ръба на което е прихваната широка плоска дръжка. Често горната половина на тези източени на крачно колело съдове е украсена с гъсто разположени плитки канелюри[58]. По-особено място сред керамичния материал заемат амфорите от тъй наречения «салтовски» или «причерноморски» тип[59]. Те били произвеждани в няколко керамични центъра по южното крайбрежие на Крим и оттам се разпространявали върху обширен район, който обхващал не само територията на Крим, но и тази далеч на север по Донец и Дон[60]. Най-добра представа за производството на амфори, както и за самите производствени съоръжения се получава от разкопките в Чабан-Куле, близо до с. Морское, на около 22 км западно от гр. Судак, както и в дола на р. Канака, на около 10 км западно от Чабан-Куле[61]. Особено внушителен бил центърът в Чабан-Куле, който обхващал не по-малко от 20 пещи с правоъгълна форма и със значителни размери — до 6 м дължина. По конструкция те се доближават до късноантичните пещи[62]. Интерес представлява и производството на строителна керамика — керемиди. Изследванията показват, че отначало (през VIII — IX в.) тяхното производство било съсредоточено в селищата от градски тип, в които откритите строежи са изпълнени в техниката «еличка» и едва по-късно (IX и главно X в.) добива значителен размах в най-големия византийски център в Крим — Херсонес[63]. Характерно за керемидите от първите селища, в които решително преобладава кухненската керамика с врязана линейна украса, е нанасянето на разнообразни релефни знаци по горната им повърхност. Те се отпечатвали върху керамичната продукция още по време на формоването ѝ. За целта върху дървения калъп негативно бил изрязван необходимият знак, който след изваждането на керемидата от калъпа излизал във висок релеф, достигащ височина до 1 см[64]. Голяма част от релефните знаци, особено при по-късните керемиди в Херсонес, представляват букви или буквени съчетания, най-вече от гръцката азбука. Считат се за обозначения, с които се маркирала продукцията на отделните майстори или работилници[65]. В по-малките и по-ранни селища са открити голям брой знаци, които представляват или наподобяват тюркски рунически букви, изобразяват схематично фигури на животни, предават някои условни символични обозначения — петолъчна звезда, дърво, кръстове и др.[66] В Херсонес такъв вид знаци въобще не се срещат[67]. И едните, и другите вероятно са имали символично-магическо предназначение — да запазят от зло обитателите на дома, покрит с керемиди с подобни знаци[68]. Необходимо е да се посочат някои от изводите, до които е достигнал най-добрият познавач на ранносредновековното керамично производство по Северното Черноморие А. Л. Якобсон. Той подчертава, че маркирането на керемидите с разнообразни изпъкнали знаци е особеност изключително на керамичното производство по Северното Черноморие и преди всичко на Крим. През разглеждания период (VIII — X в.) то не се практикувало във Византия. Керемиди със знаци не са открити нито в Константинопол, нито в другите гръцки градове[69]. През X в. подобни знаци върху строителна керамика се появяват единствено покрай северозападния бряг на Понта[70]. Същевременно Якобсон посочва, че през по-ранната епоха (VI — VII в.) маркирането на керемидите не е характерно за територията на Крим, ако и да се срещат малък брой предимно от Херсонес[71]. Не е случаен фактът, че обичаят да се нанасят знаци по керемидите добива масово разпространение през втората половина на VIII и през IX в., и то в селищата, които се възобновяват и разцъфтяват благодарение притока на ново население с осезаеми номадски черти в бита и културата. Тъкмо в тези селища немалък брой от знаците са изображения на животни, символично-магически фигури или наподобяват тюркски рунически букви[72]. Действително през първите векове от н. е. по Северното Черноморие върху най-различни предмети се срещат тамгообразни знаци[73]. Но рисунките и знаците в ранносредновековните селища на Крим са много по-характерни за прабългарските паметници по Дон и Кубан[74]. Особено голяма е приликата между изображенията върху керемиди от Крим и от тухли в Саркел[75]. Важен е и фактът, че в Крим са открити рисунки графити върху квадри,които по стил и сюжет не могат да се отличат от изображенията, открити в другите прабългарски паметници и преди всичко в Маяцкото градище. Особено характерни са два каменни блока с графити рисунки, изобразяващи конници от района на гр. Судак, сега притежание на музейния комплекс към киевската църква «Св. София»[76]. Като се вземе предвид, че поставянето на различни знаци, включително на гръцки букви и буквени съчетания, имало по-широко разпространение в прабългарските паметници в Подонието и особено в Саркел, отколкото в селищата в Крим, както и обстоятелството, че почти всички видове изображения върху керемиди в полуострова са познати сред паметниците на донските прабългари, има достатъчно сериозни основания да се предположи, че обичаят в Таврикия да се нанасят знаци по керемиди, е пренесен от заселилите се през VIII в. прабългари. Разбира се, това съвсем не означава, че всички подобни изображения там са оставени от тях. След като този характерен за прабългарите обичай навлязъл в Крим, напълно възможно е той да е бил възприет и от останалите жители, включително от византийското или византинизирано население на Херсонес.

Прабългарското присъствие на територията на Кримския полуостров се доказва и от резултатите, получени при разкопаването на некрополите. Въпреки че засега те са слабо проучени, има известни данни, които позволяват да се получи по-точна представа за етническия състав на населението на полуострова. Установено е, че некрополите на селищата от градски и селски тип съдържат предимно гробове, представляващи

правоъгълни ями със сравнително малка дълбочина. Особеното е, че по-голямата част от гробовете съдържат каменни или дървени гробни съоръжения (некрополите при с. Родниково[77], Гончарное[78], м. Кордон-Оба до гр. Феодосия[79] и др.). Едните представляват груб саркофаг, изграден и покрит с тънки каменни плочи, а другите — облицовка по дългите стени на гробната яма от изправени плочести камъни или дебели дъски[80]. Инвентарът е много беден и се състои от някои украшения и принадлежности на костюма — пръстени, мъниста, кухи бронзови копчета и др., и понякога гърнета с храна или фрагменти от глинени съдове[81]. Тялото на покойника е положено по гръб в изпънато положение, ориентацията е винаги западна[82]. Тези особености на ямните гробове в Крим дават основание на изследвачите да ги свържат определено с прабългарските погребения в Приазовието и Подонието от типа «зливки»[83]. В някои некрополи в Югозападен Крим е засвидетелстван обичаят върху гърдите или под главата на мъртвеца да се поставя фрагмент от керемида (Родниково и Гончарное)[84]. В този езически обичай, запазил се и в некрополите с християнски обред, Якобсон вижда отглас от почитта към домашното огнище, особено силно проявявана у тюркските народи, включително и у прабългарите[85]. Фрагментът от керемида, символизиращ огнището, трябвало да съпровожда духа на умрелия в другия свят[86].

Важни данни за определяне на етническата принадлежност на погребаните дават антропологическите изследвания. Те показват, че въпреки известно смесване на антропологичните типове основната част от проучените черепи принадлежи на европеиди брахикрани, рядко с монголоидни белези, които намират най-близко сходство с антропологичните типове, откривани в некрополите от зливкински вид[87]. Население с подобни белези почти не се среща във византийския Херсонес, но е характерно за пещерните манастирски селища на Крим[88]. Всички посочени данни водят учените до извода, че през VIII — IX в. основното население не само на Източен, но и на Южен и Югозападен Крим с изключение на някои големи градски центрове се състои от прабългари, често активно примесени с остатъци от по-старото местно население[89]. Дошлите в Крим прабългари според Якобсон внесли силно чувстващ се активен и жизнен елемент, който придал на цялата култура своеобразен облик, родствен на прабългарската култура от Приазовието[90].

Необходимо е да се засегне и въпросът за съдбата на многобройните прабългарски селища в Крим, разцветът на които се пада към втората половина на VIII и първата половина на IX в.[91] Според единодушното заключение на изследвачите някъде към края на IX или най-късно в началото на X в. почти всички били сполетени от тежка катастрофа, вследствие на която били опустошени и изоставени от тяхното население[92]. Най-вероятната причина за загиването на тези селища е нашествието на печенезите, които унищожили почти всички салтово-маяцки селища и принудили населението да търси спасение далеч от родните си места[93]. Разрушителната сила на печенежкото нашествие засегнала и пещерните манастири[94], създадени в средата на VIII в. от малоазийски емигранти-иконопочитатели[95]. Техните обитатели — монаси и многобройно зависимо население, както и жителите на другите пострадали селища, потърсили спасение в бягство от родните места. Част от бегleците се приютили около градовете по крайбрежието. Останалите напуснали полуострова

[53] Кр. Миятев. Крумовият дворец. . ., с. 115 сл.; Р. Рашев. Плиска. . ., с. 42 — 43. Липсата на материали от VII в. се потвърждава и от резултатите от провежданите в центъра на Плиска разкопки под ръководството на Р. Рашев.

[54] От редица византийски и други извори е известно, че като благодарност за помощта, оказана от хан Тервел през 705 г. на сваления византийски император Юстиниан II Ринотмет, последният дарил богато както българския владетел, така и неговата войска със скъпи подаръци, в това число и със златни и сребърни монети. — Вж. В. Н. Златарски. Цит. съч., с. 224 — 230.

[55] К. Шкорпил. Християнски паметници от България (под печат).

3. НЕКРОПОЛИТЕ НА ДУНАВСКИТЕ ПРАБЪЛГАРИ ПРЕЗ VIII—IX в.

До средата на VII в. прабългарското общество и особено групата на Аспаруховите уногундури запазило много от чертите на родовия строй. Те живеели на големи номадски колективи, в които основните средства за препитание — пасищата и добитъка, били обща собственост[1]. Действително още от началото на VI в. и особено по време на съществуването на Велика България над обикновените членове на обществото се издигнали представителите на родово-племенната аристокрация, които разполагали с многобройни скъпи вещи. Въпреки това класообразуващият процес вървял сравнително бавно. Войната с хазарите в средата на VII в., а след това непрестанната опасност от вражески нападения, която висела над Аспаруховите прабългари през цялото царуване на хан Аспарух, съдействували за известна консолидация на прабългарското общество, за забавяне на започналото разлагане на родовия строй. През първата половина на VIII в. положението се променило. Умелите политически и военни действия на приемника на създателя на Дунавска България хан Тервел (700 — 721)[2] довели до укрепване на младата българска държава, до утвърждаване на нейния международен авторитет[3]. Засилил се процесът на социално-икономическа диференциация на прабългарското общество. Около хана се формирала силна военно-племенна аристокрация, която разполагала със значителни материални ресурси. От големите родови колективи започнали да се отделят семействата, които притежавали многоброен добитък. Обеднелите членове на рода пък, които не разполагали с достатъчно количество добитък, били принудени да търсят нови средства за препитание, да се занимават със земеделие и занаятчийство. Така се стигнало отначало до частично, а след това и до пълно усядане на довчерашните номади[4]. За по-бързото преминаване към уседналост допринесли и някои други фактори. В процъфтяващата държава нараствали нуждите на обществото от земеделски продукти и занаятчийски изделия. За по-лекото усвояване от прабългарите-номади на земеделието и занаятчийството спомогнали тесните им контакти с по-рано настанилите се на Балканите славяни земеделци, както и заселването главно в източната половина на Дунавска България на избягали от хазарите носители на пастирската и пенковската култура. Най-сетне, не съвсем маловажно било и обстоятелството, че в територията, която заели дунавските прабългари, липсвали обширни площи за пасища, тъй необходими за чисто номадски живот, докато пък имало много земи, пригодни за земеделие.

Усядането на дунавските прабългари, което може би започнало още при Тервел, добило много по-широки мащаби през втората четвърт на VIII в. В резултат на това не по-късно от средата на VIII в. възникнали постоянни селища и некрополи на прабългарското население, които вече се улавят археологически. Тъй като селищата предлагат по-многоброен и разнообразен материал за бита и културата на прабългарите, изглежда по-целесъобразно да бъдат разгледани най-напред резултатите от тяхното проучване. Но по същото време (средата на VIII — първата половина на IX в.) в долнодунавските земи, в които отначало се настанили Аспаруховите прабългари, се заселила многочислена група от славяни, носители на твърде близка и дори идентична материална култура. Това прави много трудно и често невъзможно отделянето на прабългарските от славянските археологически материали. Много по-сигурно може да се определи етническата принадлежност на некрополите, а оттам и на многобройните вещи, които се намират в тях. По тази причина най-напред ще бъдат разгледани данните, получени от изследването на прабългарските некрополи по двата бряга на Долни Дунав.

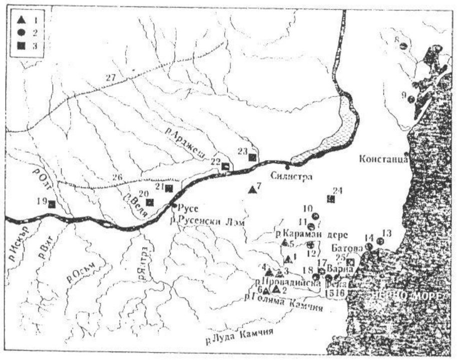
1
2
3
27
26
р. Арджеш
р. Олт
р. Веля
р. Искър
р. Вит
р. Осъм
р. Янтра
Русе
р. Русенски Лом
Силистра
Констанца
р. Караман дере
Батова
Варна
р. Провадийска река
р. Голяма Камчия
р. Луда Камчия
ЧЕРНО МОРЕ
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25

Обр. 29 Карта на прабългарските езически некрополи по Долни Дунав (VIII — IX в.):
а — некрополи на прабългарите от Плисковската група; б — некрополи на прабъл-
гарите от Добруджанско-Варненската група; в — некрополи на прабългарите-котраги;
1. Нови пазар; 2. Кюлевча; 3. Мадара; 4. Дибич; 5. Цървкица; 6. Ивански (Злоку-
чен); 7. Ножарево; 8. Налбант; 9. Капул Виилор-Истрия; 10. Бдинци; 11. Кара-
маните; 12. Добротич; 13. Топола; 14. Балчик; 15. Варна 1 (Завод за манометри);
16. Варна 3 (Пивоварен завод); 17. Девня 1; 18. Девня 3; 19. Обършина Ноуа; 20. Из-
ворул; 21. Фрътещи; 22. Султана; 23. Кирподжи; 24. Черна; 25. Варна 2 (кв. „Михаил
Иванов"); 26. Южна Новакова бразда; 27. Северна Новакова бразда

Досега са известни повече от 20 некропола на дунавските прабългари. От тях по-пълно чрез системни археологически разкопки са про-

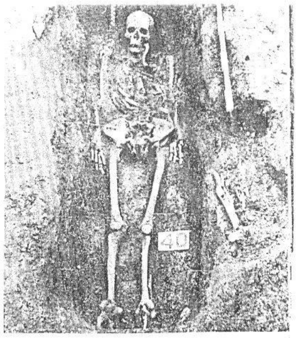

Фотография на гроб № 40 от прабългарския некропол Девня 1, покрит с камъни-капак

Гроб № 40 от некропол Девня 1 след отварянето му

Портретна възстановка по череп на чъргобиля Мостич от Преслав

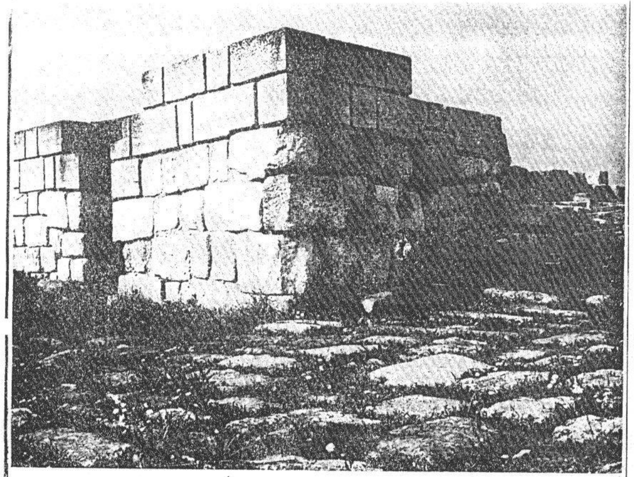

Западната порта на Вътрешния град на Плиска, изградена от големи варовикови квадри.

учени 12. 5 от разкопаните некрополи са разположени покрай левия бряг на Дунава (при Обършина Ноуа[5], Изворул[6], Фрътещи[7], Султана[8] и Кирнозжи[9]), а останалите 7 — в Добруджа (Капул Винлор-Истрия[10] и Бдинци[11]) и Североизточна България (до гр. Нови пазар[12], Кюлевча[13], Варна[14] и два до гр. Девня[15]). За съжаление за шестте некропола, открити на територията на Румъния, досега са публикувани само кратки предварителни съобщения, което затруднява тяхното цялостно интерпретиране. Все пак по отпечатаните отчети и главно въз основа на данните от останалите паметници може да се получи сравнително ясна представа за погребалния обред на прабългарите по Долни Дунав.

Установи се, че за дунавските прабългари било характерно заравянето на неизгореното тяло на мъртвеца в правоъгълна или слабо трапецовидна яма, върху която не е била насипвана могила. Гробните ями били с неголеми размери и не особено дълбоки — вкопани средно 1 м в тогавашния терен. В повечето случаи, особено при некрополите по левия бряг на Дунав и Шуменско, в тях липсват допълнителни съоръжения[16]. В някои некрополи обаче се срещат гробове с по-различно оформление. В един гроб на некропол № 1 при гр. Девня и в два гроба от некропола при Изворул мъртвецът е бил положен в ниша, изрязана в едната от дългите стени[17]. Особен интерес представлява нишовият гроб в Девня. В него по западната дълга стена на гробната яма е била изрязана плитка ниша, в която е поставен мъртвецът. Входът на нишата е затворен с два големи плочести камъка. Вън от нишата, на стъпалото на входната шахта, бяха открити цели скелети на овца и кокошка — останки от месна жертвена храна[18]. В горния край на гробната яма са наредени плътно един до друг големи неравни камъни, които образуват капак, затварящ гроба. Скелетът в гробната ниша е със северна ориентация[19]. Нишовото погребение от некропол № 1 при Девня и в най-малките детайли повтаря особеностите на нишовите гробове от Бишкентската долина в басейна на средното течение на р. Аму Даря и твърде много се доближава до т. нар. късносарматски гробове по Долното Поволжие[20]. По-малки по размери ниши, изкопани около краката или главата на мъртвеца, са твърде характерни за некропола при Кюлевча[21]. В тях обикновено се поставяла жертвена месна храна[22]. Подобни малки ниши са изкопани в няколко гроба на некропола при Бдинци[23]. Много рядко в некрополите при Бдинци[24] и Гарван[25] се срещат гробове с кръгла или елипсовидна форма, в които са положени обикновено деца в свито положение (псевдохокер). В некрополите при Обършина Ноуа, Кюлевча и Девня 1 покрай дългите стени на част от гробовете са открити дупки от отвесно забити колове, които вероятно са крепели дървено покритие[26]. Некрополите в източната част на Добруджа и във Варненско — Капул Винлор-Истрия, Бдинци, Девня 1, Девня 3 и Варна 1, имат една много характерна особеност: в горния край на гробната яма, малко под тогавашната повърхност, били плътно наредени един или два реда големи необработени камъни, които образували капак, затварящ гроба[27]. В най-ранния от тази група некрополи — Девня 1, броят на гробовете, покрити с камъни, е значително по-голям, отколкото при по-късните некрополи, като Варна 1[28]. Някои гробове от IX в. в некрополите Девня 3 и Капул Винлор-Истрия съдържаха групи саркофази, изготвени от плочести камъни или камъни и вторично използвани антични тухли[29].

Гробовете са предимно индивидуални. Много рядко в един гроб са се среща нарушаване на гробната яма от нов гроб. Един гроб от некропола при Кюлевча представлява братска могила, в която са наредени без строго спазване на ориентацията скелетите на 25 млади мъже, вероятно загинали в бой воини[31]. По-особено място заема друг масов гроб, открит в североизточната периферия на езическия некропол Девня[3]. Той представлява пръстеновиден изкоп с почти правилна кръгла форма, с диам. 5,7 м, дълбочина 3,5 м и широчина на изкопа средно 0,8 м. Стените са изрязани много грижливо, като надолу се скосяват плавно. В него бяха намерени нахвърляни в три до пет реда телата на около 76 индивида, умъртвени по много жесток начин[32]. Антропологическото изследване показа, че убитите са предимно млади жени и деца от прабългарски произход. Големият процент на изкуствена деформация на черепите дава основание да се предположи, че са принадлежали към аристократичен прабългарски род или родове[33].

Мъртвите обикновено били полагани по гръб в изпънато положение, с ръце покрай тялото. Сравнително рядко във всички некрополи се срещат скелети, положени ребром или със свити крака (псевдохокери)[34].

В част от гробовете, особено в некрополите от добруджанско-варненската група, бяха установени редица ритуални действия, които имали за цел «обезвреждането» на духа на ония умрели, за които имало съмнение, че могат да се превърнат в зли духове[35]. Следи от най-голям брой действия за обезвреждане са засвидетелствувани в некрополите № 1 и № 3 при Девня. Най-често, за да се задържи душата на мъртвеца, в гроба върху тялото са поставяни големи камъни[36], краката са били завързвани[37]. За същата цел са били ампутирани ходилата на някои смятани за особено опасни мъртъвци (Варна 1, Девня 1 и 3)[38]. Най-сетне в редки случаи се прибягвало и до послесмъртно разрушаване на жизненоважни части на тялото, обикновено сърдечната област, главата или краката[39].

Много рядко е бил погребван само череп. В този случай е спазвана обичайната за некропола ориентация, но гробната яма е с по-малки размери[40].

В почти всички некрополи са открити гробове без скелети — явно символични гробове (кенотафи)[41]. Особено голям брой кенотафи имаше в некропол № 1 при Девня (10 гроба от всичко 61). Те заемаха определена част от некропола. Оформени бяха като обикновените гробове, но са с малко по-малки размери.

При полагането на мъртвеца е спазвана строго определена ориентация. За некрополите на юг от Дунава тя е почти само северна[42], докато по левия бряг на реката преобладават гробовете със западна ориентация[43]. В отделни случаи обаче в някои некрополи (Изворул и Султана) се срещат и гробове със северна ориентация, разположени в определена част на некропола[44].

Характерна черта на прабългарските некрополи по двата бряга на Дунава е скромността на гробния инвентар. Състои се главно от предмети, свързани с облеклото, украшения, жертвени съдове и животински неизгорели кости — остатъци от месна жертвена храна, много рядко оръжие.

Жертвени съдове съдържат далеч не всички гробове с трупополагане (около 30%). В гробовете се поставял един, рядко два съда[45]. Заслужава

размери керамични изделия, които съдържали течна храна или питие за подкрепяне на душата на мъртвия по пътя ѝ към «другия свят». В отделните райони преобладават определени видове керамични произведения. В некрополите по левия бряг на Дунав най-многобройни са малките гърнета от песъчлива глина с врязана линейна украса[46], а в Шуменско — съдовете от пречистена глина със стени, украсени с излъскване,[47] сред които важно място заемат каните и стомните с една дръжка[48]. В добруджанско-варненската група некрополи превес имат също малките гърнета, значителна част от които са с врязана линейна украса[49].

С незначителни изключения[50] украшенията и предметите, свързани с облеклото, са малобройни и твърде скромни като материал и изработка. Най-многочислени са обеците, изработени обикновено от бронз, рядко от сребро. Основната им част представлява отворена халка, понякога с есовидно завит край. Рядка находка са обеците от гроздовиден и лунарен тип. Сравнително често се срещат стъклени мъниста. Сравнително многобройни са токите за колани от желязо, бронз, кост и рядко от сребро и злато. Типични, ако и да не се откриват особено често, са бронзовите копчета-звънчета. В много гробове са поставени железни ножчета. В отделни гробове от шуменската група се откриват брусове, огнива, игленици и др.

В некрополите по десния бряг на Дунав почти никога не са поставяни предмети с производствено-битов характер. Макар и рядко, такива вещи се откриват в некрополите покрай северния бряг на Дунав. В почти всички некрополи от тази група са намерени прешлени за вретено, а в няколко гроба от некрополите при Изворул и Обършна Ноуа — железни сърпове[51].

В некрополите от мунтенската и добруджанско-варненската група не се срещат оръжие и военно снаряжение с изключение на няколко единични върха от стрели. Сравнително рядко предмети с такъв характер — сабя, бойни брадви, юзди, шпори, върхове от копие и стрели и др., се откриват в некрополите от шуменската група (Нови пазар и Кюлевча)[52].

Много важен материал, намиран във всички некрополи, са неизгорелите животински кости. Поставяни са били както цели животни, така и части от тях. Основната част от животинските кости са останки от месна жертвена храна. В отделните некрополи количеството на гробовете с подобни находки е крайно неравномерно. Много по-често месна храна е била поставяна в некрополите от шуменската група: в Нови пазар животински кости са открити в 24 от 38 изследвани гроба[53], в Кюлевча — в 20 от 50 гроба[54], докато в Бдинци подобен материал е засвидетелствуван в 8 от 35 гроба[55], в Девня 1 — в 9 от 51 и в Девня 3 — в 5 от 68 гроба[56]. Много малък е броят на гробовете, съдържащи останки от месна жертвена храна, и в некрополите в Истрия[57], и по левия бряг на Дунава. Наблюдават се различия и в състава на животните, поставени в гробовете на отделните групи некрополи. В некрополите от шуменската група се срещат най-често цели или разчленени овце, по-малко говеда и птици[58], докато в останалите преобладават птиците. Макар и по-рядко, в последните се намират кости от свине[59], каквито липсват в некрополите от шуменската група. Само в некрополите от шуменската група в гробове са открити цели скелети на коне. Несъмнено това не е жертвена храна, а животни, които трябвало да съпровождат умрелия в задгробния му живот[60]. Подобен характер имат и намерените цели скелети на кучета в некрополите при Девня № 3[61] и Изворул[62].

Засвидетелствувани са и ритуални действия, извършени след погребението. Върху камъните, покриващи горната част на отделни гробове в некропола Девня 1 и по-рядко в Девня 3, бяха открити фрагменти от глинени съдове и въглени, заровени известно време след извършването на погребението. В един гроб на некропола Девня 1 на същото място е било поставено глинено гърне, а в други два — човешки черепи[63]. Ритуални действия с полагане на жертвена месна храна и керамични фрагменти са установени и в някои гробове от некрополите при Кюлевча[64] и Истрия[65].

Важни данни дава антропологичното проучване на костния материал от некрополите по двата бряга на Дунав. Във всички некрополи, в които са извършени изследвания, са намерени черепи с изкуствена деформация (Нови пазар[66], Девня № 1 и 3, Варна 1[67], Истрия[68] и Султана[69]). Процентът на черепите, подложени на изкуствена деформация, не е еднакъв: в некропол Девня 1 — 22% (при 11 от 51 изследвани черепа[70]), в Нови пазар — 14,3% (2 от 14 черепа[71]). В останалите некрополи деформацията обхваща под 10% от черепите.

От разкопаните некрополи все още твърде малко антропологичен материал е изследван напълно. Засега научни публикации има върху антропологичните серии от некропола при Нови пазар[72] и от масовия кръгов гроб в района на некропол № 3 до Девня[73]. Но и от тях става ясно, че погребаните са предимно брахикрани с европеидни черти, част от които имат слабо изразени монголоидни белези[74]. Слаби признаци на монголоидност показват и някои от черепите в некропола при Султана[75].

През втората половина на IX и първата половина на X в. езическият обред с трупополагане бил заменен повсеместно с трупополагане по християнски ритуал. Това довежда до коренни промени в погребалния обред. Поради забраната на християнската църква в гроба не се поставят вещи, необходими на мъртвеца за «другия свят» и преди всичко глинени съдове и месна храна. Въпреки това се запазват някои ритуални черти, наследени от езическата религия.

В раннохристиянските некрополи от посоченото време са се запазили някои от мерките за «обезвреждане» на духа на умрелия. В християнската част на некропол № 3 при Девня беше разкопан гроб, в който скелетът беше с ампутирани стъпала, поставени между прасците на мъртвеца[76]. Същият обичай е засвидетелствуван в некропол № 2 при Девня, в който бяха открити също скелети с ритуално разрушени части[77]. В един гроб на същия некропол са били поставени животински кости[78]. В некропол Девня 2 и в християнския некропол Варна 2 в кв. «М. Иванов» са разкопани гробове-кенотафиони[79]. В тях са открити и гробове с ниши по дългите стени, в които е положен мъртвецът[80].

За раннохристиянските некрополи (края на IX — X в.) в Североизточна България е характерно полагането на мъртвеца в примитивен саркофаг, изграден от груби плочести камъни или вторично използвани антични тухли. Понякога вместо саркофаг по дългите или късите стени са изправени плочести камъни или антични тухли. Такива «саркофази» имат повечето гробове в некрополите Варна 2[81], до Каварна [82], в чашата на язовир Виница до Преслав[83], при с. Гарван, с. Обручище, столицата

Преслав[84] и др. В ранните езически некрополи такива гробни съоръжения почти не се срещат.

В няколко некропола е засвидетелствуван обичаят в гроба да се поставят цяла или фрагментирана тухла или керемида. Най-често се откриват до или под главата на погребания, по-рядко — върху тялото. Този обичай е много характерен за некропола при язовир Виница, в който 18 от 114 гроба съдържаха керемиди с издълбани по тях старобългарски знаци[85], от които най-често срещано е руническото буквено съчетание IYI[86]. Късове от тухли са били поставени под главата на мъртвеца в няколко гроба на некропола на църквата до т. нар. чупка в Преслав[87]. Фрагменти от тухли и керемиди с издраскани по тях кръстове са намерени в източната половина на насипа на много гробове от некропол Варна 2 (кв. «М. Иванов»)[88].

В редица християнски некрополи (Девня 2, Варна 2[89], Плиска7 и Гарван 2[90]) са открити черепи със следи от изкуствена деформация. В един гроб на некропола на Дворцовата църква в Плиска е намерен череп със символична трепанация[91], а в некропола Варна 2 — череп с преживяна лечебна трепанация[92].

По-особено място сред погребалните паметници от раннохристиянския период заемат малка група гробове, обособена в югозападния край на големия християнски некропол Варна 2. Гробните ями са необичайно дълбоки — до 3 м от съвременното ниво, като в тях, за разлика от основната част от гробовете, липсват каквито и да било каменно-тухлени гробни съоръжения. Единствено в тези гробове се откриват по един, много рядко по два жертвени съда. По вид, изработка и украса те не се различават съществено от съдовете-инвентар в останалите езически некрополи — кани, амфоровидни стомни, гърнета без дръжки с врязана линейна украса и с излъскана повърхност. По дъната на някои от съдовете се откриват релефни, а по тялото и дръжките — издраскани знаци, между които и добре познатият знак IYI[93]. Ориентацията им е западна, както е характерно за християнски гробове. Това дава основание на изследвача да ги причисли към най-ранния етап на християнския некропол[94]. Но различията в устройството на гробовете и особено наличието в тях на жертвени съдове, каквито не се срещат в гробовете от времето непосредствено след приемането на християнството[95], дават много по-сериозни основания те да се отнесат към паметниците с езически погребален обред.

Труден за решаване въпрос възниква във връзка с обстоятелството, че почти винаги в едни и същи некрополи наред с погребенията с трупополагане по езически ритуал се откриват и гробове с трупоизгаряне, представени равностойно[96]. Това се отнася особено до езическите некрополи от добруджанско-варненската група, в която досега не са открити некрополи само с погребения с трупополагане. Нещо повече — обикновено погребенията с трупоизгаряне превъзхождат по брой гробовете с трупополагане[97]. В некрополите по левия бряг на Дунав обикновено по-многобройни са гробовете с трупополагане, въпреки че има некрополи с преобладаващо число гробове с трупоизгаряне[98]. Единствено в района на Шумен гробовете с трупополагане преобладават над гробовете с трупоизгаряне[99]. В някои некрополи от този район трупополагането може би е било единственият начин на погребение[100].

Интересни данни се получават при сравняването на гробния инвентар в двата вида погребения и преди всичко на останките от животински кости-жертвена храна. Установява се, че в некрополите от добруджанско-варненската група обичаят да се поставя в гроба месна жертвена храна е много по-характерен за погребенията с трупоизгаряне — в тях намираните животински кости са 3 до 4 пъти повече, отколкото в гробовете с трупсполагане[101]. Важни изводи могат да се направят и при съпоставянето на видовия състав на животните, поставени като жертвена храна. В некрополите Варна 1 и Девня 3 преобладават костите от свиня, каквито в значително количество се срещат и в Девня 1. Голямо е и количеството на поставяните в гробовете птици — почти толкова, колкото са и овцете[102]. Данните показват, че населението, на което са принадлежали гробовете с трупоизгаряне, не само пазело много по-силно обичая да се поставя в гроба жертвена месна храна, но и че за него е била характерна отдавнашна и трайна уседналост. Същото не може да се каже за етническата група, на която принадлежали некрополите в района на Шумен. В тях преобладават костите от овце, а свине въобще не се срещат[103]. Трябва да се посочи, че в некрополите по левия бряг на Дунав са открити кости от свиня и от сравнително голямо количество птици и яйца[104]. Както беше изтъкнато, в некрополите от последната група се срещат и вещи с производствено-битов характер — сърпове, прешлени за вретено, брусове и др., характерни за гробовете с трупоизгаряне на славянските некрополи[105]. Тесните взаимоотношения, установили се между населението, оставило двуобредните некрополи от добруджанско-варненската група и погребвало мъртвите си както чрез трупополагане, така и чрез трупоизгаряне, могат да се проследят и при изследването на типа на гробните съоръжения. Така в относително по-късните гробове с трупополагане от некрополите при Девня 3, Бдинци и Истрия започват да се срещат случаи на поставяне на мъртвеца в каменни или тухлени камери-саркофази, характерни преди всичко за погребенията с трупоизгаряне както в двуобредните, така и в еднообредните некрополи[106]. Близостта в обредните черти на двата вида погребения в двуобредните некрополи, която се чувствува по-осезателно в паметниците от по-късния период (IX в.), дава основание на някои изследвачи да допуснат, че не само гробовете с трупополагане, но и тези с трупоизгаряне са оставени от прабългарско население[107]. Засега все още няма достатъчно сигурни данни, които да потвърдят това предположение[108]. Не трябва обаче да се отхвърля напълно възможността у част от прабългарите също да се е практикувало трупоизгарянето. Това се отнася особено до управляващата прабългарска върхушка, която според утвърдилото се напоследък мнение произхожда от тюркютското племе дуло[109]. В тази връзка напълно правдоподобно изглежда предположението, че богатото погребение с трупоизгаряне, разкрито през 1934 г. от Геза Фехер в могила XXXIII в Плиска, е прабългарско[110]. В полза на предположението говори и фактът, че сред гробния инвентар освен многочислените керамични съдове[111] са открити цял скелет на кон[112] и кости от кон, говедо и др. животни[113].

И така, от досегашното изложение става ясно, че основният начин на погребение у прабългарите по двата бряга на Дунав бил трупополагането[114]. Мъртвите били погребвани в правоъгълни, рядко в кръгли или овални ями и само в отделни случаи в специално изрязани в едната от дългите стени на гробната яма ниши. Решително преобладават индивидуалните гробове, в които тялото било поставено по гръб в изпънато,

рядко в свито (псевдохокерно) положение. Картографирането на некрополите показва, че прабългарско население е имало в цялата степна част на Добруджа, в Североизточна България, на изток от Шуменските възвишения и на север от Провадийската река, и поне в една тясна ивица покрай левия бряг на Дунав между долното течение на р. Олт и езерото Мощищя между гр. Олтеница и гр. Калъраш. Наред с общите елементи некрополите съдържат специфични черти, характерни за всяка от трите групи. Най-значителни са различията между разположените на юг и на север от Дунава некрополи. Най-важна е различната ориентация — основен елемент на погребалния обред. Същевременно между некрополите от шуменската и добруджанско-варненската група се наблюдават различия във второстепенни детайли на обреда, преди всичко в количеството и видовия състав на жертвената месна храна, полагана в гробовете, и в някои особености на гробните съоръжения. Налага се изводът, че по Долни Дунав са се заселили прабългари от две различни групи — едната по левия бряг на реката със западна ориентация на погребаните и друга по десния бряг с предимно северна ориентация на гробовете. Проличава и това, че последната също не е била еднородна — локалните различия във второстепенни детайли на погребалния обред между некрополите от шуменската и добруджанско-варненската група са сериозно указание, че прабългарите, на които те са принадлежали, са съставлявали различни обществени единици — родове или по-вероятно племена.

Приведените археологически данни, почерпани от проучването на некрополите, откриват възможност за сигурно и твърде точно определяне на територията, върху която се настанило прабългарско население, за разграничаване на отделните групи, от които то е било съставено. Бъдещото проучване и на други археологически паметници ще даде възможност да се внесе яснота по поставените въпроси, да се задълбочат знанията ни. Но и сега са налице веществени доказателства, които допълват съществено данните от проучването на некрополите и разкриват моменти не само от етническата, но и от социално-икономическата и културната история на този етнос. Сред тях особено важно място се пада на резултатите от проучването на селищата на прабългарското население.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА III, 3

[1] Вж. по-горе, глава I, 4, с. 87 — 90, бел. 52 — 69. Срв. също С. А. Плетнева. От кочевий к городам, с. 18 — 19; В. Гюзелев. Произход и ранна история на прабългарите, с. 90 — 95.

[2] Като използва данните от Именника, Златарски поставя времето на царуването на Тервел между 701 и 718 г. — История, 1, 1, с. 222. Напоследък обаче се налага мнението, че той е управлявал в периода 700 — 721 г. — П. Петров. Образуване. . ., с. 331 — 332; История на България, т. 2, с. 118.

[3] В. Н. Златарски. Цит. съч., с. 224 — 254; П. Мутафчиев. История, т. I, с. 107 — 115; История на България, 2, с. 110 — 118.

[4] С. А. Плетнева. Цит. съч., с. 18 — 19 и 181 — 183.

[5] Octavian Toropu et Onoriu Stoica. La nécropole préféodale d'Obirşia-Olt(Note préliminaire). — Dacia, XVI, 1972, p. 163 — 188.

[6] Bucur Mitrea. Unele probleme în legătură cu necropola prefeudală de la Izvorul (r. Giurgiu). — SCIV, XVIII, 1967, N 3, p. 443 — 461; Necropola feudală timpurie de la Izvorul — Giurgiu, jud. Ilfov (1970). — MCA, X, 1973, p. 209 — 217; B. Mitrea, C. Preda, M. Chiţescu, Gh. Rădulescu, M. Iones-

4. ПРАБЪЛГАРСКИТЕ СЕЛИЩА ПРЕЗ VIII — IX в.

През първите няколко десетилетия след настаняването си в земите по Долни Дунав прабългарите запазили особеностите на своята икономика — останали номади-чергари без постоянни селища и некрополи. През по-голямата част от годината с многобройните си стада добитък те се движели в определен район, като избирали главно места с обилни водоизточници. Само през зимата, изглежда, се задържали по-дълго в закътаните крайречни долини, които превръщали в полупостоянни зимовища. За живота им през втората половина на VII и началото на VIII в. все още липсват достоверни археологически свидетелства. Трудността в издирването на най-ранната им материална култура се дължи на подвижния начин на живот, който водели, както и на ограничената употреба на глинени съдове, късовете от които са най-достъпното средство за удостоверяване присъствието на определена етническа група. За приготвяне на храната по това време те си служели предимно с метални съдове-котли[1], а за съхраняване на течности — с кожени мехове[2] и дървени съдове[3]. Както показаха изследванията на прабългарските временни станове по Дон и Приазовието през VI — VII в. — времето преди преселването на Аспаруховите прабългари, — те изработвали на ръка сравнително малък брой груби съдове, предимно гърнета[4]. Едва ли трябва да се съмняваме, че при настаняването си по Долни Дунав уногундурите-българи пренесли традицията да произвеждат тази груба керамика. Обстоятелството, че тя едва ли е била в голямо количество, а и недостатъчните познания за нея правят засега безуспешни усилията този важен археологически материал да бъде издирен и по такъв начин да се получат достоверни доказателства за прабългарското присъствие по тези места.

Периодът, през който дунавските прабългари запазили стария си номадски бит и стопанство, не продължил дълго. Поради посочените вече причини[5] още през първата половина на VIII в. започнало тяхното усядане, при което се появили първите им постоянни селища. В резултат на интензивните теренни проучвания през последните три десетилетия в Добруджа и Североизточна България бяха регистрирани повече от 200 неукрепени селища и няколко десетки укрепени пунктове, част от които са изследвани чрез редовни археологически разкопки[6]. Всичко направено позволи да се добие представа за характера на селищната мрежа и за гъстотата на населението в района. Получени са известни данни за вътрешното устройство на селищата, за типа и обема на общественото и жилищно строителство. Понеже прабългарите-номади нямали установени традиции в изграждането на постоянни селища, в повечето случаи те ползвали опита на своите съседи и съжители славяните. По тази причина е трудно, а често и невъзможно да се разграничат ясно прабългарските от славянските селища. Но след като чрез други източници и особено въз основа на изследването на некрополите в степната и отчасти в лесостепната част на Добруджа и Североизточна България беше установено наличието на компактно прабългарско население, то без опасност да се направи сериозна грешка, биха могли да се използват данните за селищата по тези места.

Археологическите изследвания показват, че решително преобладават откритите (неукрепени) селища. Почти винаги те са разположени по речните долини, а в Добруджа — по днешните дълбоки и широки суходолия. Най-често заемали ниските надречни незаливни тераси, защитени от студените северни и североизточни ветрове. По високите открити части на Добруджанското плато липсват селища. Необходимо условие за възникването им било наличието на постоянни и обилни водоизточници — река, поток или силен извор. Поради рязкото намаляване на растителността по тези места хидрографската картина е силно изменена: много корита на реки и потоци са се превърнали в суходолия, повечето извори са пресъхнали. Внимателното оглеждане на местността обаче позволява да се издирят следите на изгубените водоизточници. Въпреки неравномерното изучаване на района, и по наличните данни може да се състави сравнително пълна картина за гъстотата на селищната мрежа. Най-голям бил броят на селищата в централната част на дн. Шуменски окръг, главно около Плиска и земите северно от нея[7]. Значителен бил броят на селищата в северната и особено в северозападната част на дн. Варненски окръг и в западната половина на Толбухински окръг, където степите преминават в лесостепи. Много висока е гъстотата на селищната мрежа в поречията на някои реки като Канъгьол, северно от Плиска, и Батовската река. В долината на последната и на нейните притоци на площ от около 339 км^2 бяха издирени 26 селища от ранното средновековие[8]. Значително по-рядко заселена е степната централна и източна част на Добруджа. Селищата в нея били съсредоточени главно в долините на днешните суходолия, насочени на север към Дунав и на изток към черноморския бряг. Сравнително голяма е гъстотата на широкия дол, който започва югоизточно от гр. Генерал Тошево и излиза към блатистите езера между Вранино и Дуранкулак. По далеч непълни данни в него са издирени десетина неукрепени и едно укрепено селище[9]. В ранния период сравнително рядко е било населено черноморското крайбрежие на Добруджа. Изключение като че ли е правел районът на гр. Шабла. Едва към средата на IX в. се забелязва бързо нарастване на прабългарското население покрай морския бряг, като значителна част от селищата се разполагат върху развалините на изоставените късноантични средища[10].

Обикновено откритите селища са с големина от 30 до 50 дка. Срещат се обаче и малки — с площ до 10 дка, и големи — над 100 дка. С малки размери са обикновено селищата, разположени на по-високите надречни тераси, и преди всичко тези, построени върху развалините на късноантични градове и крепости[11].

В някои речни долини като Канъгьол и р. Батова селищата са разположени близо едно до друго, на разстояние не повече от 2—3 км. В землищата на някои съвременни села се откриваха по 5 (с. Оброчище) и дори по 6 (с. Ружица) ранносредновековни селища[12]. По долината на р. Канъгьол, между селата Сини вир и Градница, преобладаваха големи селища, които по подемния керамичен материал имаха дължина повече от километър и ширина средно 100 м. След прекъсване от неколкостотин метра те наново продължаваха като безкрайна верига, преминаваща ту по единия, ту по другия бряг на реката. Голямата дължина на ивицата със следи от живот отдавна е направила впечатление на местното население, според което тези останки са от едно дълго селище, което стигало до Дунава[13]. Особен тип дълги селища по Канагьол са така наречените «отделни дворове», които се намират на няколко места между селата Сини вир и Скала. Сега слабо личат каменни зидове, които ограждат правоъгълни пространства с площ от 5 — 10 дка. Според Карел Шкорпил, който ги изследвал в края на миналия век, когато били несравнимо по-добре запазени, зидовете от ломен камък без разтвор ограждали правоъгълни «дворове», обърнати с тясната си страна към реката и плътно доближени един до друг. Някои от тях били разделени на две половини, в едната от които се намирали сгради с две или три помещения[14]. Върху площите, заети от селищата от този тип, се откриваше голямо количество ранносредновековна българска и малко антична керамика. Преди извършване на разкопки е невъзможно да се определи сигурно кой и кога е изградил тия каменни строежи. Безспорно е обаче, че през ранното българско средновековие на тяхната територия са се намирали старобългарски селища, в които животът е бил твърде интензивен.

Неголям брой ранносредновековни селища били изградени през IX — X в. върху развалините на някои късноантични градове и селища. Както показаха разкопките на селищата, разположени в очертанията на разрушените и отдавна изоставени Одесос—Варна[15], Бизоне на нос Чаракман над пристанище Каварна[16], крепостта при с. Одърци, Толбухинско[17], крепостите Петрич кале над гара Разделна и Мухалийско кале до с. Китен, Варненско[18], и др., те били с малки размери, като обхващали само част от площта на старите укрепления. Техните жители никога не използвали укрепителните съоръжения от по-ранно време[19].

Разкопките, извършени на територията на някои открити селища, показаха, че е била застроена сравнително малка част от площта, която ги маркира чрез намирания по повърхността археологически материал и преди всичко керамика. Показателни са резултатите от проучванията на селището при с. Блъсково. Съвсем близо едно до друго (на по 1—2 м разстояние) бяха открити 6 жилища, петте от които са съществували едновременно. Втора група жилища беше разположена на повече от 100 м от първата[20]. Групирането на жилищата в «гнезда», отдалечени на значително разстояние едно от друго, беше установено и при разкопките на ранносредновековното селище при с. Брестак, Варненско. На площ от около 2000 м² беше открита група от най-малко 5 полуземлянки и толкова надземни постройки. Друго «гнездо» от приблизително толкова постройки беше регистрирано на около 300 м северно от първото[21]. Гнездово застрояване се наблюдава и в пространството, включено в земленото укрепление на столицата Плиска, в така наречения Външен град[22]. В неукрепените селища по Черноморското крайбрежие до селата Дуранкулак и Топола жилищата са също на малко разстояние едно от друго, но при тях липсва групирането в «гнезда»[23].

Процесът на усядане на довчерашните номади бил съпроводен и със засилване на социално-икономическата диференциация на прабългарското общество, с ускорено развитие на феодализацията. В резултат на тези процеси част от селищата се превърнали в укрепени резиденции на

местните феодали. По вида на укрепителните съоръжения укрепените селища могат да се разделят на два типа:

а) укрепени селища, защитени със землени укрепления;

б) укрепени селища с каменни стени.

Селищата, защитени със землени укрепителни съоръжения, имат много общи черти с неукрепените (открити) селища. Те също са разположени в близост до водни източници и имат подобна големина — обхващат площ 30 — 40 дка. Но докато откритите селища заемали предимно ниските крайречни тераси, укрепените били построени в равнинен и открит терен. Най-добра представа за този вид укрепени селища дава селището при с. Кладенци, Толбухински окръг. То се намира на почти равно плато на около 4 км източно от долината на Канагьол. Липсата на течащ водоизточник се компенсира от наличието на сравнително плитка за условията на Добруджа подпочвена вода, черпена чрез прокопаването на кладенци[24]. Укрепителните съоръжения се състоят от землен вал и ров, които ограждат пространство с почти правоъгълна форма и със стени с дължина средно 170 м[25]. Проучванията във вътрешността на укреплението показват, че то е било сравнително плътно застроено, като само на едно място се очертава по-голяма площ без сгради, вероятно площад[26]. Жилищата са групирани в няколко «гнезда», във всяко от които постройките са разположени близо една до друга[27]. Известно време след изграждането на крепостта укрепителните съоръжения били изоставени и върху вала и полузасипания ров били вкопани жилища-полуземлянки[28]. При разкопките не са открити следи от солидни постройки. Вероятно същия характер имало и укрепеното селище при с. Преселенци, Толбухински окръг. То заема леко наклонения южен склон на суходолието, което започва от с. Люляково и минава южно от Преселенци. Представлява четириъгълник със стени, дълги средно около 200 м. Оградено е с вал, висок сега около 1 м, пред който едва личат следи от засипан ров. В очертанията на укреплението по повърхността се открива значително количество ранносредновековна керамика, което показва, че то е било заселено[29]. Трето укрепление от този тип се намира в м. Палангата между селата Ружица и Кус, Шуменско. То също е във форма на четириъгълник със стени, дълги средно 160 м[30]. Изглежда, по-различен характер има земленото укрепление в м. Геленджика, западно от с. Алеково, Силистренско. Разположено е на равен, сравнително висок терен и обхваща значителна площ — 425 дка[31]. Малкото находки по повърхността му дават основание то да се причисли по-скоро към становете-лагери, характерни за Плисковското поле (Стан, Кабаюк и Нови пазар)[32].

Укрепените селища от втората група се отличават не само по заменянето на землените укрепителни съоръжения с каменна стена, но и по своето местоположение и начин на възникване. Изградени са върху естествено защитен терен, което заедно със солидните каменни стени ги прави трудно превземаеми твърдини. Отначало те били обикновено открити (неукрепени) поселения, снабдени по-късно със защитни съоръжения. Най-пълно проученият досега паметник от този тип е градището в м. Асар кале, източно от с. Цар Асеново, Силистренско. Разположено е на нос, вдаден между два дълбоки дола, близо до левия бряг на Канагьол[33]. Отначало било открито селище, възникнало не по-късно от средата на VIII в. Жилищата му са полуземлянки и по-малко на брой, слабо вкопани или изцяло надземни колиби, също групирани в «гнезда»[34].

През IX в. гъсто застроеното пространство на воса било оградено с каменна стена, дебела средно 2 м, построена от ломен камък. Откъм уязвимите северна, северозападна и североизточна стени бил прокопан дълбок до 4 м ров. В очертанията на градището освен полуземлянки и надземни колиби се откриха само три по-солидни каменни постройки — християнски църкви[35]. В непосредствена близост до крепостта върху равния терен северно от нея личаха следи от значително раносредновековно селище. Поради липсата на археологически проучвания е невъзможно да се определи дали то е възникнало едновременно със селището в крепостта, или е от по-късно време, след изграждането на укрепителните съоръжения.

Освен градището при с. Цар Асеново в близост до стратегическите пътища, които свързвали столицата Плиска с Дунав и черноморския бряг, били изградени по същото време не по-малко от петнайсетина подобни крепости с каменни стени. Разкопките, извършени в укрепленията при с. Хума и с. Руйно, показаха картина, твърде подобна на тази от Цар Асеново[36].

Съвсем друг характер имат военните укрепления, наричани обикновено аули. Те са изградени през първата половина на IX в. от централната власт и представляват седалища на гарнизони или резиденции на хана или на местни военни управители[37]. Типичен аул е укреплението при гара Хан Крум, което, както научаваме от надпис върху колона, било изградено от хан Омуртаг[38]. Такива аули били построени на мястото, което по-късно се превръща в столицата Преслав[39], в Девня[40], в подножието на Карпатите (крепостта Слон[41]), на дунавския остров Пъкуюл луй Соаре, източно от Силистра[42]. Аул бил и «преславният дом на Дунава» на хан Омуртаг, сведения за който предлага колоната с надпис в църквата «Св. 40 мъченици» във Велико Търново[43], отъждествяван най-често с голямата крепост Дръстър[44]. Тъй като аулите имали не само военностратегическо предназначение, но и представителен характер, техният градеж носи особеностите на официалното монументално строителство в Дунавска България през първата половина на IX в. Крепостните им съоръжения, както и намиращите се обикновено в тях неголям брой обществени сгради — жилище-резиденция, казармени помещения, бани и др., са изградени от големи каменни блокове-квадри[45]. Върху голяма част от квадрите са издраскани разнообразни знаци и рисунки-графити[46].

Типичен пример на военноадминистративен център, архитектурното оформление на който трябвало да демонстрира политическата и военната мощ на българската държава и лично на нейния владетел, е столицата Плиска или по-точно нейната цитадела, наричана Вътрешен град. Тя е била мощно укрепление с четириъгълна форма, което обхваща площ от около 500 дка. Защитавана е от дебели 2,60 м стени и кули, изградени от големи пясъчникови квадри. Във Вътрешния град се е влизало през четири монументални порти. В него са се намирали неголям брой представителни и жилищни сгради, градени както крепостните съоръжения от квадри. Сред тях особено място заемат Тронната палата и езическото светилище, преустроено при княз Борис в християнска църква. Почти в центъра на цитаделата се намирала резиденцията на владетеля. Тя била оградена с дебела 2 м тухлена стена, която отделяла ръководителя на държавата от неговите поданици[47]. По същия монументален начин са били изградени редица култови, административни и жилищни сгради в Мадара — религиозния център на езичните прабългари, в отвесните скали на който е изсечен известният Мадарски конник[48]. За разлика от аулите и столичната цитадела строежите в Мадара не били укрепени.

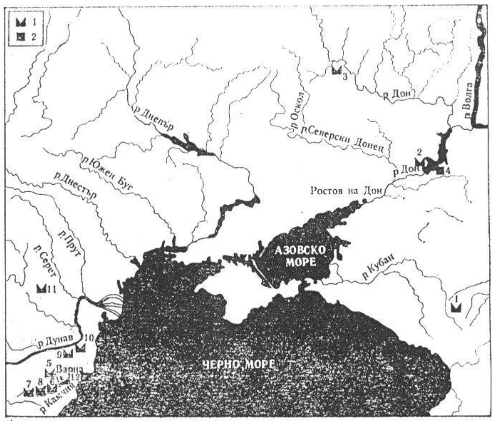

Обр. 30. Карта на прабългарските крепости в Източна Европа и по Долни Дунав с монументален квадров градеж и намерени в тях рисунки-графити:
а — крепости с квадров градеж и рисунки-графити; б — крепости с намерени в тях графити-рисунки и символични знаци: 1. Хумара; 2. Деснобрежно Цимлянско градище; 3. Маяцко градище; 4. Саркел (Левобрежно Цимлянско градище); 5. Плиска; 6. Мадара; 7. Преслав; 8. Хан Крум; 9. Силистра; 10. Пъкуюл луй Соаре; 11. Слон; 12. Девня

При идването си на Балканите прабългарите нямали собствен опит в изграждането на постоянни сгради. Във временните си станове и, изглежда, в най-ранните си постоянни селища те разполагали своите овални по форма традиционни жилища-юрти. Останки от такава юрта е разкопаното в градището при с. Кладенци наземно жилище с овална форма, дълго 6,10 и широко средно 3 м. По пода му, измазан с глина, личат в източната и южна половина обгорените петна от две овални огнища с диам. 1,00 и 1,5 м[49]. Преносимите юрти от този вид били скоро заменени с постоянни, слабо вкопани в терена овални постройки[50]. Най-добра представа за постройките от този вид дава разкопаното юртообразно жилище в ранносредновековното селище при с. Блъсково, Варненско. То е с форма на неправилна елипса и диам. съответно 4,50 и 3,70 м. Подът от добре огладената и утъпкана глинеста почва е вкопан на дълбочина 0,28 — 0,30 м от тогавашния терен. Покрай вкопаната част на юртата в здравата глинеста почва ясно личаха следи от два реда отвесно забити пръти с дебелина 0,06 — 0,11 м, поставени средно на 0,15 м един от друг. Явно те са съставлявали дървения скелет на стена от глина, дебела 0,30 м. Входът е бил в източната част на жилището. Срещу него, в югозападния край на юртата, в стената е било изрязано разширение с полукръгла форма, което излиза вън от нейните очертания. Най-вероятно това е бил домашен олтар-тьор. Почти в центъра на жилището се откриха следи от кръгло огнище, изградено направо върху пода и оградено с няколко подвижни плочести камъка[51]. Останките от тънки дървени греди и камъш показват, че юртата е имала леко дървено покритие с конична форма[52]. Ценен паметник, който позволява точно възстановяване на вида на кръглото номадско по характер жилище от Блъсково, е един варовиков модел на юрта, открит при разкопките на аула с квадров градеж при Девня[53]. Изглежда, близки по конструкция на юртата от Блъсково са били четирите слабо вкопани кръгли жилища от ранносредновековното селище при с. Гарван, Силистренско[54]. По-сложна дървена конструкция са имали няколкото юртообразни постройки, открити напоследък в централната част на Вътрешния град в Плиска. Някои от тях са със значителни размери — макс. диам. до 14 м[55].

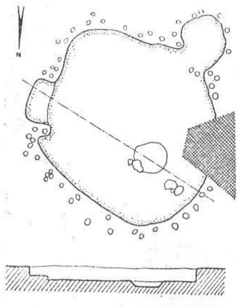

Обр. 31. План и разрез на юртообразно жилище от старобългарското селище при с. Блъсково, Варненско

Но твърде скоро след усядането на номадите-прабългари кръглото жилище се оказало непригодно за новите условия на живот. Поради това още през VIII в. прабългарите изоставили постройките с овален план и преминали към изграждането на четириъгълни жилища. Промяната в типа на жилището се проследява най-добре при разкопките на градището при с. Кладенци. Проучванията показват, че наскоро след създаването на селището жителите му преустановили изграждането на юрти и започнали да строят жилища с четириъгълна форма, вкопани в терена, идентични на полуземлянките на съседите им славяни[56]. В някои от тях, особено в ранния период, са се запазили обаче традиционните за номадите отоплителни съоръжения — открити огнища[57]. Няколко слабо вкопани в терена правоъгълни жилища с открити огнища са открити в пласта

от средата и втората половина на VIII в. в градището при с. Цар Асеново. По същото време обаче в същото селище преобладават полуземлянките с вкопана в едната от стените пещ[58].

Най-достоверни данни за типа на жилището, към който прабългарите преминали веднага след усядането си, ни дават резултатите от проучванията на селищата, пръснати в оградения със землени валове Вътрешен град на столицата Плиска. Разкопките показват, че основният тип жилище дори в най-ранните селища от средата на VIII в. са полуземлянките с

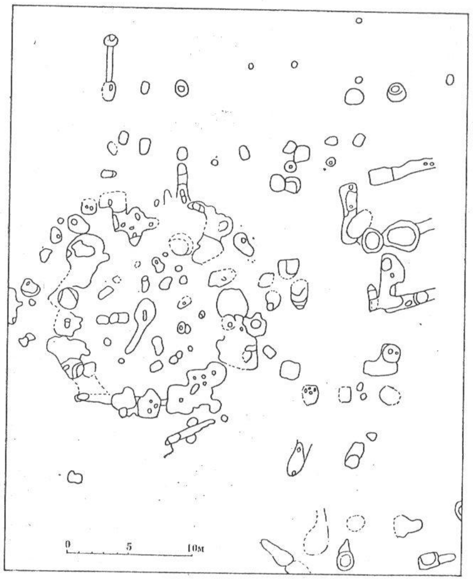

Обр. 32. План на юрта от ранните строежи във Вътрешния град на Плиска

пещ от камъни или глина в единия ъгъл на помещението[59]. Доскоро значителна част от изследвачите, основавайки се на пълната прилика на жилищата от Плиска с полуземлянките, откривани в типично славянски паметници[60], ги приписваха на славянско население[61]. Да се твърди само въз основа на типа на жилището, че цялото население на най-големия прабългарски център се е състояло само от славяни, е най-малко прибързано. Против такова становище свидетелствуват находките, открити в полуземлянките, разкопани под сградите на манастирския комплекс около Голямата базилика във Външния град на Плиска. Вътре в тях и в насипа около жилищата са намерени колании апликации, ремъчни накрайници, брусове и други предмети, характерни за прабългарското население. Показателни са и находките на животински кости от жилищата. Преобладават костите от овце, кози и диви свине срещу малко количество на костни остатъци от говеда и птици[62]. И все пак фактът, че твърде рано, и то в седалището на прабългарския хан, жителите прабългари са използвали за жилище полуземлянката, несъмнено възприета от славяните, е свидетелство за тесните взаимоотношения, установили се още през VIII в. между прабългари и славяни, и особено за влиянието, което славяните земеделци оказали върху важни елементи на материалната култура на довчерашните номади — прабългарите.

Около средата на IX в. и особено през първата половина на X в. в източната крайморска ивица на Добруджа се появява един нов тип жилище. Това са сравнително плитко вкопани в терена полуземлянки, стените на които са облицовани с еднолицева каменна зидария, отчасти излизаща и над земята. Най-добра представа за тях дават резултатите от разкопките на селищата при с. Дуранкулак и с. Топола, Толбухинско. Първото селище е разположено върху т. нар. Голям остров близо до западния бряг на Дуранкулашкото езеро[63]. Според разкопвачите му то е възникнало около средата на IX в., като в живота му се различават две главни фази на развитие. В ранната фаза в средата на острова се появили няколко «гнезда» от по две-три слабо вкопани овални (юртообразни) овално-апсидни или четириъгълни полуземлянки, разположени близо една до друга. Вкопаната част на всички жилища били облицована с еднолицев зид от един-два реда ломен местен камък със спойка от глина. Облицовъчният зид завършвал с нисък каменен цокъл, върху който се издигала стена от глина. В единия ъгъл на жилищата се намирала кръгла куполовидна пещ. В някои жилища с овална форма вместо пещ в средата на помещението имало овално огнище[64]. През по-късната фаза в плана на сградите настъпили значителни изменения. Наложили се четириъгълните постройки, към които често се прибавяло малко стопанско помещение. Понякога малката пристройка се прилепвала към дългата стена на жилището, с което то получавало Г-образна форма[65]. Сменил се и типът на отоплителното съоръжение — вместо куполовидна пещ се изграждала пещ с четириъгълна форма от плочести камъни. Откритите в жилищата на селището хромели и останки от овъглени храни — просо, пшеница, ечемик, леща и фий, са свидетелство за важното място, което земеделието заемало в поминъка на жителите им. Както през ранната, така и през късната фаза от живота на селището строителите не умеели да връзват ъглите на зидовете, поради което те били заоблени или допрени на фуга. В най-високата част на острова една овална постройка била преустроена в християнска църква. Около нея и на запад от острова са разкопани няколкостотин погребения, извършени по християнски обред. Почти винаги погребаните са били положени в груби, изградени от плочести камъни саркофази[66]. От находките внимание заслужава керамиката, представена главно от гърнета без дръжки от песъчлива глина и с богата декорация от врязани хоризонтални, вълнисти и отвесни линии. Прави впечатление много ниският процент на сивата керамика от пречистена глина с украса от излъскани ивици — само 0,5%[67].

В селището при с. Топола жилищата са четириъгълни полуземлянки, вкопани в терена 0,6 — 0,8 м. Често към жилищното помещение била прилепена малка стопанска постройка[68]. Понякога пристройките били допрени до края на дългата стена, при което двете помещения получавали Г-образна форма[69]. Едната от жилищните сгради е по-голяма, разделена с тънка стена на две помещения, едното от които е жилищно, а другото — стопанско[70]. В повечето жилища се откриват правоъгълни пещи, изградени от големи плочести камъни, но в две от тях вместо пещи има овални огнища[71]. Всички постройки, включително стопанските помещения, имат облицовка от камъни във вкопаната си част. В Топола също се наблюдава неумението на строителите да връзват ъглите на зида, поради което те са заоблени[72].

Сред керамичния материал в Топола значително място заемат гърнетата с врязана линейна украса, която е много близка до украсата на гърнетата, намерени в Дуранкулак. Но за разлика от всички раннобългарски селища, вкл. столицата Плиска, в които този керамичен вид преобладава, в Топола единствено по-многобройна е керамиката от сива пречистена глина (т. нар. «трапезна» керамика). При това образците от «трапезната» керамика се отличават с голямо разнообразие във формата и украсата. Това вероятно се дължи на обстоятелството, че селището при с. Топола е било голям производствен център за «трапезна» керамика[73]. Въз основа на типа на жилищата и откритите находки, в това число на керамичния материал, селището при Топола се отнася приблизително към времето на Дуранкулак — средата и възможно края на IX в.[74]

Същия характер имат жилищното строителство и останалият археологически материал и на първо място керамиката, открити в редица други ранносредновековни селища по черноморския бряг, разположени върху развалините на антични и късноантични градове и крепости — в Балчик[75], с. Одърци[76], нос Калиакра[77], крепостта Яйлата до с. Камен бряг[78], селището при Истрия северно от Кюстенджа[79]. Но освен край морето, селища от този вид възниквали и на дунавския бряг. Напълно еднакво с черноморските е селището, застроено върху развалините на късноантичната крепост Капидава, североизточно от Черна вода[80]. Жилищата са същите четириъгълни полуземлянки с каменна облицовка на стените и заоблени ъгли, в които се намира подобен керамичен материал. Към някои жилища са били прилепени малки стопански пристройки, с което сградите получили Г-образна форма[81]. Четириъгълни полуземлянки с каменна облицовка на стените се откриват в пластовете от X в. и в някои други ранносредновековни селища на Североизточна България — при с. Брестак, Варненско[82], и в индустриалната зона на гр. Девия[83]. Трябва да се подчертае, че всички постройки в селищата от този вид показват слабите технически познания на техните създатели, незапознати с основни принципи на строителното изкуство.

Съвсем други мисли пораждат монументалните постройки, създадени от централната власт при изграждането на столицата Плиска, култовото средище Мадара и аулите. Укрепителните съоръжения и всички по-важни сгради в тях са изградени с големи бели квадри. Този ефектен, но много скъп начин на градеж рязко се отличава от строителната техника и материалите, използвани в съседна Византия. Чрез него явно се преследвали не функционални, а художествено-естетически цели. Чрез внушителните, вдъхващи респект строежи българските владетели се стремели да покажат моцта и възможностите на ръководената от тях държава, да укрепят в очите на съвременниците своя авторитет. Същият стремеж проличава и в надписите на гръцки език, написани на камък и поставени около всеки по-значителен строеж. Показателен е текстът на Омуртаговия надпис върху колона, пренесен от цар Иван-Асен II във Велико Търново и поставен в църквата «Св. 40 мъченици»: «Кан сюбиги Омуртаг, обитавайки в своя стар дом, направи преславен дом на Дунава и по средата на двата всеславни дома, като измери [разстоянието], направи на средата могила и от средата на тази могила до стария ми дворец има 20 000 разтега и от Дунава има 20 000 разтега. Самата могила е всеславна и след като измериха земята, направих този надпис. Човек и добре да живее, умира и друг се ражда. Нека роденият по-късно, като гледа този надпис, да си спомня за оногова, който го е направил.»[84]

Отдавна е установено, че когато в ранносредновековна България се разгръща този скъп, но ефектен начин на градеж, никъде на Балканите не се е прилагало квадрово строителство. Това изключва възможността то да е естествено продължение на местните строителни традиции след установяването на прабългарите по Долни Дунав. Като се знае, че до идването си в балканските земи те, както и заварените славяни, не са имали традиции в монументалната архитектура[85], основателно възниква въпросът за времето и пътищата, по които квадровият градеж е навлязъл в главните центрове на българската държава. Дългогодишните изследвания на монументалните постройки с квадров градеж в ранносредновековна България показват, че тяхното създаване е било резултат на сложни културни взаимодействия, при които се преплели различни идейно-естестически принципи и използване на чужд строителен опит. Преди всичко налице са редица особености на строителната техника, които категорично могат да се отнесат към пряко използване на местната византийска строителна традиция. В повечето случаи под дълбоко вкопаните зидове на основите са забити укрепващи колове-пилоти, над които е насипана хоросанова подложка[86]. За свързващ разтвор е използван хоросан, който главно в по-ранните строежи е примесен със счукани тухли[87]. От местни балкански образци могат да се изведат и някои форми на крепостните съоръжения — петоъгълни, кръгли и привратни кули и пр. Но наред със сходството, което свидетелствува за пряко заимствуване на византийския опит, а възможно и на строители, се наблюдават и някои съществени различия. Те най-ясно могат да се проследят при сравняването на типичните старобългарски паметници с квадров градеж с някои редки образци на ранновизантийското квадрово строителство от V — VI в., каквито са крепостите в района на курорта Русалка и в м. Яйлата до с. Камен бряг, Толбухинско[88]. Така докато в Плиска значителна част от зидовете са изградени изцяло от квадри, при ранновизантийските крепости каменните блокове са само облицовка по външното и понякога по вътрешното лице[89]. При ранновизантийските постройки блоковете са подредени в хоризонтални редове, докато в строежите плисковски тип редовете много рядко са изравнени, като обикновено следват линията, наложена от наклона на терена[90]. Посочените примери показват, че на строителите на старобългарските монументални строежи са били чужди каноните, по които се е извършвало квадровото строителство през античната и късноантичната епоха.

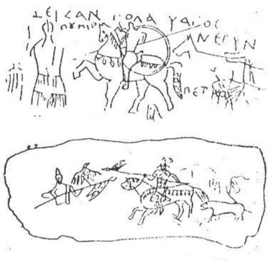

Обр. 33. Рисунки-графити върху квадри по крепостните стени на Плиска

От постройките с квадрова зидария особено внимание заслужават няколко сгради в Плиска, Преслав и Мадара, които в план представляват два вписани един в друг правоъгълника или квадрата и считани с основание за прабългарски светилища (капища)[91]. Не случайно едната от тях се намира в заградената с масивна стена ханска резиденция в Плиска и явно е изпълнявала ролята на храм, в който главно място в култовите действия играел владетелят[92]. Проучването на градежа и особено на основите на монументалните постройки в Плиска показва, че капището под Дворцовата църква принадлежи към най-ранните паметници на монументалното строителство в първата българска столица[93]. Обстоятелството, че капищата с концентрична планова схема, които най-често се сравняват с известните ирански (зороастрийски) храмове на огъня[94], се появяват в България едновременно с останалите постройки с квадров градеж, дава основание техният произход да се свърже с произхода на монументалната архитектура плисковски тип.

Когато се говори за квадровото строителство, не може да се пренебрегне и един факт, на който обърна внимание още преди 80 години откривателят и първият изследвач на Плиска — Карел Шкорпил. Той посочи, че върху голяма част от камъните, използвани в градежа на монументалните постройки, са врязани разнообразни знаци[95]. Част от тях са били изсечени върху каменните блокове още при подготовката им за влагане в строежа[96]. Самите знаци представляват букви и буквени съчетания, повечето от тюркското руническо писмо[97], символично-магически фигури и рисунки графити, изобразяващи най-често коне и диви животни[98]. Трябва да се подчертае, че в пунктовете с квадрови градежи се срещат голямо количество подобни рисунки и знаци, нанесени върху различни предмети[99] и особено върху строителната керамика[100]. Тези факти са също важни указания за пътищата, по които този специфичен за старобългарската култура елемент — монументалната квадрова архитектура — прониква в Дунавска България.

[98] Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 34, табл. XXXII — XLII. За рисунките-графити вж. Д. Овчаров. Ранносредновековните графитни рисунки от България и въпросът за техния произход. — В: Плиска — Преслав, 2, с. 92 — 98; Български средновековни рисунки-графити. С., 1982, с. 11 сл.

[99] Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 35 — 49; Д. Овчаров. Български средновековни рисунки-графити, с. 101 сл.

[100] К. Шкорпил. Знаки на строительном материале, с. 257 — 259, табл. LI и LIII, 1 — 2; Рисунки на камнях и кирпичах и скульптурные фрагменты, с. 281 — 282, табл. LIII, 2. За знаците от подобен характер, откривани в голямо количество върху строителната керамика в околностите на Преслав, вж. у Т. Тотев. Старобългарски производствен център за строителна крамика в чашата на язовир «Виница». — ИНМШ, VI, 1973, с. 179 — 180.

5. КЕРАМИКАТА НА ДУНАВСКИТЕ ПРАБЪЛГАРИ

До края на 40-те години на XX век у нас липсваше научнообоснован критерий, въз основа на който аргументирано да се определи прабългарското участие в създаването на ранносредновековната българска керамика. До Втората световна война, изхождайки от известни съображения, редица археолози обявиха за прабългарска цялата керамична продукция, получена при разкопаването на средищните центрове на Първата българска държава[1]. Непосредствено след 1944 г. някои учени пък застъпиха становището, че прабългарите не са допринесли с нищо за създаването на старобългарската материална култура, в това число и на керамиката[2]. Решаващи за намирането на правилен отговор на спорния въпрос се оказаха резултатите от проучването на разкопания през 1948 — 1949 г. прабългарски некропол при град Нови пазар. Прецизното изследване на намерения в него богат керамичен материал позволи на единия от разкопвачите, Станчо Станчев—Ваклинов, да установи, че съдовете от сива пречистена глина с огладени стени и с украса от излъскани ивици (така наречената «трапезна» керамика) се появяват по земите на Долния Дунав след идването на прабългарите, следователно те отразяват керамични традиции, донесени от този етнос[3]. След известни колебания сред някои археолози[4] тезата за прабългарския произход на керамичните изделия от този вид получи всеобщо признание. В същото изследване Ст. Ваклинов убедително показа, че в репертоара на керамичната продукция на прабългарите е влизало и изработването на гърнета без дръжки от песъчлива глина, със стени с врязана линейна украса[5], съдове, които дотогава се считаха за произведения само на славянската керамична традиция[6]. Полученият по-късно при разкопаването на редица прабългарски паметници и особено на няколко техни некропола керамичен материал потвърди тази теза на българския учен. Същевременно анализът на керамичните изделия, открити в прабългарските паметници по двата бряга на Долни Дунав, вкл. в градището при с. Кладенци и в културния пласт на считаните за най-ранни монументални постройки в ханската резиденция Плиска две капища и така наречения Крумов дворец, показа, че още когато създали първите си постоянни селища и некрополи, прабългарите си служели само с керамични съдове, изработени на повече или по-малко усъвършенствувано грънчарско колело с ръчно задвижване[7]. Досега не са открити сигурни археологически свидетелства, чрез които да се проследи преминаването от изготвена на ръка домашна керамика към източени на грънчарско колело занаятчийски керамични изделия — факт, който показва, че усвояването на грънчарския занаят е станало извън пределите на земите по Долни Дунав. Според Ст. Ваклинов първите монументални постройки в Плиска, около които се открива грънчарска керамика, са били изградени от Аспарух през последните две десетилетия на VII в.[8], а укреплението при Кладенци е възникнало в края на VII или началото на VIII в.[9] Ако тази датировка на споменатите паметници се приеме за меродавна, би следвало да се приеме становището на Ваклинов и на някои други историци, че при настаняването си в балканските земи прабългарите са познавали ръчното грънчарско колело, грънчарството за тях е било вече занаят[10]. Но от прегледа на материалните следи, останали от прабългарите по Дон и бреговете на Азовско море в края на VI — първата половина на VII в. — времето непосредствено преди изтеглянето на Аспаруховите уногундури от източноевропейските степи, — се вижда, че тогава те все още били номади-чергари, които не познавали грънчарството[11]. Те изработвали на ръка само много груби съдове, главно гърнета с яйцевидно или сферично тяло, обломки от които се срещат във временните им станове и много рядко в ранносредновековния културен пласт на Фанагория и Таманското градище (Таматарха-Тмуторокан)[12]. Тук трябва да се подчертае един факт, на който не се отдава дължимото внимание: когато сумира резултатите от многогодишните си проучвания на прабългарските номадски станове в Приазовието, С. А. Плетньова посочва, че в по-ранните станове броят на керамичните находки е много малък. Състоят се от причерноморски амфори, изработени на ръка гърнета, гърнета, източени на ръчно грънчарско колело, и съдове с излъскана украса в съотношение 70 : 20 : 5 : 5[13]. Показателно е, че вносните амфори заемат повече от 2/3 от целия керамичен материал. Дори като се вземе предвид, че тези съдове са с по-големи размери и от тях остават по-голям брой фрагменти, става ясно, че през цялото време, докато водели подвижен живот, прабългарите са си служели съвсем ограничено с местни глинени изделия. Важен е и изводът на Плетньова, че появата на грънчарска керамика у прабългарите по Дон и Приазовието трябва да се постави едва след като поне част от тях е преминала към уседналост — втората половина или най-рано средата на VIII в.[14] Тези факти дават основание да се заключи, че при настаняването си в долнодунавските земи уногундурите-българи на Аспарух не са си служели с грънчарска керамика. Вероятно те са изработвали на ръка ограничен брой съдове, подобни на намираните в становете в Приазовието керамични изделия. Мъчно може да се приеме, че грънчарската керамика, открита в централната част на Плиска, в Кладенци и в некропола при Нови пазар[15], може да бъде от края на VII в. Напоследък някои наши учени изказват мнението, че заедно с уногундурите на Аспарух в долнодунавските земи се е преселила и група прабългари-кутригури, носители на пастирската култура с типичната ѝ грънчарска керамика[16]. В някои от последните си работи М. И. Артамонов също застъпи становището, че заедно с уногундурите (оногурите) главно по северния бряг на Долни Дунав се настанили кутригури-пастирци, които оказали забележимо влияние върху формирането на старобългарската култура и по-специално допринесли за усвояването на сивата керамика с излъскани стени[17]. За преселване по Долни Дунав на средноднепърско население, носител на пастирско-пенковска култура, съществуват редица археологически свидетелства. Това обаче е станало не през VII в., а през първите две десетилетия на VIII в., когато хазарската експанзия достигнала и до десния бряг на Днепър[18]. Едва тогава възникнала реална възможност за въздействие на «пастирските» керамични традиции върху керамичното производство на уногундурите по двата бряга на Долни Дунав. Важна предпоставка за усвояването на занаятчийското грънчарско производство от Аспаруховите прабългари бил ускореният процес на усядане на дотогавашните номади-чергари през първата половина на VIII в., когато при новите условия на живот възникнала остра необходимост от многобройни и качествени глинени изделия и преди всичко от «кухненски» гърнета[19]. По такъв начин не по-късно от средата на VIII в. в постоянните селища и некрополи се появили значителен брой съдове от «кухненска» и «трапезна» керамика[20]. Що се отнася до домашната керамика, с която несъмнено прабългарите са си служели през първите десетилетия от идването си на Балканите, сведенията са крайно оскъдни и несигурни. Засега с най-голяма вероятност към ранната прабългарска керамика могат да се отнесат няколкото фрагмента от работени на ръка гърнета, открити в укреплението при с. Кладенци[21]. Не е изключено към тяхната керамика да са принадлежали и някои груби гърнета с устие, украсено с ямковидни вдлъбнатини, намерени в две юртообразни жилища на ранносредновековното селище при с. Нова Черна, Силистренско, считано от разкопвачите му за раннославянско[22]. Трябва да се отбележи, че този орнамент по ръба на устието не е характерен за раннославянските гърнета от типа Прага-Корчак, вкл. и за раннославянските паметници на територията на Румъния от типа Шипот-Монтеору[23], но се среща сравнително често при прабългарската керамика в Приазовието, изработена както на ръка, така и на грънчарско колело[24]. Впрочем въз основа на откритите в селището юртообразни постройки авторите допускат присъствие на прабългари в него[25].

Ако за грубите, работени на ръка глинени съдове на прабългарите няма почти никакви сигурни данни, то за тяхната грънчарска керамика след средата на VIII в. съществуват многобройни археологически свидетелства. Типични за прабългарската керамична традиция, пренесена от Източна Европа, са грънчарските изделия от сива пречистена глина, с украса от излъскани ивици. Едновременно с тях са се изработвали на леко грънчарско колело гърнета без дръжки от несъчлива глина с врязана линейна украса. По форма те твърде много приличат на съдовете, които дотогава славяните лепели на ръка. Като изхождат от предпоставката, че в повечето случаи типичните за прабългарите гърнета са с яйцевидно или заоблено тяло, а славянските — стройни съдове с конусовидна форма, някои изследвачи се опитват да разграничат прабългарските от славянските гърнета[26]. Несъмнено лепените на ръка гърнета на славяните са оказали значително влияние върху формата на прабългарските гърнета. Още към средата на VIII в. обаче лепената на ръка керамика бива изцяло заменена от грънчарска продукция, представена от близки по форма «кухненски» гърнета и съдове от сива глина с излъскани стени. Грънчарите — както славяни, така и прабългари — произвеждали едни и същи съдове, които се купували както от славянското, така и от прабългарското население. Така още тогава керамиката в българската държава престанала да бъде белег за етническо разграничаване на двете живеещи съвместно етнически групи. Това положение особено ясно може да се проследи при сравняване на керамичния материал от славянския некропол при гара Разделна, Варненско, и намиращите се само на 4 км от него прабългарски некрополи Девня 1 и Девня 3 [27].

За организацията на керамичното производство, както и за техниката на изготвяне и изпичане на керамичните изделия има сравнително малко конкретни данни. От изследването на значителен брой керамични образци се вижда, че съдовете са източвани на грънчарско колело с ръчно задвижване и по изключение на усъвършенствувано крачно колело[28]. Изглежда, отначало известна част от грънчарската продукция е била изпичана в подобни на битовите едноетажни пещи с малко по-големи размери. Подобна едноетажна пещ беше открита в стръмния скат на малка рекичка близо до ранносредновековно селище на мястото на с. Бояна, Варненско. Беше вкопана изцяло в брега на рекичката. В план представляваше почти правилен кръг с куполовидно покритие[29]. По-усъвършенствуван тип едноетажни пещи бяха открити при с. Кипра, Варненско, на около 4 км североизточно от крепостта при Девня[30]. Те имат същата форма и устройство, но са с по-големи размери — диам. 2,20 — 2,25 м. Освен това в задния им край е бил изрязан димоотводен канал, който позволягал в пещите да се получава температура над 800°[31]. Трите пещи при с. Кипра са принадлежали към една керамична работилница. Близостта ѝ до големия старобългарски център Девино-Девня дава основание да се предположи, че тя и вероятно други работилници на това място[32] са снабдявали с керамични изделия многобройните ранноблъгарски селища в Девненската низина[33]. Основната част от ранносредновековната керамична продукция обаче не по-късно от средата на IX в. била изпичана в двуетажни пещи, характерни за напреднало занаятчийско производство. Двуетажни керамични пещи са открити преди всичко в Добруджа и Североизточна България: в селището в м. Джеджови лозя до с. Попина, Силистренско[34], селището в м. Стареца до г. Гарган, Силистренско[35], до с. Остров, Северна Добруджа, недалеч от Силистра[36], в селището до с. Топола, Толбухинско[37], в околностите на Плиска[38] и Преслав[39]. Порядко подобни пещи се срещат в централната част на Северна България, заселена с компактно славянско население[40]. Въпреки че намерените досега пещи са сравнително късни — IX — X в.[41], те вероятно отразяват по-ранна керамична традиция. Прави впечатление еднотипността на откритите досега пещи. Те винаги са с кръгла или овална форма и са изрязани в здравата почва. Огнището им е с диам. между 1,00 и 1,60 м, височината средно 0,50 м. В скарата най-често покрай периферията и по-рядко в средата са пробити от 8 — 9 до 20 четвъртити или кръгли дупки[42]. В повечето случаи пещите се откриват в чертите на селищата и са били свързани с помещение-работилница, което не се е отличавало от обичайните жилища, а може би понякога е било и жилище на грънчаря[43]. Най-често работилниците грънчарници имали само по една пещ и давали малочислена продукция[44]. Обикновено в тях се изработвала и «кухненска», и «трапезна» керамика. В някои случаи обаче се наблюдава известна специализация в произвежданата продукция. В повечето работилници на селището при с. Топола се произвеждала предимно «трапезна» керамика, а едната от тях била специализирана в изработването на особен вид гърнета с вътрешни уши[45]. Наличните данни сочат, че производството на битова керамика с редки изключения било разпръснато в многобройни малки местни работилници. Според своя опит и възможности, и отчасти съобразявайки се с предпочитанията на своите купувачи, отделният грънчар произвеждал съдове, които често се различавали значително от изделията на другите грънчари дори в същото населено място. Доказателство за това е фактът, че нерядко в едно и също жилище или дори гроб се откриват съдове от един вид с различна форма, украса и начин на изра-

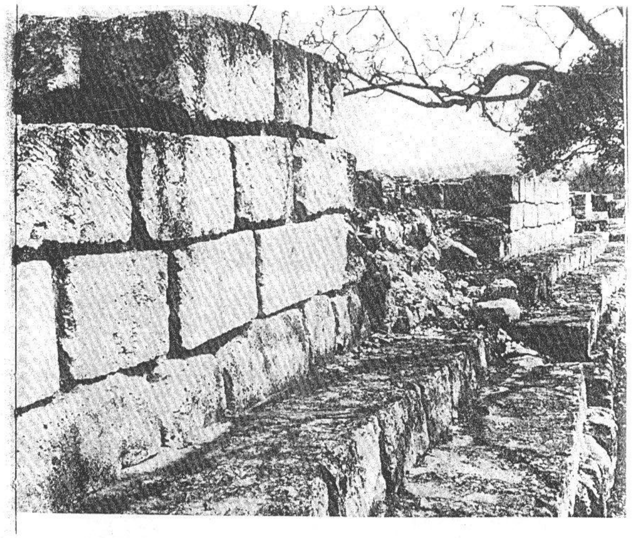

Част от крепостната стена на Преслав

Мраморен релеф с изображение на воин от бившия дворец Евксиноград

ботка[16]. По тази причина е много трудно въз основа на отделни белези да се определи времето и още по-малко етническата принадлежност на отделните керамични изделия. Това обаче не означава, че през периода о около два века керамичното производство е останало едно и също, че във външния вид и асортимента на грънчарската продукция не са настъпили известни изменения, които да позволят тя да се постави в определени хронологически рамки. Чрез съпоставяне на керамичния материал от датирани «закрити комплекси» — жилища, производствени съоръжения и преди всичко некрополи — може най-успешно да се реши въпросът с датировката на отделните видове глинени изделия.

В нашата археологическа литература се е наложило схващането, че един от най-ранните прабългарски паметници, възникнал най-късно в началото на VIII в., е некрополът при Нови пазар[17]. Находките в него обаче сочат, че той едва ли може да се отнесе по-рано от края на VIII в. и е функционирал несъмнено през IX в.[18] От разкопаните досега некрополи, изглежда, най-ранен е некропол № 1 при Девня (средата на VIII — началото на IX в.), в който се откриват редица керамични образци, които не се срещат в останалите[19]. По тази причина за изходна база при определяне на хронологията на прабългарската керамика ще послужи керамичният материал от некропол Девня 1, допълнен с данни за керамичните изделия от останалите езически прабългарски некрополи при Нови пазар, Кюлевча, Бдинци и Девня 3 и близкият им по място и време славянски некропол при гара Разделна.

При разглеждането на керамиката на прабългарите е естествено да се започне с най-разпространения у тях керамичен вид — гърнетата от песъчлива глина с врязана линейна украса («кухненската» керамика)[50]. В некропол Девня 1 преобладават малките гърненца[51] с твърде груба изработка и най-често прави или слабо заоблени плещи, които завършват със слабо изададено навън устие с косо обрязан ръб[52]. По стените им винаги е нанесена с гребен украса от врязани линии, която обхваща по-голямата част от тялото без шийката. Състои се предимно от гъсто разположени хоризонтални линии, над които понякога има бордюр от тясна лента вълнисти линии. Рядко тялото е украсено с редуващи се пасма от вълнисти и хоризонтални линии или раздалечени снопчета от вълнисти линии. Върху малка част от дъната, които винаги са по-тесни от устието, се откриват релефни знаци, изобразяващи геометрични фигури[53]. Подобни на гърненцата от Девня 1 са съдовете от този тип, открити в некрополите при Кюлевча[54] и преди всичко при Бдинци[55]. Най-близко стоят те обаче до гърнетата с врязана линейна украса от некропола при Разделна, с тази разлика, че последните са с по-големи размери и по-издължени пропорции[56].

Съдовете от пречистена глина («трапезна» керамика) в Девня 1 са изпечени винаги по регенерационен начин. Понякога изпичането е извършвано при недостатъчно висока температура, поради което черепът е много ронлив. Най-многобройни са каните. Характерни само за Девня 1 са малки канички със силно издуто, почти биконично тяло, което долу се прибира в необичайно тясно дъно. От горния край на тялото рязко се отделя висока цилиндрична шийка със слабо разширено устие във форма на трилистник. За средата на шийката и за плещите е прихваната масивна, дъговидно извита дръжка. Близки до този вид съдове са каните с топчесто тяло, малко по-широко дъно и фуниевидно разширяващо се устие, понякога също във форма на трилистник. Освен в Девня 1 те се срещат и в Девня 3[57], в Кюлевча[58], в Бдинци[59] и в Нови пазар[60]. Изглежда, също през VIII в. се появяват и малки гърнета със сферично тяло, сравнително тясно дъно и широко, слабо разширено устие, за което са прикрепени по две малки дръжки. Освен в Девня 1 подобни гърнета има и в некрополите Девня 3[61], Нови пазар[62] и Кюлевча[63].

Към края на VIII и началото на IX в. се появяват амфоровидните стомни — един керамичен тип от пречистена глина, който през IX и X в. получава значително разпространение. Засега за най-ранна може да се счита една малка стомничка от некропол Девня 1, която е с яйцевидно тяло, преминаващо горе в твърде високо цилиндрично устие. За горния край на устието и за плещите са прикрепени две големи масивни дръжки, в основата на които е оформен по един пирамидален издатък.

През първата половина на IX в. керамичното производство на прабългарите постига не само значителни успехи в техническото изпълнение, но се наблюдава и голямо разнообразяване на формата и украсата на керамичните изделия, обогатяване на асортимента им. «Кухненските» гърнета са главно с яйцевидно тяло и с малко по-скъсени пропорции. Много често като украса по тялото се използват комбинации от хоризонтални и вълнисти линии, като обикновено последните са разположени върху хоризонталните линии. Много рядко по горния край на плещите се намира бордюр от един ред ямковидни вдълбавания. Наред със съдовете с косо обрязан ръб на устието се срещат гърнета с устие с надебелен заоблен ръб[64]. По дъната на значително по-голям брой съдове са нанесени релефни знаци, част от които представляват тюркски рунически букви или буквени съчетания[65].

Разнообразяването на асортимента, формата и украсата на съдовете е най-голямо при «трапезната» керамика. Увеличава се значително броят на каните, тялото на които е по-издължено, а дъното — по-широко. Декорацията е далеч по-богата. Състои се от излъскани ивици, които често се пресичат и образуват мрежа от ромбове, понякога съчетани с врязани линии[66]. Около средата на IX в. в некрополите при Кюлевча и Бдинци и в някои паметници в Добруджа и по левия бряг на Дунав върху тялото на малък брой стомни и кани се появява украса от псевдодръжки и релефни пояси с пъпковидни издатъци[67]. Честа находка са стомни с една дръжка, силно издуто тяло и много широко дъно, стените на които в много случаи са украсени с плитки канелюри[68]. Подобни на тях по форма и украса са някои амфоровидни стомни[69]. Увеличава се броят на амфоровидните стомни с удължено бутилковидно тяло. Отначало те са характерни за некрополите във Варненско и особено за Девня 3, но от края на IX и главно през X в. добиват широко разпространение не само в Североизточна България, но и в западната част на Дунавската равнина и във Влашката низина[70]. Започват да се срещат и съдове, каквито няма в по-ранните паметници — паници[71], «чайници» (?)[72] и др. Сравнително често по дъната на съдовете се откриват разнообразни релефни знаци. Освен това върху стените и по дръжките на значителна част от каните и най-вече върху амфоровидните стомни с бутилковидно тяло са издраскани графити, изобразяващи символични знаци и главно рунически букви и буквени съчетания[73].

През втората половина на IX и в началото на X в. настъпват значителни изменения във формата и главно в украсата на «кухненските»

гърнета. Почти правите плещи без шийка често преминават направо във фуниевидно устие с надебелен и заоблен ръб. Украсата от врязани линии обхваща понякога и долния край на шийката, и вътрешния ръб на устието. В декорацията масово навлизат нови украсни елементи — вдълбани ямки, точки и преди всичко отвесни или коси врязани линии. Вълнистата линия, която заема много по-голямо място в декорацията, е по-остра, понякога начупена в зигзаг или образува гирляндообразен пояс. Този нов начин на орнаментация и особено нанасянето на украса от отвесни и коси линии е характерно преди всичко за селищата, жилищата на които са полуземлянки със стени, облицовани с едноличев зид. Най-типичен пример е селището при Дуранкулак, в което голяма част от гърнетата имат украса само от гъсто разположени отвесни линии[74]. Подобна е декорацията на «кухненската» керамика и в останалите ранносредновековни селища по черноморското крайбрежие на Добруджа — Калиакра[75], Балчик, Шабла и др.[76] Заслужава да се отбележи фактът, че в повечето от споменатите селища «трапезната» керамика е малочислена — така например в селището при Дуранкулак тя представлява 0,5% от целия керамичен материал[77].

За втората половина на IX и началото на X в. е характерна появата на два нови вида керамични изделия — глинените котли и глинените ведра. От тях особено важни са котлите, които са два типа. Първите са изработени почти винаги от глина с примеси от пясък и по форма наподобяват широки гърнета от «кухненската» керамика. От вътрешната страна на широкото устие те имат уши за прикрепване на връв, също както котлите от района на Дон[78]. По стените им с гребен или заострен инструмент обикновено е нанесена украса от хоризонтални и вълнисти линии[79]. В ранносредновековното селище в м. Стареца при с. Гарван, в което са открити 5 юртообразни жилища-полуземлянки[80], част от котлите-гърнета имат по стените украса от хоризонтални, вълнисти и отвесни врязани линии[81]. Трябва да се отбележи, че във всички селища, в които се срещат котли с вътрешни уши от този тип, «кухненската» керамика от същия културен слой е богато орнаментирана с комбинации от хоризонтални, вълнисти и коси (отвесни) врязани линии, с редици от ямковидни и точковидни вдълбавания[82].

Котлите от втория тип са изработени от подобна глина и значителна част от тях също имат украса от хоризонтални и вълнисти линии. Големината им е приблизително същата — вместимост средно 8 — 10 л. По форма обаче те се различават от наподобяващите гърнета-котли. Най-широката им част е устието, което има слабо издаден навън заоблен или по-рядко косо обрязан ръб. Тялото им е конусовидно и почти право. Долу слабо се прибира и завършва със сравнително тясно, леко заоблено или плоско дъно[83]. Както показаха разкопките на селището при с. Топола, един от центровете за изготвяне на този вид съдове се е намирал там: при разчистване на една от грънчарските работилници (№ 4) в пещта ѝ са открити голям брой фрагменти от такива котли, вкл. седем цели съда[84]. Котлите от втория тип като че ли не са имали широко разпространение — поне засега не са известни подобни котли извън Топола. Известна прилика с тях имат някои котли от ранносредновековното селище Гарван-Диногеция и от езическия некропол с трупоизгаряне при с. Кастелу до Кюстенджа[85]. Тялото им обаче е по-заоблено и е най-изпъкнало по средата.

Глинените ведра са разпространени главно в Добруджа и отчасти във Влашката низина. Особено многобройни са находките на глинени ведра от селището с керамични работилници при с. Топола, където е бил вероятно един от центровете за тяхното производство[86]. Формата им е стандартна — подобно на съвременните дървени ведра тялото им представлява слабо стесняващ се надолу пресечен конус. Те са обаче твърде малки — височината им е средно 0,12 м, максималната ширина (устието) — 0,12 — 0,13 м. С малки изключения глинените ведра са изработени от добре пречистена глина, което дава основания да бъдат включени към «трапезната» керамика. По стените им обикновено е нанесена характерната за този вид керамични изделия украса от излъскани ивици, допълнена понякога с декорация от врязани линии. Както показват находките на глинени ведра от некропола при Истрия[87] и от ранносредновековното селище при Буков до Плоещ[88], за прототип са послужили малките дървени ведра с два обръча, каквито са намерени в гробове от прабългарските езически некрополи при Обършна Ноуа[89] и Девня 1 (гроб № 58)[90]. При ведрата от Буков и особено от Истрия са моделирани много точно с глина сложните железни уши, за които се е прикрепвала металическата дръжка[91]. Опит да се имитира дървеният оригинал личи и при едно глинено ведро от с. Вокил, Силистренско, открояващо се от другите с богатата си и оригинална украса, в която важно място заема един хоризонтално разположен пояс от рисунки графити, изобразяващ композиция от 5 кончета, елен и птица[92]. Ведра с по-проста форма и с две дупки за прикрепване на дръжката в горния край на съда са открити в некропола при с. Бдинци[93] и в селищата от IX — X в. в Гарван-Диногеция[94] и Дриду[95].

По същото време в селищата по двата бряга на Дунава се срещат и значително количество амфори, изработени във византийските центрове по Черноморието. Характерно е, че по тялото и особено по дръжките на много от тези явно вносни съдове се срещат допълнително издраскани знаци-графити, които изобразяват символично-магически фигури и буквени съчетания, рядко думи, написани на тюркско руническо или гръцко (кирилско) писмо[96].

През IX — X в. в центровете, принадлежали на прабългарите, се развива един нов вид керамично производство — изготвянето на строителна керамика за нуждите на разгърналото се обществено строителство. Около по-големите военноадминистративни центрове и особено около столицата Преслав възникнали производствени керамични комплекси за производство на тухли, керемиди, водопроводни тръби и др.[97] Изпичането на продукцията ставало в големи и усъвършенствувани пещи, числото на които в някои специализирани грънчарски селища било значително[98]. Същите видове строителна керамика произвеждали и работилниците около редица по-големи селища и укрепления в крайдунавската част на Добруджа и покрай левия бряг на Дунав[99]. Върху голяма част от керамичните изделия били нанесени преди изпичането вдълбани или врязани знаци, подобни на знаците по другите материали и особено по каменните блокове от монументалните градежи[100]. Прави впечатление, че преобладават вдълбаните знаци, изобразяващи рунически букви и особено руните V, ⩗, Y и съчетанието IYI[101]. Върху някои тухли предимно от Плиска се виждат рисунки, подобни на рисунките-графити върху каменните квадри и преди всичко изображения на коне[102]. Рядко, и то главно в близките до Дунав селища и крепости на Добруджа, като тези при с. Цар Асен[103], Пъкуюл луй Соаре[104], Гарван-Диногеция[105], се срещат извити керемиди (imbrices), върху които са отпечатани релефни знаци и преди всичко руническите букви V, ⩗ и ⌓[106], по-рядко магически фигури като свастиката[107]. Много рядко тухли и керемиди с релефни знаци се откриват в столичните центрове Плиска и Преслав[108].

Нанесените върху значителна част от изделията на строителната керамика врязани (вдълбани) знаци имат пряка връзка с обичая да се поставят такива знаци по глинени съдове, квадри от монументалното строителство и други битови и култови предмети от ранното българско средновековие[109]. Те показват, че произведената по двата бряга на Долни Дунав строителна керамика е дело на старобългарските занаятчии грънчари, продължение на по-ранните им традиции в керамичното производство. Друг произход, изглежда, има обичаят да се нанасят релефни знаци по керемиди и тухли, разпространен главно в един сравнително ограничен район в крайдунавската ивица на Добруджа.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА III, 5

[1] Г. Фехер. Разкопки в местността Кирика над. с. Калугерица. — Сб. Мадара, II, 1936, с. 146 — 150.

[2] Д. П. Димитров. Състояние и задачи на българската археологическа наука. — ИАИ, XVII, 1950, с. 439 — 441; Ст. Михайлов. Изказване на Първата научна сесия на Археологическия институт. — Първа научна сесия на Археологическия институт (май 1950). С., 1950, с. 296 — 297.

[3] Ст. Станчев и Ст. Иванов. Некрополът до Нови пазар, с. 63 сл. и особ. с. 86 — 93.

[4] Ст. Михайлов. Един старинен некропол при Нови пазар. — ИАИ, XX, 1955, с. 293 сл. и особ. с. 326 — 330; Относно произхода на ранносредновековната чернолъскава керамика в България. — Археология, III, 1961, кн. 4, с. 5 — 11; С. Георгиева. К вопросу о материальной культуре славян и праболгар на Нижнем Дунае. — В: Изследвания в чест на Марин Дринов. С., 1960, с. 366.

[5] Ст. Станчев, Ст. Иванов. Цит. съч., с. 56 — 62.

[6] Кр. Миятев. Славянска керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана. С., 1948, с. 36 сл.; С. Георгиева. Цит. съч., с. 357 — 365.

[7] Най-красноречиво доказателство за това предлага керамичният материал от езическите некрополи, винаги изработен на леко грънчарско колело — вж. Ж. Въжарова. Славяни и прабългари по данни от некрополите. . ., с. 83 сл.; Д. Димитров. Керамиката от раннобългарските некрополи във Варненско, с. 65 — 99. Подобни са и съдовете, открити при разкопките на т. нар. Крумов дворец в Плиска — Р. Рашев. Плиска — разкопки, проблеми, задачи, с. 42 — 43, както и в ранното градище при с. Кладенци — Ст. Ваклинов, Ст. Станилов. Кладенци, с. 44 — 67. Сред многобройните керамични материали на грънчарско колело в същото градище са открити само няколко фрагмента от гърнета, работени на ръка. Дори и да са прабългарски, те не изменят общата констатация за използването от прабългарите на грънчарска керамика непосредствено след трайното им усядане.

[8] Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура, с. 88 — 89.

[9] Ст. Ваклинов, Ст. Станилов. Цит. съч., с. 85.

[10] Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура, с. 69 — 70; Д. Ангелов. Образуване на българската народност, с. 180; В. Гюзелев. Икономическо развитие, социална структура и форми на социална и политическа организация на прабългарите, с. 15, 19 — 20.

[11] С. А. Плетнева. От кочевий к городам, с. 15 — 19 и 103 — 106. Вж. също по-горе, глава I, 4, с. 87—90, бел. 52 — 69.

[12] С. А. Плетнева. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья, с. 15 — 16; Средновековая керамика Таманского городища, с. 64.

6. БИТОВИ И КУЛТОВИ ПАМЕТНИЦИ НА ПРАБЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ VIII — IX в.

Поради подвижния начин на живот, който прабългарите по Долни Дунав водели в края на VII и началото на VIII в., няма сигурни данни за материалната култура, която те са донесли със себе си на Балканите. Допълнителни трудности за разграничаването на безспорно прабългарските паметници създава и обстоятелството, че много скоро след като се установили в долнодунавските земи, а възможно е и преди това, те влезли в тесни взаимоотношения със славяните, при което елементи от материалната култура на едните преминали у другите. По тази причина в редица случаи може да се говори за прабългарски принос във формирането на старобългарската култура. Прабългарската традиция е изразена най-добре в някои групи паметници, свързани с въоръжението и култовите представи. По-долу ще бъдат разгледани част от най-типичните за този етнос вещи.

Добре известно е, че прабългарите били конен народ. Главната им военна сила била леката и бързоподвижна конница, която успешно използвала някои нови за Европа бойни средства и съоръжения. Особено важно нововъведение било стремето, което давало възможност на конника-воин да маневрира много по-свободно върху тялото на коня, да се предпазва от стрелите на неприятеля и да го поразява по-ефикасно. Чифт стремена произхождат от един гроб на воин конник близо до с. Красен, Русенски окръг[1]. Управлението на коня се осъществявало с железни юзди, засвидетелствувани в погребението от Красен[2] и от гроб в некропола при Кюлевча[3]. При далечен бой боецът използвал тежък рефлексен лък, части от какъвто са открити в некропола при Нови пазар[4]. Костени пластинки от тежък съставен лък са намерени също в околностите на Плиска[5] и при разкопките на градището при с. Цар Асен[6]. Изображения на рефлексен лък личат и върху някои рисунки-графити от раннобългарските столични центрове[7]. Друго нападателно оръжие на прабългарския конник било късото метателно копие. Железни върхове от метателни копия са открити в некропола при Нови пазар[8] и при Красен[9], а негови изображения се срещат върху редица рисунки-графити[10], както и върху релефа на Мадарския конник[11]. При близък бой прабългарските бойци използвали новото за Европа оръжие сабята и бойната брадва. Саби са открити в два гроба от некропола при Нови пазар[12], а бойни брадви — в гроб от същия некропол[13] и в гробове от некрополите при Кюлевча[14] и Красен[15]. Към съоръженията и принадлежностите към конската амуниция на прабългарските конници могат да се поставят находките на железни шпори от Кюлевча[16], костените закопчалки от букай от същия некропол, на едната от които е врязан знакът V, и костени апликации към седло[18], костени напречници (псалии) от юзди[19], намерени главно в околностите на Плиска и Преслав.

Върху редица рисунки-графити, предимно от Плиска и Преслав, личат изображения на предпазни военни средства — ризници от плетени халки или малки метални плочки, защитаващи както конника, така и коня[20], и шлемове с конична форма[21]. За шлемове и ризници, с които е била въоръжена българската войска през IX — X в., свидетелствуват и някои писмени извори и преди всичко т. нар. инвентарни надписи, написани на камък както на гръцки език, така и на прабългарски език с гръцки букви[22].

Много малко са битовите предмети и украшения, които определено могат да се свържат с прабългарите. От дрехите, изработени от вълна, лен и кожа, не са останали почти никакви следи. Оцелели са само металните части от костюма и някои украшения. В повечето случаи те са малобройни и обикновено без особени художествени качества. В литературата — както научна, така и популярна — за дрехата на прабългарския воин се съди главно по изображението на Крумов войник върху една миниатюра от Менология (Месецеслова) на Василий II[24]. Прабългарският воин е облечен в къс кожух, който стига до малко над колената. Закопчан е с два реда сферични копчета, свързани с хоризонтално наредени ширити, с което наподобява по-късната хусарска униформа. На главата си носи островърх кожен калпак. През кръста е опасан с кожен колан, апликиран с овални метални плочки. От колана висят кожени каишки, за които са прикрепени нож, кожена кесия и рогче[25]. Несъмнено на миниатюрата е показан особеният богато украсен «български» колан, станал особено известен в съседните страни през IX в.[26] Изглежда, подобен кожух и колан е носел погребаният в гроб 18 от некропола при Нови пазар[27]. Както показват многобройните находки на железни, бронзови и рядко сребърни и златни токи в прабългарските некрополи, коланът от кожа, вълна и лен е бил характерна принадлежност на облеклото на българина и българката[28]. Прави впечатление обаче, че в езическите гробове от VIII — първата половина на IX в. почти напълно липсват многобройните коланни апликации, характерни за богатите прабългарски погребения (кутригурски?) в Поднепровието от типа «вознесенка»[29] и за някои други степни народи като аварите[30]. Като се изключи единичното погребение при Мадара, от което произхожда богатата коланна гарнитура, известна като втори мадарски пакит[31], в тях се откриват рядко единични находки на коланни апликации. През втората половина на IX и първата половина на X в. положението рязко се променя. Находките на коланни гарнитури — токи, накрайници и апликации — в Североизточна България и особено във втората столица Преслав значително нарастват[32]. Посочените данни водят до предположението, че прабългарската група, преселила се на Балканите през втората половина на VII в., едва ли е имала добре развита златарска промишленост. Изглежда, златарството като обособен занаят започва да се развива по-осезателно едва през IX в., за да достигне към края на IX и първата половина на X в. своя истински разцвет. Тогава са създадени забележителни паметници на златарското изкуство като някои от предметите от прочутото златно съкровище до с. Над сент Миклош в Банат[33], чашата на жупан Сивин от Преслав[34], голям брой златни украшения от Преслав и неговите околности[35] и др. Доколкото това изкуство обаче се развива при активното участие и на другия основен етнически компонент на българския народ — славяните, няма основание то да се нарича прабългарско, а старобългарско.

Особено място сред металните изделия на художественото занаятчийство заемат група паметници, които поне по произход са свързани с религиозните представи на прабългарите. Такива са някои видове амулети — предмети, на които е приписвана апотропейчна (отблъскваща злото, въздействието на злите духове) сила. Амулети хората са носели още от най-дълбока древност и прабългарите не са правели изключение в това отношение[36]. Металните амулети у тях обаче се появяват масово едва през IX—X в., като най-многобройни и най-разнообразни са те на територията на Преслав[37]. Част от преславските амулети представляват пластични изображения на птици, за главата на които е прикрепена кукичка за окачване[38]. Същото предназначение са имали и кръглите плочки от бронз, върху които личат релефни изображения на птици[39]. Към култовите паметници с подобен характер твърде основателно Т. Тотев поставя и няколко малки бронзови предмета, които причислява към т. нар. «слънчеви» амулети[40]. Единият от тях представлява седмолъча розета, а другият — две удължени, силно извити конски глави, съединени в основата си[41]. Амулети са били, изглежда, и две плоски пластинки, представляващи силно стилизирано човешко изображение[42]. Сред миниатюрните преславски култови паметници особено място заемат две кръгли плоски бронзови пластинки, върху които е изобразено човешко лице с островърха брада, дълги мустаци и неестествено големи (животински?) уши или рога. Двете пластинки, които още Н. Мавродинов определи като амулети[43], според В. Бешевлиев изобразяват шамански маски[44]. С шаманството у прабългарите са свързани, изглежда, и 10 намерени на различни места в България плоски фигурки от бронз, които представляват схематичен образ на кон, върху гърба на който е поставена човешка глава анфас, с характерен за източните народи антропологичен тип[45].

Свидетелство за широкото разпространение на шаманския култ у прабългарите се явяват и няколко паметника, открити в Североизточна България. Единият от тях е керемида от Мадара, върху която е изобразена анфас човешка фигура, държаща в едната си ръка птица. Интерес представлява лицето, което наподобява споменатите образи върху амулети, с остра брада, дълги мустаци и монголоидни черти[46]. Най-вероятно е това несъмнено култово изображение да представя шаман, ако и да липсват някои от характерните за шамана атрибути[47]. Изглежда, шаман е показан и върху малка варовикова плочка, открита недалеч от Шуменската крепост[48]. Към паметниците на шаманския култ безспорно принадлежи и едно варовиково пластично изображение на шаманска юрта, открито в ранкобългарската крепост в Девня, което отдолу има конична дупка, позволяваща то да се надене на прът[49]. За разгадаване на значението на модела на характерното за номадите жилище спомага тълкуването на рисунките-графити, начертани върху цилиндричната му част. Те съставляват композиция, в която централно място заема фигурата на мъж с познатото лице — мустаци, заострена брада и монголоидни черти, който държи в ръцете си лък и стрела. Срещу него се носи в галоп кон с развята грива[50]. Много аргументирано изследвачът на паметника Р. Рашев доказа, че моделът на юрта от Девня представлява шаманска юрта, а изобразената по стените му композиция ни показва шаман по време на магически сеанс (камлание), който при култовото действие вместо с традиционното дайре си служи с лък[51]. В тази връзка авторът обосновано свързва лъка и стрелата, с които шаманът от сцената върху девненския модел на юрта камлае, с един бронзов модел на лък със стрела във фонда на Националния археологически музей[52], който още Мавродинов прие за амулет[53]. Шамани са изобразени и върху няколко рисунки-графити върху квадри от крепостната стена на Преслав[54]. Анализът на паметниците на изобразителното изкуство, върху които са показани шамани, дава основание да се допусне, че в ранносредновековна България у прабългарите е съществувала добре развита система на шаманския култ, при която се разграничавали силни и слаби шамани[55].

Символично-магически и главно апотропейчен смисъл е вложен не само в произведенията на малката пластика, на които е показано човешко лице (шаманска маска?)[56], но и в многобройни изображения на животни. Сред тях особено място заема образът на много почитаното от номадите-прабългари животно — коня. Образът на коня олицетворява не само първия помощник на шамана, който с него извършва своите мними пътешествия между реалния свят и царството на прадедите[57], но се свързва и с почитането на други божества и сили и на първо място с тюркския бог-небе Тангра-Тенгри[58]. Несъмнено култово-магически характер е имало изображението на кон, издраскано заедно с рунически букви и символично-магически знаци върху еленово рогче, намерено в пласта от IX — X в. в Плиска[59]. Символично-магична или по-точно апотропейчна сила е била приписвана на образите на коне, нанесени върху тухли от Плиска[60], по тясната страна на саркофаг № 4 при Голямата базилика в Плиска[61] и други паметници, които били скрити от погледа на съвремениците, следователно не са могли да имат художествено-естетическо или познавателно предназначение. Същия характер са имали вероятно и част от многобройните рисунки-графити, нанесени върху каменните блокове от крепостните стени на Плиска и Преслав[62].

Символично-магическо значение е било придавано не само на пластичните и графични изображения на животни, на човешко (шаманско) лице-маска и на други предмети, за които вече стана дума. Както показват многобройните археологически свидетелства от земите по Долни Дунав, по които се заселили прабългарите или се чувствува културното им влияние, апотропейчна сила се приписвала и на редица знаци — букви от тюркското руническо писмо и символично-магически фигури[63]. Доказателство за използването на рунически букви за магически цели е пасажът в съчинението на старобългарския писател от X в. Черноризец Храбър «За буквите», в което е упоменато, че «Преди славяните (българите) нямаха книги, но бидейки езичници, четяха и гадаеха с черти и резки»[64]. Повечето от тях, както отбелязва още К. Шкорпил, са били нанесени върху квадрите или строителната керамика при тяхната обработка и след влагането им в строежа не се виждали[65]. Това дава основание да се предположи, че те най-вероятно са имали предназначението да пазят постройките от бедствия — гръм, земетресение, неприятелско нападение и пр.[66] Още когато беше направен преглед на керамиката, беше отбелязано, че върху нея особено често се срещат определени знаци[67]. Сред тях най-важно място заемат знакът Y, обикновено в съчетанието IYI, и руническата буква V, най-често във формата ⊻, които се откриват върху най-разнообразни паметници — по стените и дъната на керамични съдове, битови предмети и украшения, колони и камъни от т. нар. девташлари, по саркофази, амулети и пр.[68] Много типичен е случаят с един амулет от Преслав, по едната страна на който е гравирано съчетанието IYI, а от другата — фигура, наподобяваща двоен кръст с разклонени краища, тълкувана от някои автори като съчетание от 6 кръстовидно подредени знака Y[69]. След като анализира многобройните случаи, при които са били нанесени посочените два знака — както самостоятелно, така и в обичайните им съчетания,— В. Бешевлиев достигна до много правдоподобното заключение, че те са имали апотропеично значение и по приписваната им магическа сила били равнозначни на християнския кръстен знак (+)[70]. Според него подобно значение се придавало и на редица други знаци. При това, за да се постигне по-голямо магическо въздействие, понякога били съчетавани по няколко знака[71]. Интересно допълнение към тази мисъл направи Д. Овчаров, според когото след приемане на християнството в края на IX и през X в. бившите езичници продължавали да изписват своите стари магически знаци, като ги съчетавали с християнския символ — кръста[72].

Към култовите паметници, които уверено могат да се припишат на прабългарите, принадлежат и т. нар. девташлари (побити камъни), описани най-пълно от К. Шкорпил[73]. Те са съсредоточени главно около Плиска, но отделни групи са открити и на север от старобългарската столица, в околностите на с. Кладенци, Толбухинско[74]. Състоят се от редици забити в земята, обикновено неоформени камъни, наредени най-често в правоъгълна форма. Върху някои от тях били врязани рунически тюркски знаци, които се намирали предимно в закопаната в земята част на камъка[75]. При разкопките на някои девташлари около изправените камъни, предимно от източната им страна, са открити кости от кон, говедо, овца и дива свиня и отделни части от човешки скелети[76], както и битови предмети — железни халки, бронзови звънчета, железен нож, които според единия от разкопвачите дават основание да се отнесат към VIII — IX в.[77] Шкорпил съобщава, че по сведение на местни жители под един от камъните били открити златни монети, едната от които била от Константин X и Роман II (954 — 959 г.)[78]. Всички изследвачи приписват девташларите на прабългарите, но няма единомислие за тяхното предназначение. Напоследък се налага становището, че са били символични гробове на знатни воини, загинали на война далеч от родината[79].

От досегашното изложение се вижда, че през IX — X в. сред прабългарите била сравнително широко разпространена тюркската руническа писменост, букви от която се използвали за магически цели. В редица случаи и особено в скалната църква от IX — X в. при с. Басараби (Мурфатлар), в Северна Добруджа[80], върху някои от съдовете от старобългарското съкровище при с. Над сент Миклош[81], върху една седмолъчна бронзова розетка-амулет от Плиска[82], върху един квадър от старобългарския противодесантен вал между Бяла и Обзор[83] и др. се намират значителен брой свързани рунически знаци, които явно представляват надписи. Това потвърждава думите на Черноризец Храбър, че преди създаването на славянската азбука българите пишели с черти и резки, т. е. имали своя писменост[84]. Поради редица обществено-исторически и политически обстоятелства обаче прабългарската тюркска руническа писменост била заменена отначало с гръцка, а по-сетне — от славянска писменост[85].

Характерен елемент от духовната култура на прабългарите са рисунките-графити, издрасквани по разнообразни предмети и главно по каменните блокове от монументалните строежи. Вече беше посочено, че

някои от тях са имали религиозно-магически характер. Разкопките, проведени в широк мащаб около центровете на Първата българска държава и особено в Плиска и Преслав, а също на скалния манастирски комплекс при Басараби-Мурфатлар[86], на старобългарския манастир, основан в 889 г. близо до жп спирка Равна[87], и др. разкриха проявите на едно широко застъпено народно изкуство, което в непосредствена форма предава представите на обикновения член на старобългарското общество за живота, художествено-естетическите му виждания и стремежа му към художествена изява. Доказателство, че възникналите като религиозно-магически символи рисунки-графити бързо са прераснали в истински, макар и примитивни по изпълнение художествени творби, е тяхното жанрово разнообразие, което позволява по-дълбоко да се вникне в душевността и бита на средновековния човек[88]. Донесена отначало от прабългарите, тази народна художествена традиция скоро загубила своята етническа определеност и навлязла в практиката на другата основна съставка на старобългарското общество — славяните, превърнала се в елемент на общата старобългарска култура.

Досегашните археологически данни показват, че за прабългарската художествена традиция не е било характерно пластичното възпроизвеждане на образа. Едно от малкото скулптурни произведения, които могат да им се припишат, е споменатата плочка-релеф, намерена под Шуменската крепост. Напоследък се направи опит да се отнесе към тяхната художествена проява един мраморен релеф, който произхожда от сбирките в бившия царски дворец Евксиноград и се пази във Варненския музей[89]. На релефа, който е отчупен от едната страна и отдолу, е представен портретен образ на млад мъж до пояса, облечен в тясна дреха, закопчана с ширити, прикрепени към два реда копчета. Тя е напълно подобна на кафтана от споменатата миниатюра от Менология на Василий II[90]. Косата на портретирания е прибрана на плитка, преметната на лявото рамо. По начина на изработка и по стил релефът би могъл да се отнесе към повлияните от византийското изкуство каменни пластични произведения, характерни за Преслав от края на IX — X в. Липсата на каквито и да е данни за археологическата среда, в която е намерен паметникът, и особено обстоятелството, че портретното изображение поне през езическия период е било чуждо на прабългарското художествено творчество, налага предпазливост при причисляването на подобни паметници към старобългарското изкуство. Не е изключено релефът да е модерен фалшификат, каквито са засвидетелствувани в сбирките от Евксиноград[91].

Най-забележителният паметник на прабългарското пластично изкуство е скалният релеф на известния Мадарски конник. Това величествено произведение на ранносредновековното европейско изкуство, след някои колебания, се призна за дело на прабългарите[92]. Както показаха изследванията, композицията от конник, пробол лъв и следван от куче, представлява триумфална сцена на български владетел, постигнал победа над неприятеля[93]. Разчитането на трите надписа около релефа, които според В. Бешевлиев са от хановете Тервел, Кормесий и Омуртаг[94], послужи като основание релефът да се припише на Тервел и да се отнесе според съдържанието на най-ранния от тях към 705 — 707 г.[95] Без да се оспорват явно прабългарският характер и принадлежност на паметника, трябва да се обърне внимание на обстоятелството, че засега Мадарският конник стои изолирано сред останалите прояви на материалната култура на прабългарите от началото на VIII в. Тази датировка предхожда с почти един век окончателното оформяне на Мадара като главно култово средище на прабългарите, което според повечето изследвачи се отнася към IX в. и по-специално се приписва на строителната дейност на Омуртаг.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ГЛАВА III, 6

[1] V. Dimova. Frühmettelalterliches bulgarisches Pferdegeschirr und Waffen in einem Grabfund bei Krasen. — Studia in honorem Veselini Beševliev. Sofia, 1978, S. 382 — 385, Abb. 2 — 3. Случайни находки на стремена са засвидетелствувани както в Североизточна, така и в Северозападна България — вж. Ст. Станчев. Реалиите върху релефа на Мадарския конник. — В: Мадарският конник. С., 1956, с. 197. За появата на стремето в Европа и неговото значение за военната тактика вж. М. И. Артамонов. История хазар, с. 113; Ст. Станчев. Цит. съч., с. 189 сл. и особ. с. 196 — 198; Т. Герасимов. Проучване върху Мадарския скален релеф. — В: Мадарският конник, с. 124, 131 — 132.

[2] V. Dimova. Op. cit., S. 382 — 383, Abb. 1.

[3] Ж. Въжарова. Славяни и прабългари. . ., с. 114 — 119, обр. 70, 3.

[4] Ст. Станчев, Ст. Иванов. Некрополът при Нови пазар, с. 98 и 104, табл. XXXI, 2 — 3. За рефлексивния тежък лък на номадските племена в Азия, чрез които това оръжие попада в Централна и Южна Европа, вж. А. М. Хазанов. Сложные луки евразийских степей и Ирана в скифо-сарматскую эпоху. — В: Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана. М., 1966, с. 29 — 44.

[5] Ст. Станилов. Семантиката на лъка и стрелата в изображенията на ранносредновековна България. — Археология, XXIII, 1981, кн. 1 — 2, с. 29, бел. 6.

[6] Непубликувани материали от разкопки през 1955 — 1956 г.

[7] Ст. Станилов. Цит. съч., с. 30, обр. 3 а — в.

[8] Ст. Станчев, Ст. Иванов. Цит. съч., с. 98 и 104, табл. XXXI, 1.

[9] V. Dimova. Op. cit., S. 385 — 386, Abb. 4.

[10] Д. Овчаров. Въоръжението в ранносредновековната българска конница. — Векове, IV, 1975, кн. 5, с. 33, обр. 1 и 2; Български средновековни рисунки-графити, с. 46 — 48.

[11] Ст. Станчев. Реалиите върху релефа на Мадарския конник, с. 192.

[12] Пак там, с. 97 и 103, табл. XXVII, 1 и XXVIII, 1.

[13] Пак там, с. 98, 106 — 107, табл. XXXII.

[14] Ж. Въжарова. Славяни и прабългари. . ., с. 122, обр. 73, 2.

[15] V. Dimova. Op. cit., S. 382, 386, Abb. 5.

[16] Ж. Въжарова. Цит. съч., с. 128, обр. 79; 81, 10 а — б; 82, 2 — 3.

[17] Пак там, с. 114, обр. 70, 5 — 7; Ст. Бонев. Костени детайли на конска амуниция от средновековна България. — МПК, XXI, кн. 4, с. 39 — 40, обр. 1, 1 — 2 и 4.

[18] Ст. Бонев. Цит. съч., с. 41 — 42 и пос. лит.

[19] Пак там, с. 40 — 41 и пос. лит.

[20] Д. Овчаров. Въоръжението на ранносредновековната българска конница, с. 31 — 35, обр. 1; Български средновековни рисунки-графити, с. 49 — 50.

[21] Д. Овчаров. Български. . ., с. 48 — 49.

[22] В. Бешевлиев. Първобългарите. Бит и култура, с. 107 — 108; Ив. Венедиков. Преслав, преди да стане столица на България. — В: Преслав, I. С., 1968, с. 39 — 47 и пос. лит.

[23] В. Бешевлиев. Първобългарски надписи, с. 180 — 190.

[24] J. Ivanov. Le costume des anciens bulgares. — Recueil Théodore Uspenskij, I (L'art Byzantin chez les Slaves). Paris, 1930, p. 331 — 332, fig. 251.

[25] Ibidem, p. 332; Й. Иванов. Облеклото у старите българи. — Родина, III, 1940 — 1941, кн. 3, с. 10 — 11.

[26] За българския (прабългарски) колан вж. Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство, с. 77 — 82; Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура, с. 142; Р. Рашев. За езическия лицев образ (по повод някои колании украси). — В: Сб. в памет на Ст. Ваклинов. С., 1984, с. 129 — 133.

[27] Ст. Станчев, Ст. Иванов. Некрополът при Нови пазар, с. 19 — 23, обр. 4.

[28] Пак там, с. 95 — 97; Ж. Въжарова. Славяни и прабългари. . ., с. 90 — 91 и 144, табл. 6 и 7; Д. Ил. Димитров. Древнеболгарские некрополи в Варненском округе. — В: Славяните и Средиземноморският свят. С., 1973, с. 84 — 88.

[29] За металните колании украси в прабългарските богати погребения от типа «перещепино-вознесенка» вж. Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура, с. 34 — 39.

[30] Н. Мавродинов. Прабългарската художествена индустрия. — В: Мадара, II. С., 1936, с 156 сл. и особ. с. 194 сл. Мавродинов обяснява голямото количество на колании гарнитури у аварите в Панония с влиянието на живеещите там прабългари — пак там, с. 194 сл. За многобройните метални колании украси у аварите вж. D. Csallany. Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Budapest, 1956.

[31] В. Миков. Последни могилни находки. — В: Мадара, I, с. 432, обр. 291 и 292; Н. Мавродинов. Прабългарската художествена индустрия, с. 223 — 226; Старобългарското изкуство, с. 79 — 80, обр. 71.

[32] Не случайно по-голямата част от коланните гарнитури с ясна археологическа среда, открити досега у нас, произхождат от Преслав — вж. Н. Мавродинов. Цит. съч., с. 227 — 232, обр. 268 — 276. От IX — X в. са и повечето метални украси и принадлежности към колани от Плиска — вж. Ст. Михайлов. Каменните саркофази до Голямата базилика в Плиска. — В: Плиска — Преслав, I. С., 1979, с. 56 — 58, обр. 29 — 38.

[33] N. Mavrodinov. Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós. Budapest. 1943; Старобългарското изкуство, с. 115 — 132; Ст. Ваклинов. Цит. съч., с. 146 — 150; Ст. Ваклинов и М. Ваклинов. Съкровището от Над сент Миклош. С., 1983.

[34] Т. Тотев. Сребърна чаша с надпис от Преслав. — ИАИ, XXVII, 1964, с. 5 — 15.

[35] Н. Мавродинов. Цит. съч., с. 229 — 232; Т. Тотев. Преславското златно съкровище. С., 1982; Преславското съкровище. — ИНМВ, 22 (37), 1986, с. 81 — 107, табл. I — XXV.

[36] В. Бешевлиев. Първобългарите, с. 72 и пос. лит.

[37] Н. Мавродинов. Цит. съч., с. 225 — 227; Т. Тотев. Прабългарски метални амулети от Преслав. — В: Плиска — Преслав, II. С., 1981, с. 182 — 185.

[38] Т. Тотев. Цит. съч., с. 182 — 183, обр. 1, 1 — 2.

[39] Т. Тотев. Метални печатчета с образи на животни от Преслав. — В: Преслав, I, с. 176 — 177, обр. 5 — 6; Прабългарски метални амулети, с. 182 — 183.

[40] Т. Тотев. Прабългарски метални амулети, с. 183 — 184, обр. 1, 3 — 5.

[41] Пак там, обр. 1, 3 и 5. По-подробно за амулета «двуглаво конче» вж. T. Totev. Sur une amulette en bronze de Preslav à «Petit cheval bicéphale». — Studia in honorem V. Beševliev, p. 387 — 394.

[42] Т. Тотев. Цит. съч., с. 184 — 185, обр. 1, 6 — 7.

[43] Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство, с. 225 — 226. По негово мнение амулетите от този тип са възприети от прабългарите под влиянието на славяните.

[44] В. Бешевлиев. Първобългарски амулети. — ИНМВ IX (XXIV). 1973, с. 53 — 55. За амулетите с човешки лицев образ вж. също Р. Рашев. За езическия лицев образ, с. 129 сл. и особ. с. 133.

[45] Сп. Машов. Амулети-кончета във Врачанския музей. — МПК, XIV, 1974, кн. 2 — 3, с. 65 — 67; Р. Рашев. Модел на юрта от Девня, с. 43 — 44; Д. Овчаров. За смисъла и значението на един вид ранносредновековни амулети. — В: Сб. в памет на Ст. Ваклинов, с. 136 — 139.

[46] Р. Рашев. Прабългарски култов паметник от Мадара. — Археология, XV, 1973, кн. 2, с. 29 — 32.

[47] Пак там, с. 32 — 36.

[48] Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство, с. 68, обр. 60; Д. Овчаров. По въпроса за Шуменската плочка. — МПК, XVIII, 1978, кн. 2, с. 22 — 24.

[49] Р. Рашев. Модел на юрта от Девня, с. 39 сл.

[50] Пак там, с. 41, обр. 1 — 4.

[51] Пак там, с. 41 — 42.

[52] Пак там, с. 42. За мястото на лъка в култовите представи на прабългарите вж. Ст. Станилов. Семантиката на лъка и стрелата. . ., с. 28 сл.